

KÖZÖSSÉGI VISZONYULÁSAINK

*A családdal, az állammal és a gazdasággal kapcsolatos
társadalmi attitűdök, értékek európai összehasonlításban*

KÖZÖSSÉGI VISZONYULÁSAINK

A CSALÁDDAL, AZ ÁLLAMMAL ÉS A GAZDASÁGGAL KAPCSOLATOS
TÁRSADALMI ATTITÜDÖK, ÉRTÉKEK EURÓPAI ÖSSZEHOSONLÍTÁSBAN

© Bányai Borbála, Csurgó Bernadett, Geambasu Réka, Kapitány Ágnes, Kapitány Gábor,
Király Gábor, Kristóf Luca, Légmán Anna, Paksi Veronika, Megyesi Boldizsár, Tardos Katalin

A tanulmányok a European Social Survey adatai alapján készültek.

A magyarországi kutatást az OTKA támogatta (NN 76722)

Szerkesztette

Messing Vera és Ságvári Bence

Sorozatszerkesztő

Dupcsik Csaba

Lektorálta

Dupcsik Csaba

ISSN 2063-2258

ISBN 978-963-508-620-7

A kiadásért felel az MTA TK SZI igazgatója

MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet

Budapest 2012

Studies in Sociology (Institute of Sociology, Centre for Social Sciences, Hungarian Academy of Sciences)

Szociológiai tanulmányok (MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet)

2012/1

TARTALOM

Bevezető	4
Bányai Borbála – Geambasu Réka – Légmán Anna – Megyesi Boldizsár Az állam redisztributív szerepével kapcsolatos attitűdök összehasonlító vizsgálata Európa államaiban	7
Csurgó Bernadett – Kristóf Luca Csak papír? Családi állapot és értékrend	30
Király Gábor – Paksi Veronika Bizonytalanság a munka és a magánélet egyes területein	54
Tardos Katalin A többszörös diszkrimináció hatása a munkaerőpiacon elérhető munkakörök minőségére	76
Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor Konszenzusok és ambivalenciák. Reflexiók egy értékkutatás eredményeihez	102

BEVEZETŐ

A tanulmánykötet, melyet kezében tart a tisztelt olvasó, ízelítőt nyújt a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézetében a European Social Survey (ESS) nemzetközi kutatáshoz kapcsolódó, 2010-ben készült munkákból.¹ A kötetben olyan tanulmányok olvashatóak, amelyek – részben vagy egészben – az ESS kutatás 2008-as, illetve 2010-es adatfelvételeire támaszkodnak.

Az Európa több tucat országában két évente készített *survey*-kutatás – folyamatosan változó tematikával – a társadalmi kérdések és problémák széles körét öleli fel. Ennek következményeképp ebben a tanulmánykötetben is egymástól nagyon különböző témájú elemzések kaptak helyet. Olvashatunk a magyar lakosság értékeinek változásairól, a családdal kapcsolatos attitűdökről, az állam redisztribúciós szerepéről vallott véleményekről, a hátrányos megkülönböztetésről, valamint a fiatalok életkezdetét meghatározó bizonytalanságról. A kötet nem csak tematikájában, hanem a tanulmányokat jegyző szerzők tekintetében is sokszínű, hiszen képviseltetik magukat a Szociológiai Kutatóintézetben hosszú évek óta dolgozó munkatársak éppúgy, mint a fiatalabb generációk tagjai, akik között megtaláljuk az intézeti gárdához nemrégiben csatlakozott, a Ph.D.-jüket dolgozó fiatalokat is.

A European Social Survey-t (ESS) és a hozzá kapcsolódó Európai Társadalomtudományi Elemzések (EUTE) elnevezésű kutatást az Európai Bizottság indította útjára 2001-ben. Hazánkban, Prof. Dr. Habil. Füstös László DsC. kollegánk vezetésével a Magyar Tudományos Akadémia két intézete, a Szociológiai Kutatóintézet és a Politikatudományi Intézet a kezdetektől a nemzetközi együttműködés tagja volt. Az első adatfelvételre 2002-ben került sor 22 ország részvételével, majd – a résztvevő országok növekvő száma mellett – megismétlődött minden páros évben. 2010-ben, az ötödik hullámban már 28 ország vett részt a felvételben. A kutatás célja, hogy két évente felmérést készítsen az európai társadalmak demográfiai, társadalmi állapotáról, a lakosság politika és közéleti preferenciáinak alakulásáról és a társadalmi attitűdök illetve a cselekvéseket befolyásoló értékek változásairól. Az ESS kutatások talán legnagyobb erőssége és egyben értéke, hogy az adatfelvétel igen szigorú és folyamatosan ellenőrzött módszertani szabályainak köszönhetően ez vált az egyik legbiztosabb módszertani alapokon nyugvó nemzetközi együttműködéssé, lehetővé téve az időbeli és nemzetközi összehasonlítást.

¹ További, az ESS felvételhez kapcsolódó kutatási jelentéseket, elemzéseket tartalmaz az *Európai Társadalmi Regiszter 2011/1* kötet, amely az ESS magyarországi honlapján, a www.esshu.hu-n található, letölthető. A kötetben található tanulmányok:

Antalóczy Tímea, Füstös László, Hankiss Elemér: Az élet célja;

Füstös László, Tibori Tímea: Értékindikátorok;

Füstös László, Tibori Tímea: Társadalmi indikátorok, társadalmi terek;

Füstös László, Tibori Tímea: Társadalmi diszkrimináció;

Acsády Judit, Néray Bálint, Schmidt Andrea: Összefüggések az állampolgári aktivitás, a nemek közötti egyenlőtlenségek mértéke, valamint a válaszadók boldogság érzése és szabad döntéseik esélye között 23 európai állam adatainak alapján.

A kutatás változó és állandó egységekből áll: a hullámonként változó kérdőívblokkok lehetőséget biztosítanak arra, hogy európai szinten aktuális társadalmi jelenségeket, problémákat vizsgáljon, miközben a sztenderd blokkoknak köszönhetően – ma már közel egy évtizedre visszamenőleg – a népesség főbb társadalmi-gazdasági jellemzőire, politikai, közéleti attitűdjeire, értékpreferenciáira vonatkozó adatsorok állnak a rendelkezésünkre. A kérdezési hullámonként változó blokkok (az ún. *rotating moduls*) 2008-ban az idősödés és azzal kapcsolatos társadalmi attitűdöket illetve a jóléti rendszerekkel kapcsolatos vélekedések kérdéskörét vizsgálták, míg 2010-ben a munka és a család, illetve a jólét témáját, térképezték fel. A jelen kötetben megjelenő tanulmányok közül több is ezeket a kérdésköröket elemzi.

Az első tanulmány, amelyet négy fiatal szerző – **Bányai Borbála, Geambasu Réka, Légmán Anna és Megyesi Boldizsár** – jegyez, egy igazán érdekes és időszerű kérdésről, nevezetesen az állam redisztribúciós szerepéről, az arról alkotott lakossági véleményekről és a kettő közötti összefüggésekről szól. A tanulmány komoly módszertani és teoretikus vállalkozás, amennyiben az ESS adatai mellett egy másik nagy európai összehasonlító adatbázis az EUROSTAT adatait is felhasználja annak érdekében, hogy az európai jóléti társadalmak szociális rendszereinek országos szintű csoportosítását hozza létre. Az így képzett jóléti államcsoportokat ezután az állam redisztribúciós szerepével kapcsolatos lakossági attitűdök tükrében elemzi. A tanulmány fontos megállapítása többek között, hogy a volt szocialista országok többsége egyetlen, elkülönülő csoportba sorolható, mind a jóléti rendszer struktúráját, mind az azzal kapcsolatos lakossági attitűdöket tekintve: ezen országokban ugyanis meghatározó vélemény, hogy a szociális ellátórendszerek nem töltik be egyik legfontosabb funkciójukat, azaz nem csökkentik a társadalmi egyenlőtlenségeket. A volt szocialista államok csoportján belül is Magyarországon az egyik legnegatívabb a jóléti rendszer társadalmi megítélése.

A következő tanulmány, melyet intézetünk két fiatal munkatársa – **Csurgó Bernadett és Kristóf Luca** – jegyez, azt vizsgálja, hogy milyen összefüggés mutatható ki a család típusa és a Schwartz értékeszt alapján mért alapvető emberi értékek között. Elemzésük annak feltárására törekedett, hogy van-e bármilyen kapcsolat a házassághoz, a családhoz kapcsolódó viselkedési formák (házasságkötés, élettársi viszony létesítése, válás), valamint az egyén által fontosnak tartott értékek, különös tekintettel a gyermeknevelési értékek között. A tanulmány – korábbi kutatásokkal összhangban – megállapítja, hogy a családok stabilitása, a házassági és válási hajlandóság elsősorban szocio-demográfiai jellegzetességgel függ össze. Az eltérő családformában élő, ám hasonló korú és végzettségű megkérdezettek között nincsenek jelentős értékbeli különbségek, a legfontosabb emberi értékek terén konszenzus uralkodik. A háttérváltozók közül egyedül a vallásosság mutatott – a szocio-demográfiai jellemzőktől függetlenül is – összefüggést a családtípussal: a magukat vallásosnak tartó embereket nagyobb valószínűséggel élnek stabil családban.

A **Király Gábor** és **Paksi Veronika** által jegyzett tanulmány a késő kapitalizmus globális társadalmi problémájaként a munka és a magánélet számos területén megjelenő bizonytalanságot és kiszolgáltatottságot járja körül. Írásukban egy koherens elméleti keret segítségével elemzik a fiatal generációk válaszreakcióit erre a megváltozott helyzetre. Eredményeik azt mutatják, hogy a magyar fiatalok életére, a családalapítással kapcsolatos terveikre, várakozásaikra is nagyban rányomja bélyegét a bizonytalanság, amelynek egyik fő forrása az instabil munkaerő-piaci helyzet. Adataik újabb bizonyítékkal szolgálnak a korosztályra jellemző halasztó attitűdre vonatkozóan, azaz, hogy a perspektíva, a tervezhetőség hiánya miatt egyre későbbi életkorra tolódik ki az életkezdéshez kapcsolódó legfontosabb döntések meghozatala.

Tardos Katalin tanulmánya a diszkrimináció jelenségét, pontosabban annak egy minősített esetét, a többszörös diszkriminációt tárgyalja az ESS 2010-es adatfelvételének standard kérdőíve, egy külön – önkitöltős kérdőíven alapuló – kérdésblokkja, valamint egy hazai kutatás adatai alapján. A tanulmány egyrészt hozzájárul a diszkriminációval kapcsolatos kutatások módszertani megfontolásaihoz, mivel három, nagyjából azonos időben készült felvétel adatait teszi összevethetővé. Az írás arra keresi a választ, hogy a többszörös diszkrimináció hogyan hat a munkahely minőségére, melyet egy komplex, 23 változóból álló indexszel mért. Az elemzés során megállapította, hogy Magyarországon – a bőrszín és az etnikai hovatartozás alapján történő – többszörös diszkrimináció mértéke európai összehasonlításban is kiemelkedően magas.

A **Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor** szerzőpáros nem kevesebbre vállalkozott, mint hogy megpróbálja az ESS eddigi öt adatfelvétele alapján áttekinteni az értékek, értékrendszerek magyarországi változásait. Tanulmányukban a Schwartz-féle értéktesztben meghatározott alapvető értékek relatív sorrendjének 2002 és 2010 közötti változásait elemzik a teljes népességre, illetve külön-külön a fiatal, illetve idősebb korosztályokra vonatkoztatva. Ezt a munkát az teszi különösen értékesé, hogy az alapvető statisztikai adatokat, összefüggéseket a magyar társadalom értékrendszerével kapcsolatos gazdag kvalitatív jellegű kutatási tapasztalataikon átszűrve elemzik, értelmezik. Ennek eredménye pedig egy olyan tanulmány, amely módszertani megközelítését tekintve kicsit ugyan formabontó, ám éppen ennek köszönhetően képes komplex módon bemutatni a magyar társadalom értékrendszerében az elmúlt egy-két évtizedben bekövetkezett legfontosabb változásokat.

AZ ÁLLAM REDISZTRIBUTÍV SZEREPÉVEL KAPCSOLATOS ATTITŰDÖK
ÖSSZEHASONLÍTÓ VIZSGÁLATA EURÓPA ÁLLAMAIBAN

BEVEZETŐ

Egyén és állam összetett viszonyrendszerében kitüntetett helyet foglal el a jóléti juttatások köre és nagyságrendje, valamint a rászorultság és jogosultság meghatározása. A különféle politikai ideológiák és gazdasági paradigmák különbözőképp írják le azt a szerepet, amelyet az államnak el kellene – vagy nem kellene játszania polgárai életében. A jóléti támogatások bonyolult rendszere, s így végső soron az állampolgárság alapvető szociális jogokra való kiterjesztése voltaképpen annak a koncepciónak a kifejeződése, amely arra keresi a választ, hogy az adott társadalomban milyen kockázatokat kell az egyéneknek vállalniuk, illetve milyen mértékben kell az államnak – a család, a helyi közösségek és a piac mellett – átvállalnia az emberek munkaerőpiaci státusának bizonytalanságából fakadó kockázatokat? Az elmúlt években *az állam szociális kiadásainak* kérdésköre a gazdasági és közéleti viták kereszttüzébe került. Nemcsak az államháztartási hiányok és államadósságok, hanem a válság kialakulásának és lehetséges megoldásának egyes értelmezései is a szociális kiadások – olykor drasztikus – csökkentését sürgetik. Ezeket a törekvéseket eltérő intenzitású lakossági és szakszervezeti ellenállás kíséri – a tiltakozások, illetve ezek „hangereje” és láthatósága – természetesen – nem csak országoként különbözik, hanem a megszorítás típusától, időzítésétől, nagyságrendjétől, valamint az érintettek körétől is függ.

Ilyen körülmények között szinte magától adódik annak a kérdésnek a megfogalmazása, amely az előregedő európai társadalmak kontextusában az állam redistributív szerepének közvélemény általi értékelésére irányul. Miként tekintenek az emberek a társadalomban uralkodó egyenlőtlenségekre, és hogyan definiálják a piac, illetve az állam szerepét ezek korrigálásában? Milyen ellátásokról gondoskodik az állampolgár saját maga, és melyekről az állam? Hogyan ítélik meg az állampolgárok a jóléti államok működését? Milyen típusú jövedelemtranszfereket tartanak „jogosnak” és „hatékónak” az emberek, illetve melyekről vallják azt, hogy azok kontraproduktívak az emberi mobilitás és teljesítmény ösztönzésében? Egyáltalán, melyek azok az élethelyzetek, amelyekben a megromlott vagy megszűnt, végleges vagy átmeneti munkaképtelenség okán az emberek „legitim” módon tartanak igényt az állami védelemre? A fenti kérdések az állami redistribúció különböző dimenzióit ragadják meg, és egyben azokat a közéleti dilemmákat is jól szemléltetik, amelyek elemzésünk kiindulópontját képezik.

Jelen tanulmányban huszonhárom európai ország állampolgárainak állami redisztribúcióról alkotott véleményét vizsgáljuk a *European Social Survey* 2008-as¹ adatfelvétele alapján. Elemzésünkben azokat az adatokat használtuk, amelyek a megkérdezetteknek az adott ország szociális ellátórendszeréhez való viszonyáról árulkodott. Ezt az EUROSTAT 2008-as adatainak felhasználásával egészítjük ki, azzal a céllal, hogy a vizsgált országokra vonatkozóan objektív gazdasági, szociális és demográfiai indikátorok segítségével rajzoljuk meg a lakossági vélemények kontextusát. A „jóléti államról alkotott vélemények” feltérképezésén és komparatív leírásán túlmenően vizsgálódásunk az adott államra jellemző *jóléti ellátórendszer* és polgárainak *állami redisztribúcióról alkotott nézetei* közötti összefüggésre fókuszál. Vállalkozásunk nem előzmény nélküli: az elmúlt évtizedekben számos olyan elemzés született, amely a rendszer és a hozzá kapcsolódó attitűdök viszonyát igyekszik megérteni. E tanulmányok egy része abból az előfeltevésből indul ki, hogy az állami jövedelem-újraelosztás intézményei fontos szocializációs közeget képeznek a jóléti kiadásokról való gondolkodás számára, mások viszont éppen fordítva közelítik meg ezt az oksági viszonyt, és azt sugallják, az egyes államok által választott jóléti modellek a választói értékrendszereknek és elvárásoknak igyekeznek megfelelni. Az okság iránya kétségtől összetett – és vélhetőleg kétirányú –, ez azonban semmit nem von le annak a kérdésnek a jelentőségéből, hogy milyen mértékű támogatottságot élveznek a különféle jóléti rendszerek Európában, van-e összefüggés egy-egy ellátórendszer felépítése, üzemelése és annak megítélése között: példának okáért valóban nagyobb állami szerepvállalást tartanak indokoltnak a svédek, vagy az angol liberális szociálpolitika valóban összhangban van az angolok feltételezett individualizmusával?

Elemzésünk során huszonhárom európai ország² állampolgárainak állami redisztribúcióról alkotott véleményét hasonlítjuk és kapcsoljuk össze az adott országra jellemző jóléti rendszerrel. Ehhez a *European Social Survey* és az EUROSTAT 2008-as adatbázisait használjuk. A különböző társadalmakra jellemző jóléti ellátórendszerek természetesen többféleképpen csoportosíthatók és címkézhetők, mint ahogyan magának a „jólétiségnek” is számtalan definíciója van a szakirodalomban. A jóléti állam különféle koncepcióit és megközelítéseit, valamint típusokba sorolását az első fejezetben ismertetjük. Dolgozatunk központi kérdésének – egy-egy ország jóléti rendszere és polgárai attitűdjei közötti összefüggések feltárása – megválaszolásához az egyes országokat be kell sorolnunk a jóléti rendszerek valamely típusába, ami azonban olyan konceptuális dilemmákat vet fel – tudniillik, hogy a jóléti állam mely definícióját és operacionalizálási módját célszerű figyelembe venni –, amelyek a szakirodalom alapos áttekintése nélkül nem dönthetők el. Az első fejezet második része ezért a *jóléti rendszer mérésének és az abban felmerülő kérdéseknek* a felvázolására és problémáira összpontosít. Ezt követi a második fejezetben a rendelkezésre álló EUROSTAT-adatok segítségével végzett tipológia-alkotás, amelynek során a szociális kiadások szerkezetének vizsgálata révén soroljuk csoportokba az elemzett országokat. Végül a harmadik fejezet tartalmazza a lakossági attitűdök szerinti típusba sorolást, és a rendszerjellemzőkkel való potenciális kapcsolódások és függetlenségek feltárását és magyarázatát.

¹ Dolgozatunk írásának kezdetekor nem volt még elérhető a legfrissebb, 2010-es nemzetközi adatbázis.

² Az országok kiválasztása során elsősorban az adatok rendelkezésre állásának pragmatikus szempontjai vezéreltek. Az ESS-adatbázisban található államok közül azokat emeltük be az elemzésbe, amelyek szociális ellátórendszerének sajátosságairól megbízható és elégséges EUROSTAT-adatot találtunk 2008-ban.

1. SZOCIÁLIS JUTTATÁSOK ÉS JÓLÉTI RENDSZEREK:

AZ ÁLLAM REDISZTRIBÚCIÓS SZEREPÉNEK TÖRTÉNETE ÉS PARADIGMÁI

Az alábbiakban röviden áttekintjük az elemzésünk háttéréül szolgáló elméleti és empirikus megközelítéseket. A jóléti ellátórendszerek vizsgálatához elengedhetetlennek tartjuk a jóléti rendszer meghatározásainak rövid összefoglalását, illetve bemutatjuk a vizsgálatunk szempontjából meghatározó jóléti állam-tipológiákat.

1.1 A jóléti állam fogalma

A jóléti állam folyamatos újradefiniálása a társadalomtudományokban egyrészt azt mutatja, hogy a kifejezés egy olyan jelenséget ír le, ami a mai napig egyik legmeghatározóbb eleme, jellegzetessége a modern társadalmaknak; másrészt azt jelzi, hogy különböző időszakokban, különböző megközelítésekben más-más jelentést kapcsoltak a jóléti állam fogalmához, s ebből következően jelentős eltérések lehetnek a jóléti rendszerek működése, megítélése és azok empirikus vizsgálatai között.

Esping-Andersen – a jóléti állam egyik legnagyobb hatású teoretikusa –, amellett, hogy jóléti állam-tipológiát alkotott, megújította a fogalomról való gondolkodásmódot is. Megközelítésében az állam minden szociális ellátással kapcsolatos döntése jelentősen befolyásolja a társadalom működését is, ami, többek között a munkaerőpiacra és a nemek közötti viszonyokra is hatást gyakorol. A korábbi szűk definíciót meghaladva, mely szerint egy adott ország jóléti rendszere pusztán a jövedelemtranszferek, szociális szolgáltatások nagyságrendjéből, illetve a lakhatás biztosításából áll, a szerző annak alapján határozza meg a jóléti államokat, hogy azok milyen mértékben sorolják a szociális jogokat az alapvető, elidegeníthetetlen, univerzális, nem teljesítményalapú emberi jogok közé. A jóléti állam célja tehát ebben a felfogásban nem az elszegényedés megakadályozása, hanem az állampolgárok (testének és munkájának) „*dekommodifikációja*”. Vagyis, az „igazi” jóléti állam felszabadítja az állampolgárokat a kapitalizmusban létrejövő piaci függőségek alól (1990). Ebben az értelemben a jóléti állam tekinthető a munkásosztály érdekeinek egyfajta megjelenéseként is (lásd Csaba–Tóth 1999).

A Csaba–Tóth (1999) szerzőpáros meghatározása az állami beavatkozás speciális területeit, formáit, intézményi rendszerét foglalja magában. Írásukban áttekintették a jóléti állam értelmezési lehetőségeit a funkcionalitás szempontjából is.

- A jóléti állam funkciója lehet a piacgazdaság hatékony működésének elősegítése, a piaci fiaskók kezelése.
- A jóléti államformát értelmezhetjük úgy is, mint ami az ipari társadalmak által teremtett új szükségletekre próbál meg választ adni. Míg ezekben a társadalmakban a tradicionális intézmények (mint például a család, a helyi közösségek, az egyházak) szerepe csökken, addig az államé nő. Az állami beavatkozás növekedését a folyamatos gazdasági növekedés teszi lehetővé.
- A jóléti állam a bérből élők, illetve a munkásosztály politikai erejének intézményi megnyilvánulása is lehet (például betegbiztosítás).
- A jóléti állam értelmezhető a piaci jövedelmek újraelosztásának rendszereként is, „ahol a redistribúció a demokratikus szabályoknak alávetett, ám érdekcsoportok és nyomásgyakorló csoportok által alakított játékszabályok szerint működtetett állami kényszer útján valósul meg” (Csaba–Tóth 1999: 14).

Szalai Júlia (2006) szerint a jóléti állam létrejöttének három alapfeltétele van: a demokratikus társadalmi berendezkedés, az, hogy az állam biztosítson bizonyos általánosan elismert minimum-szükségeket minden állampolgára számára, és hogy a magántulajdonra épülő piac és civil szféra meghatározó, domináns szerepet töltsön be ezekben a társadalmakban.

A jóléti állam fogalmát sokáig kizárólag a kapitalista iparosodott országok kontextusában használták, amibe nem tartoztak bele sem a kelet-európai, sem a többi nem piacgazdasági alapon szervezett társadalmak (lásd pl. Csaba–Tóth 1999, Szalai 2006, Esping-Andersen 1990). 1989-et követően azonban mind több vizsgálat irányult a kelet-európai térségben annak bemutatására, hogyan jelent meg a jóléti államforma a volt szocialista országokban.

1.2. A jóléti állam kutatásának irányai: a jóléti rendszer mutatói

A jóléti államok változásával párhuzamosan átalakultak az erre irányuló kutatási kérdések és módszertani megközelítések is. A különböző időszakokban más és más indikátorokat használtak annak eldöntésére, hogy egy adott ország mely típusba sorolható a szociális rendszere alapján, illetve, ha a „jólétiséget” egyetlen egyenesként képzeljük el, akkor annak mely pontján helyezhető el. Elemzésünkben nem korábbi vizsgálatokból indulunk ki, hanem a rendelkezésre álló EUROSTAT-adatok alapján mi magunk soroljuk be az egyes országokat a „jóléti tipológiába”. Erre több okunk is van. Egyrészt, bár számos komparatív elemzés készült az európai országokra vonatkozóan, mindeztidáig egyetlen vizsgálat sem elemezte a 2008-as állapotokat azoknak az országoknak a bevonásával, amelyek a mi tanulmányunkban szerepelnek. Másodsorban, a jóléti rendszer és attitűdök kapcsolatát elemző írások gyakran ideáltípusként tekintenek egy-egy országra, és az adott típus tökéletes megtestesítőjeként kezelik azt.³ Elemzésünkben mi viszont azt tűztük ki célul, hogy mind a 23 vizsgált országot besoroljuk egy-egy típusba. Harmadsorban pedig, csak elvétve találtunk olyan elemzéseket, amelyek a volt szocialista társadalmak jóléti tipológiákba sorolásával is foglalkoztak volna.

A jóléti rendszer szerinti típusalkotás azonban számos komoly kérdést is felvet, ezek megoldásához pedig elengedhetetlen annak áttekintése, hogyan operacionalizálták a probléma fontosabb kutatói a jóléti államot. A tipológiába való besoroláshoz olyan mutatókra van szükség, amelyek érvényes módon, és a „jólétiség” összes esszenciális dimenzióját lefedve lehetővé teszik az országok közötti különbségek megragadását. Az operacionalizálás módja ugyanis nem „csak” azt határozza meg, hogy „valóban azt mérjük-e, amit mérni szeretnénk”, hanem a jóléti rendszer-típus és attitűdök közötti kapcsolat megragadásának sikerességét is.

A definíciók és operacionalizálási módok története több szakaszra tagolható. A jóléti államhoz kapcsolódó kutatások első körben a jóléti kiadások (a családi juttatások, a nyugdíjak, a munkanélküliséghez kapcsolódó és, egyéb szociális juttatások, mint pl. a lakástámogatás, az egészségügyi közkiadások, illetve az oktatás) GDP-hez viszonyított arányát vizsgálva alakítottak ki típusokat.

Az állami beavatkozás mértékének egyik alapvető mutatója lehet a szociális, jóléti területre irányuló közkiadások nemzeti össztermékben elfoglalt aránya. Wagner (1958) a jóléti államok felvirágzásakor még azt

³ Ez egyébként igen komoly módszertani probléma is ezekben az elemzésekben; erre és a többi módszertani-konceptuális „csapdahelyzetre” az alábbiakban részletesen is kitérünk.

állította, hogy az ipari társadalmak fejlődésével párhuzamosan folyamatosan nőnek a közkiadások is. Ez a tétel azonban nem igazolódott, hiszen a közkiadások (oktatás, időskorúak nyugdíja, egészségügyi közkiadások) az 1980-as évek óta nagyjából állandósultak, sőt a gazdasági válság következtében a 2000-es évek végén egyre több országban a jóléti kiadások csökkentését, a jóléti állam fogalmának felülvizsgálatát szorgalmazzák.

A kiadásokat középpontba állító megközelítéseket folyamatos támadások érték, mondván, hogy egy tényezővel nem ragadható meg a jóléti állam modell a maga teljességében. Castles-Mitchell (1991) szerint például a társadalmi szerkezetből eredő eltérések – mint például a demográfiai különbségek, a fogyatékkal élők vagy a munkanélküliek aránya, stb. – országonként eltérő szükségleteket eredményezhetnek, melyeknek hatása egydimenziós elemzésekkel nem vizsgálható.

Esping-Andersen 1990-es művében – sajátos jóléti állam-definíciójából adódóan – több mutatót használ a tipológia-alkotás során. Azzal érvel, hogy nem pusztán az állam GDP-arányos szociális kiadása, illetve annak nagyságrendje határozza meg azt, hogy mennyire erős és – főleg – hogy milyen jellegű az állam redisztributív szerepe, mivel a konzervatív-liberális-szociáldemokrata tipológiába való besoroláshoz elengedhetetlen a *jogosultsági kritériumok* bevonása is. Ugyanis, miközben nagyságrendileg nem különbözik jelentős mértékben a skandináv és a konzervatív-korporatista rendszerek szociális költségvetése, a két, különböző típusú rendszerben mégis teljesen másként valósul meg az állampolgárok *de-kommodifikációja*, azaz piaci függés alóli mentesítése. Esping-Andersen három jóléti állam modellt különböztet meg, a liberális, a korporatista-konzervatív és a szociáldemokrata (skandináv) típust. Tekintettel arra, hogy könyvében csak a kapitalista rendszereket elemzi, tipológiaalkotásából kimaradtak a kelet-európai, a dél-amerikai és az afrikai országok is.

A liberális típus jellemzője a szerző szerint, hogy a szociális transferek nem univerzálisak, hanem rászorultsághoz kötöttek, illetve, hogy a támogatásban részesülők – tipikusan a legszegényebbek, az alacsony jövedelműek, az „államtól függők” – erőteljesen stigmatizáltak. A szociális támogatások rendszere az egyéni öngondoskodás, az individualizmus eszméjén alapul, ami egyáltalán nem mentesíti az egyént a piaci függéstől. Az ilyen típusú jóléti állam modellje az angolszász országokra (Egyesült Államok, Kanada, Nagy-Britannia) jellemző.

A korporatista-konzervatív típusban vannak ugyan szociális jogok, de ezek differenciáltak, így például az állami tisztviselők előnyei (a foglalkoztatás biztonsága, foglalkozási nyugdíjprogramok, munkanélküliségi biztosítás stb.) élesen szemben állnak a versenyszférában dolgozók védtelenségével. Ugyanakkor az állam viszonylag bőkezű szegénységellenes juttatásokat ad, s a szociális transferek révén a hagyományos státusviszonyok konzerválására, s így végső soron a társadalmi integráció biztosítására törekszik. Ennek következtében erős marad a munkaerőpiacon a nemi szegregáció és meglehetősen magas a gazdaságilag inaktívak aránya (háztartásbeliek, nyugdíjasok nagy csoportja), az állam nem ösztönzi a foglalkoztatottság-bővülést. A szerző ebbe a típusba sorolja Ausztriát, Franciaországot, Németországot és Olaszországot is.

A szociáldemokrata (skandináv) típusban a szociális jogok univerzálisak, s itt valósul meg leginkább az egyén piactól való függőségének megszűnése. A magas színvonalú juttatások és szolgáltatások nagyobb fokú egyenlőséghez vezetnek, ami magas foglalkoztatottsággal is párosul. Az állam az egyik legfőbb munkaadó, s mindenki számára egyfajta középosztályi jólét biztosítására törekszik (Esping-Andersen 1990: 26–28.).

Lelkes és Vanhuysse (2001) szerint Esping-Andersen tipológiája módszertanilag statikus, mert a három jóléti csoportot egy időpontban felvett adatok alapján határozza meg, így az elemzés egy kiragadott pillanatot ábrázol, s nem folyamatában vizsgálja a jóléti államok működését. A Csaba – Tóth szerzőpáros azt a kritikát fogalmazza meg Esping-Andersen modelljével szemben, hogy nem állapítható meg, hogy ezek a csoportok milyen mértékben alapulnak konkrét adatokon, illetve jelenítenek meg ideáltípusokat. Bár Esping-Andersen szerint minden demokratikus jóléti állam besorolható a tipológiába, a fenti kritikák alapján a további országok besorolása problémás lehet (Csaba–Tóth 1999).

Azok a – döntően az utóbbi egy-másfél évtizedben született – elemzések, amelyek arra keresik a választ, hogy van-e összefüggés a szociális rendszer intézményes sajátosságai és az állampolgárok attitűdjei között, egyéni operacionalizálási módot választottak.

Jæger 2006-os elemzésében az attitűdökben mutatkozó nemzetközi eltéréseket egyszerre két – egyéni és rendszer- – szinten próbálja magyarázni: az egyén szocio-demográfiai csoport-hovatartozásaival és annak a jóléti rendszernek a sajátosságaival, amelyekben az adott vélemények találhatók. Jelen kontextusban ez utóbbi az érdekes számunkra: hogyan operacionalizálta a szerző a jóléti rendszert? Milyen indikátorokat vont be annak megragadására? Rendszerszinten összesen három dimenziót különböztetett meg (állam, piac, család) és hat indikátorral dolgozott. Az (a) *állami redistribúciós* funkciót a (1) jóléti kiadások GDP-arányos nagyságrendje, a (2) teljes szociális kiadások négyzete,⁴ valamint a (3) nem-pénzbeli szociális támogatások teljes jóléti kiadásokon belüli aránya segítségével ragadta meg. A (b) *piac* szerepét a (4) nettó helyettesítési arány mutatójával írta le, a munkanélküli támogatás korábbi jövedelemhelyettesítő mértékét értve ezalatt, átlagos munkásra és négyféle családi konstellációra számítva. Végül a szociális védelem harmadik fontos szereplőjét, a (c) *családot* két további változóval vonta be az elemzésbe: a (5) családtámogatások aránya a teljes jóléti kiadásokban és a (6) nem-pénzbeli családtámogatás részesedése a teljes családtámogatási kiadásokban (Jæger2006: 164).

Míg az állami redistribúcióról alkotott vélemények magyarázatát megkísérlő elemzések zöme egészen egyszerűen átvesz egy korábbi osztályozási módot, és egy-egy típuson belül csak a leginkább reprezentatívnak tekintett esettel dolgozik, addig viszonylag kevés olyan tanulmánnyal találkozhatunk, amely magát a besorolást is kutatási problémái közé emeli. Az utóbbira jó példa Svallfors széles körben idézett 1997-es vagy Jakobsen szintén gyakran hivatkozott 2011-es szövege. Svallfors Esping-Andersen tipológiáját Castles és Mitchell két évvel későbbi osztályozásával egészíti ki, így nem három, hanem négy jóléti rendszer-típussal (szociál-demokrata, konzervatív, liberális és radikális) dolgozik. Jakobsen, megfordítva valamelyest a kérdést, arra keresi a választ, hogy a szociális kiadás elégséges indikátora-e a szociális rendszernek. Végül azt a következtetést vonja le, hogy az esping-anderseni típusok leírására nem elegendő indikátor ugyan a szociális kiadás, de ha ez az adott rendszerre jellemző domináns vélemény-áramlatokkal egészül ki, akkor már sokkal pontosabb proxiként használható.

⁴ Arra az esetre, ha az attitűdök nem lineárisan követik a kiadások nagyságrendjét.

2. JÓLÉTI RENDSZEREK 2008-BAN EURÓPÁBAN: A VIZSGÁLTBA BEVONT EURÓPAI ORSZÁGOK TIPOLÓGIÁJA

Vajon milyen országcsoportok alkothatók az EUROSTAT 2008-as adatai alapján?⁵ S vajon a lakossági attitűdökben található-e olyan elemek, amelyek a változás iránti igényt, az embereknek a jóléti ellátórendszerek jelenlegi működéséből való kiábrándulását jelzik?

Jelen elemzésünk elméleti háttérét a jóléti állam különböző felfogásai nyújtják, bár a rendelkezésünkre álló adatok szűkössége miatt csak korlátozott mértékben tudtuk megvalósítani az aktuális szakirodalomban elfogadott jóléti állam fogalom módszertanilag ideálisnak tekintett vizsgálatát. Ugyanakkor úgy véljük, hogy a rendelkezésünkre álló adatok alapján olyan országtípusokat tudunk alkotni, melyek leírják az adott típusba sorolt országok szociális ellátórendszerének alapvető jellemzőit. A legfőbb problémát az adatok összehasonlíthatósága, illetve a közös elméleti háttér hiánya jelentette, tehát hogy a különböző országokban másképp értelmezik, másképp határozzák meg az adott fogalmakat, intézkedéseket, tevékenységeket (pl. egészségügyi kiadások, nyugdíjkiadások, és így tovább; lásd többek között Szalai 2006). Az EUROSTAT-összesítések törekednek erre a módszertani egységesítésre, éppen ezért indokoltnak tűnik ennek alapján megvizsgálni az országokat, országtípusokat.

Az állam redistributív szerepvállalásának fogalmi és módszertani leírása a szociális és jóléti fogalmak használatának igen nagy változatosságát eredményezte a szakirodalomban, ami mögött nyilván egyrészt a kérdéssel foglalkozó eltérő iskolák, másrészt pedig a redistributív rendszerek közötti tényleges különbségek rejlenek. Az általunk használt statisztikákból és survey-ekből származó adatok eltérő módon, átfedésekkel, olykor pedig következtetlően használják a jóléti és szociális fogalmakat. Emiatt tanulmányunkban a jóléti rendszer, ellátások, szolgáltatások, kiadások fogalmát egyrészt rendszerszinten használjuk, másrészt pedig tágabban értelmezzük, mint a szociális kiadások, támogatások stb. fogalmakat. Ennek a distinkciónak az alapját Esping-Andersen 2002-es (magyarul 2006-ban közölt) megállapítása képezi:

„A kialakuló jóléti modellek sehol sem csak a szociális biztonsággal kapcsolatos technikai megoldások voltak, hanem a „szociális kérdés” megoldásának és az osztályegyenlőtlenségek megszüntetésének az ígéretét is magukban hordozták. Az ennek elérésére irányuló politikai eszközkészlet – a politika céljaiban, tartalmában és tervezésében mutatkozó eltérések ellenére – mindenütt nagyjából ugyanaz volt: az egyenlő esélyek erősítésének és az örökölt kiváltságok megszüntetésének eszközeként a tömegoktatás gyors fejlesztése; az életkörülmények kiegyenlítésére irányuló és a szociális kockázatokat az egész életcikluson át kivédő jövedelem-fenntartó programok kiépítése.” (Esping-Andersen 2006: 3–4)

Ez a meghatározás összhangban áll az EUROSTAT által alkalmazott fogalomhasználattal: az európai szintű adatgyűjtés és -aggregálás alapját a szociális juttatások következő meghatározása képezi:

„A szociális támogatások azokból a pénzbeli vagy természetbeni juttatásokból állnak, amelyeket a szociális ellátási rendszerek egyéneknek vagy háztartásoknak folyósítanak, s amelyek célja az egyének és

⁵ Az elemzésbe bevont országok: Belgium, Bulgária, Ciprus, Csehország, Dánia, Egyesült Királyság, Észtország, Finnország, Franciaország, Hollandia, Lettország, Lengyelország, Magyarország, Németország, Norvégia, Portugália, Románia, Spanyolország, Szlovákia, Szlovénia, Svájc, Svédország. Ezek azok az európai országok, amelyek mind az ESS, mind az EUROSTAT 2008-as adatbázisában megtalálhatóak.

háztartások mentesítése adott kockázatokból származó szükségletek alól. E kockázatok közé tartoznak: a betegséggel/egészségi állapottal, fogyatékkal, idős korral, háztartástag elhunytával, gyermekvállalással, családi nehézséggel, munkanélküliséggel, lakhatással és a társadalmi kizárás egyéb formáival kapcsolatos életesemények.”

(EUROSTAT <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/web/table/description.jsp>)

Az alábbi, EUROSTAT adatbázison alapuló elemzésben a jóléti modell egy rendszerszintű meghatározását alkalmazzuk, ami felöleli az államnak az állampolgárok számára nyújtott szolgáltatásainak összességét (pl. oktatás, kórházak működtetése, szociális intézmények fenntartása, munkaerő-piaci politikák, fizetett szabadságok stb.). A szociális juttatásokat szűkebb értelemben használjuk: a különböző nyugdíjakat, időskorúak támogatását, anyasági, özvegyi és gyermek jóléti támogatásokat, lakhatási támogatásokat, fogyatékkal élők támogatását, munkanélküli ellátásokat, a betegállományt és a társadalmi csoportok társadalmi integrációját soroljuk ide.

Az alábbiakban az EUROSTAT adatai segítségével azt vizsgáljuk, hogy milyen szociális modellek azonosíthatók Európában, és hogy Magyarország melyik típushoz sorolható. Az EUROSTAT többek között az európai országok jóléti rendszereinek kiadási és bevételi adatait gyűjti egységes, nemzetközi összehasonlításra alkalmas módszertan alapján. Vizsgálatunkban a szociális modelleket két fő szempont alapján csoportosítjuk:

1. Jóléti kiadásokra fordított összeg: megvizsgáljuk az egy főre jutó szociális-, egészségügyi- és nyugdíjkiadásokat,⁶ illetve azt, hogy az egyes országokban a GDP mekkora hányadát fordítják a szociális ellátórendszerre.
2. A szociális ellátórendszer szerkezete: megvizsgáljuk, hogy mennyit költenek a szociális kiadások különböző típusaira, s hogy ehhez kapcsolódóan mennyi szociális ellátott, egészségügyi ellátást igénybe vevő és nyugdíjellátásra jogosult van az adott országokban?

A két szempont összevetésével az európai országokból különböző modelleket hozunk létre, majd leírjuk ezeknek a modelleknek a jellemzőit, működésmódját, hatékonyságát.

2.1. A jóléti kiadások vizsgálata

Először azt vizsgáljuk, hogy mely európai országok költötték egy főre vetítve a legtöbb, illetve a legkevesebb pénzt jóléti (szociális, egészségügyi és nyugdíj-) kiadásokra 2008-ban.

Összességében megállapíthatjuk, hogy Románia és Bulgária költ a legkevesebbet jóléti szolgáltatásokra, míg a legtöbbet az északi országok és Svájc. Magyarország – a többi kelet-európai országgal együtt – mindhárom területen a keveset költő országok csoportjában található.

⁶ Az összlakosságra, nem pedig az igénybevevőkre vetítve.

Szociális ellátásokra – idősellátás, betegség- és egészséggondozás, család- és gyermektámogatás, özvegy- és árvaellátás, lakhatási támogatás, társadalmi integráció elősegítése és a fogyatékkal élők támogatása – Norvégiában, Dániában és Svájcban költik a legtöbbet, míg Bulgáriában és Romániában a legkevesebbet.

A vizsgált országok egy részéről nem állnak rendelkezésre adatok az egészségügyi ellátásra fordított egy főre jutó kiadásokról. A legtöbbet költő országok 2008-ban Svédország, Németország és Finnország voltak. A legkevesebbet költő országok – Bulgária és Románia – a tizedét költik annak, mint amennyit a listavezető országok fordítanak ilyen célokra. A kelet-európai országokban – Bulgária, Csehország, Észtország, Magyarország, Lengyelország és Románia – összességében lényegesen kisebbek az egészségügyi kiadások, mint az északi országokban és Németországban.

A nyugdíjakra fordított összegek Svájcban, Norvégiában és Dániában a legmagasabbak, míg Romániában, Bulgáriában és Lettországon a legalacsonyabbak.

A jóléti kiadásokat leíró adatok jellemzően azt mutatják, hogy a gazdagabb országok többet tudnak fordítani a szociális, az egészségügyi, és a nyugdíjkiadásokra. Vajon ugyanezt az összefüggést találjuk akkor is, ha megnézzük, hogy a különböző országokban a GDP hány százalékát költik jóléti kiadásokra?

Minden vizsgált ország jóléti kiadásainak legnagyobb részét GDP-arányosan szociális ellátásokra fordítja. A legnagyobb arányban (30% fölött) Franciaország költ szociális kiadásokra. Emellett egyes északi országokban (Svédország, Dánia) is a GDP nagy arányát fordítják erre a területre más országokhoz képest. Norvégia azonban kakukktójsának számít az északi országok között, hiszen az adatok alapján a szociális ellátásokra nagyjából a GDP ugyanakkora arányát fordítják, mint Magyarországon (ugyanakkor, mivel ott jóval magasabb az egy főre jutó GDP, ezért lényegesen nagyobb összeg jut a szociális ellátórendszerben egy főre, mint Magyarországon).

Egészségügyi kiadásokra Németországban fordítják a GDP legnagyobb részét (több mint 10%-ot).

Nyugdíjkiadásokra a GDP legnagyobb hányadát Franciaország és Portugália költi (a GDP több mint 13%-át). A legkevesebbet Lettországon és Ciprusban (a GDP kevesebb mint 7%-át) fordítanak nyugdíjkiadásokra. Norvégiában – meglepő módon – nem költenek nagy összegeket a nyugdíjkiadásokra, míg pl. Magyarországon (11%) vagy Franciaországban (13,5%) sokat költenek erre a területre.

Összességében megállapíthatjuk, hogy Magyarország más kelet-európai országokhoz viszonyítva arányaiban sokat költ jóléti kiadásokra (különösen a nyugdíjakra), míg például Norvégia – a többi skandináv országhoz viszonyítva – keveset.

A vizsgált szempontok – egy főre jutó a jóléti kiadások nagyságrendje, a jóléti kiadásokra fordított GDP-arányos összegek, illetve az egy főre jutó GDP – alapján 5 típusba soroltuk az elemzésbe bevont országokat (ugyanakkor a típusalkotásnál nem vettük figyelembe az egészségügyi kiadásokat, mivel a vizsgált országok közel feléről nem rendelkezünk adatokkal). A csoportosítást az alacsony esetszám miatt hierarchikus klaszterelemzéssel végeztük.

1. típus: Ezekben az országokban magas az egy főre jutó GDP, és ennek megfelelően jelentős összegeket áldoznak szociális és nyugdíjkiadásokra. Az alábbi országok sorolhatók ide: Belgium, Hollandia, Egyesült

Királyság, Finnország, Franciaország, Svédország, Németország. Finnországban és az Egyesült Királyságban azonban a GDP kisebb arányát fordítják nyugdíjkiadásokra, mint a csoport többi országában.

2. típus: Ezekben az országokban alacsony az egy főre jutó GDP, és ennek megfelelően keveset fordítanak jóléti kiadásokra. Az alábbi országok sorolhatók ide: Bulgária, Észtország, Magyarország, Lettország, Lengyelország, Románia, Szlovákia. Magyarországon és Lengyelországban azonban a GDP nagyobb arányát fordítják nyugdíjkiadásokra, mint a csoport többi országában.

3. típus: Ezekben az országokban közepes az egy főre jutó GDP, és a többi országhoz viszonyítva mind a három területre átlagos mértékben költenek. Az alábbi országok sorolhatók ebbe a típusba: Ciprus, Csehország, Görögország, Portugália, Szlovénia, Spanyolország. A nyugdíjkiadások rátája azonban ebben a csoportban sem konzisztens. Míg Cipruson keveset, Görögországban és Portugáliában kifejezetten magas arányban költenek nyugdíjkiadásokra.

4. típus: Ezekben az országokban kifejezetten magas az egy főre jutó GDP, ám mégis kisebb arányban költenek csak a szociális és a nyugdíjkiadásokra, ami összességében még így is magas egy főre jutó ellátást eredményez. Ebbe a típusba két ország, Dánia és Svájc sorolható.

5. típus: Ebben a típusba kizárólag Norvégia került. A magas egy főre jutó GDP-je mellett csak közepes arányban költ szociális kiadásokra, ami viszont így is kiemelkedően magas egy főre jutó ellátási összeget eredményez. A nyugdíjkiadások kifejezetten alacsonyak, ám még ez is jelentős összegű nyugdíjakat jelent. Mindez egy hosszú távon is hatékonyan fenntartható jóléti modellt sejtet.

1. táblázat: A jóléti kiadások típusai

2008	GDP/fő (EUR)	Szociális kiadás (GDP arányában)	Szociális kiadás (euro/fő)	Nyugdíj kiadás (GDP arányában)	Nyugdíj kiadás (euro/fő)
1. típus	magas	magas	magas	magas (kivétel Egyesült Királyság, Finnország)	magas
2. típus	alacsony	alacsony	alacsony	alacsony, (kivétel Magyarország, Lengyelország)	alacsony
3. típus	közepes	közepes	közepes	vegyes	közepes
4. típus	nagyon magas	magas	nagyon magas	magas	nagyon magas
5. típus	kiemelkedő	közepes	kiemelkedő	alacsony	nagyon magas

Forrás: EUROSTAT 2008

2.2. A szociális ellátások szerkezetének vizsgálata

Az alábbiakban az ESS-ben vizsgált kérdésekkel összhangban azt elemezzük, hogy az egyes országok mennyit költenek szociális kiadásokra, illetve a szociális kiadásaikon belül milyen mértékben és milyen összegben támogatják az idősgondozást, mekkora összegeket fordítanak a munkanélküliségi juttatásokra és egészségmegőrzésre.

A vizsgált országok átlagosan GDP-jük 22,5%-át költik szociális kiadásokra. Az alábbi táblázat azt mutatja, hogy a szociális kiadásokon belül átlagosan az egyes ellátási formákra mennyit fordítanak az országok, illetve hogy ez éves szinten konkrétan mennyi pénzt jelent (euro/fő). A szociális kiadások legnagyobb részét az idősellátás (40%) jelenti. Összességében vizsgálva az általunk vizsgált európai országok átlagosan több mint 2000 eurót költenek fejenként idősgondozásra, 25%-kal kevesebbet egészségmegőrzésre, és 88%-kal kevesebbet a munkanélküliek ellátására. Az egyes országokat külön-külön vizsgálva Svédország, Svájc, Dánia és Norvégia költ legtöbbet (9000 euro/fő fölött) szociális kiadásokra, míg a legkevesebbet (1000 euró/fő alatt) Románia, Bulgária és Lettország.

2. táblázat: A szociális kiadások struktúrája 2008-ban a vizsgált 23 országban és Magyarországon

	A vizsgált 23 ország		Magyarország	
2008	Szociális ellátáson belüli részesedése (%)	Mennyi pénzt fordítanak az adott ellátásra (euró/fő)	Szociális kiadásokon belüli részesedése (%)	Mennyi pénzt fordítanak az adott ellátásra (euró/fő)
Idősellátás	40,1	2204,8	39,3	929,5
Egészségmegőrzés/betegállomány	28,9	1687,0	25,0	590,4
Fogyatékkal élők támogatása	9,3	624,9	9,3	221,0
Család-, gyermektámogatás	8,9	538,9	12,7	300,9
Özvegy- és árvaellátás	5,1	255,2	5,9	141,3
Munkanélküliségi juttatások	4,3	280,8	3,6	87,0
Társadalmi integráció	2,0	141,1	0,6	75,1
Lakhatás	1,4	99,0	3,1	90,1

Magyarország szociális ellátórendszerére általában az jellemző, hogy kevesebb pénzből gazdálkodik, mint a „gazdagabb” országok.⁷ Más országokhoz képest kis arányban költenek egészségügyi kiadásokra, társadalmi integrációra és a munkanélküliek támogatására, míg a család- és gyerektámogatásnak nagyobb súlya van a magyarországi szociális ellátórendszerben, és többet is költ rá, mint más országok. Vajon ezt a támogatási szerkezetet mennyire találják hatékonynak a lakosok?

Az összes országot vizsgálva az *idősellátás*⁸ kiemelkedik az egyes ellátási formák közül: erre fordítják a legtöbbet az általunk vizsgált országok mind arányaiban, mind abszolút értékben. Napjainkban azonban

⁷ Jelentős inkonzisztencia a támogatások mértéke és az erre jutó pénzösszeg között a család és a gyermek, a fogyatékkal élők, a társadalmi integráció és a lakhatás támogatásában mutatkozik. Inkonzisztenciáról akkor beszélünk, ha egy adott országban átlagon felüli arányban részesedik egy ellátási forma a jóléti kiadásokon belül, de összességében átlag alatti pénz jut ezen ellátás keretén belül egy főre. Illetve fordítva, ha egy adott országban bizonyos ellátási forma átlag alatt részesedik, de az egy főre jutó összegnél átlag feletti részesedés tapasztalható.

⁸ Az idősellátás ebben az esetben tartalmazza az időskori nyugdíjkiadásokat és az idősek életviteli támogatását is. A nyugdíjkifizetéseken túl még számos formában és módon támogathatók az idősek emberek (étkeztetés, speciálisan számukra kifejlesztett jelzőrendszeres segélyhívók stb.), s az Eurostat idősellátás kategóriájában mindezek benne vannak. Azonban nyilvánvalóan vannak átfedések az előző alfejezetben vizsgált nyugdíjkiadások és az idősellátás között. A nyugdíjkiadásokban ugyanakkor nem csak az időskori nyugdíjak vannak benne, ahogy az idősellátás sem csak a nyugdíjakból áll.

nyilvánvalóvá vált, hogy a gazdasági és a demográfiai változások miatt a nyugdíjrendszer szinte egész Európában újragondolásra szorul, a jelen formában működő rendszer fenntarthatatlan.

A szociális ellátások legnagyobb hányadát (44–48%) Lengyelországban, Romániában, Svájcban, Bulgáriában és Portugáliában fordítják idősellátásra, míg a legkisebb arányát (30–34%) Belgiumban, Spanyolországban és Norvégiában. Az idősellátásban jelentősek a pénzbeli különbségek, a sorrend élén álló Svájcban 160%-kal több pénzt fordítanak erre az ellátásra, mint a legkevesebbet költő országban, Bulgáriában.

Az ellátottak számát az ellátás mértékével összevetve általánosságban megállapítható, hogy azok az országok költenek többet idősök támogatására, amelyekben több idős ember él. Természetesen ebben az esetben is felfedezhetünk inkonzisztenciákat. A legkiugróbb eset Németországé, ahol a legtöbb idős él (20%), mégis az átlagnál kisebb (35%) mértékben részesül az idősellátás a jóléti kiadásokból. Hasonlóan alakul a támogatás és a korfa szerkezete Belgiumban, Finnországban, és Spanyolországban. Ezekben az országokban feltehetően már aktív korukban öngondoskodásra rendezkedtek be az emberek az.

Az *egészségmegőrzésre és betegállományra* – ebbe a kategóriába azok a pénzbeli támogatások tartoznak, melyek nem fogyatékoság, hanem valamilyen sérülés következtében fennálló munkakiesés esetén igényelhetők, illetve az orvosi ellátás, egészségmegőrzés, szociális funkciók javítása céljából igénybe vehető pénzbeli juttatások – a legmagasabb arányban (32–34%) Szlovéniában, Csehországban, az Egyesült Királyságban, Hollandiában, Norvégiában, Szlovákiában és Észtországban költenek, míg a legkisebb arányban (23–25%) Romániában, Magyarországon, Cipruson, Lengyelországban és Dániában. Összességében a legtöbbet Norvégiában áldoznak az egészségügyre (több mint 4000 euró/fő). Az összességű kiadások esetében már 20-szoros a különbség a legtöbbet és a legkevesebbet költő ország között, ami az egyes országok szegénységi-gazdasági mutatójaként is értelmezhető. Az egészségmegőrzéssel, betegállománnyal kapcsolatos kiadások tényleges nagyságrendje és jelentősége pontosabban meghatározható az ezeket a támogatásokat (potenciálisan) igénybe vevők számának ismeretében. E tekintetben viszont az EUROSTAT csak a tartós betegek teljes népességen belüli arányát közli, ami korántsem fedi le a rászorultak teljes körét. Általánosságban megállapítható, hogy többnyire azok az országok költenek legtöbbet az egészségmegőrzésre és betegségek kezelésére, ahol a legtöbb, valamilyen hosszantartó betegséggel rendelkező ember él.⁹ Ugyanakkor például Finnországban, ahol a legmagasabb a hosszantartó betegséggel élők aránya (40,5%) a teljes népességen belül, a szociális ellátások alacsony arányát fordítják csak a betegségek kezelésére. Magyarországon is magas (38%) a hosszan tartó betegséggel élők aránya, ugyanakkor azon országok közé tartozik, ahol a szociális ellátások kis arányát fordítják egészségmegőrzésre és betegellátásra.

A szociális kiadásokon belül a *munkanélküliségi juttatásokra* átlagosan 4,3%-ot fordítanak a vizsgált országok. Spanyolországban és Belgiumban ez az arány kiemelkedően magas (12–14%), míg a legkisebb arányban (1–1,9%) Lengyelországban, Norvégiában és Romániában költenek erre a kiadási tételre. Amennyiben összességűen vizsgáljuk az adatokat, akkor úgy találjuk, hogy Belgium az az ország, ahol kiugróan sokat költenek a munkanélküliségre. Általánosságban elmondható, hogy sok esetben van inkonzisztencia között,

⁹ A hosszantartó betegség (ami egy szűkebb kategória) ugyanakkor nem teljes mértékben fedi le az egészség-betegség kezelés kategóriáját, így az alábbi kijelentések csak bizonyos keretek között érvényesek.

hogy milyen arányban költenek a munkanélküliségre egyes országokban, illetve, hogy hány munkanélküli van az adott országban. 2008-ban Spanyolországban volt a legmagasabb a munkanélküliek aránya (11,3%), és ebben az országban költöttek az egyik legnagyobb arányban a munkanélküliségre, míg az egyik legkisebb arányban Norvégiában, ahol a munkanélküliek aránya is a legalacsonyabb (2,5%) is. Magyarországra, Szlovákiára, Lengyelországra, és Lettországra az jellemző, hogy átlagon felüli a munkanélküliek aránya, mégis, a szociális kiadásokon belül átlagon aluli támogatásban részesülnek.

Összefoglalásul az előző, 2.1. alfejezetben létrehozott országklasztereket megpróbáljuk elhelyezni a szociális kiadások szerkezetén belül vizsgált szempontok alapján.

3. táblázat: A vizsgált országok tipológiája a szociális kiadások szerkezete szerint

2008	Idősellátás részesedése	Idősellátás (euro/fő)	Egészség-megőrzés részesedése	Egészség-megőrzés (euro/fő)	Munkanélküli-ségi juttatások részesedése	Munkanélküli-ség (euro/fő)
1. típus nyugat-európai országok	alacsony	magas	magas (kivéve Svédország, Finnország, Belgium)	Magas	magas (kivéve Svédország, Egyesült Királyság, Hollandia)	magas (kivéve Egyesült Királyság)
2. típus kelet-európai országok	magas (kivéve Magyarország, Szlovákia)	alacsony	magas (kivéve Lengyelország, Románia, Magyarország)	alacsony	alacsony	átlagos – alacsony
3. típus mediterrán országok + Csehország, Szlovénia	átlagos	közepes	vegyes	közepes	magas (kivéve Szlovénia, Csehország)	közepes (kivéve Spanyolország – magas)
4. típus Dánia, Svájc	Dánia – alacsony Svájc – magas	legmagasabb	alacsony	Magas	Svájc alacsony, Dánia magas	magas
5. típus Norvégia	leg-alacsonyabb	magas	magas	legmagasabb	nagyon alacsony	átlagos

A szociális és nyugdíjkiadások, illetve a GDP alapján létrehozott ország-klaszterek többé-kevésbé alkalmazhatóak voltak a szociális kiadások szerkezetének vizsgálatakor is. Ennek alapján Svájc és Dánia nem tartozik egy csoportba, ahogy Magyarország, Svédország és az Egyesült Királyság sem viselkedik a többi klaszterbeli országhoz hasonlóan. Bár a 3. típusba tartozó országok az átlagot képviselik, sok esetben számottevő az országok közötti különbség. Az összecsúszó kiadások esetében a klaszterek szinte tökéletesen megállták a helyüket, megjelenítve az egyes országok közötti gazdasági eltéréseket, és a jóléti kiadások által támogatottak ellátásának különbségeit; leegyszerűsítve: jóléti célokra egy gazdagabb ország többet tud költeni.¹⁰

¹⁰ Az általunk létrehozott típusokat sajnos nem tudjuk összevetni a fentebb felsorolt jóléti ország tipológiákkal, mivel mindenhol más országok szerepelnek a tipologizálásban.

3. A JÓLÉTI RENDSZER ÉS AZ ÁLLAMI REDISZTRIBÚCIÓRA VONATKOZÓ VÉLEMÉNYEK VIZSGÁLATA

3.1. Az attitűdök magyarázatára tett kísérletek

A kérdésfelvetés közelről sem számít újdonságnak a szociológiában és a szociálpolitikai elemzések területén, számos vizsgálat foglalkozott már az állami szociális kiadások rendszere és az arra vonatkozó attitűdök közötti összefüggésekkel – vagy azok hiányával. A tipikusan – európai vagy nyugati ipari társadalmakra vonatkozó – komparatív kutatások *survey*-adatokra (pl. ESS, ISSP, stb.) épülnek. A következőkben az eddig áttekintett tanulmányok főbb tanulságait összegezzük, az alábbi kérdéskörökre összpontosítva: (1) a vizsgálatokat, elemzéseket motiváló főbb kutatási problémák, (2) az eddigi legjelentősebb eredmények, (3) az összefüggéskeresés legfontosabb módszertani, konceptuális és egyéb természetű nehézségei, akadályai.

A nemzetközi összehasonlítást gyakran megnehezíti az országosan reprezentatív *survey*-adatbázisok hiánya, valamint ezek összevetésre való alkalmatlansága. Az eddigi elemzések általában individuális szinten mozogtak, és az egyéni tulajdonságok – szociális kiadásokra vonatkozó – attitűdökre gyakorolt hatását igyekeztek megragadni. Az egyéni jellemzők nagy vonalakban két csoportba sorolhatók: az önérték, az érintettség indikátorai (vagyis implicite az egyén szocio-demográfiai jellemzőinek attitűdökre gyakorolt hatása), valamint az egyén által vallott politikai értékrend (Blekesaune–Quadagno 2003: 415).

Azok a vizsgálatok viszont, amelyek túlléptek az egyéni meghatározottságon, és kollektív szinten fogalmaztak meg kutatási kérdéseket (*intézményi megközelítés*), abból indultak ki, hogy a viszonyulási módok nemcsak az egyén sajátos szocio-demográfiai és professzionális jellegzetességei által meghatározottak, hanem kollektív jelenségekként, adott mezo- vagy makro-társadalmi csoport szintjén is sajátos jegyeket hordozhatnak. Így az adott országok/nemzetek társadalmára jellemző, „tipikusnak” vélt attitűdmintákat a legtöbb vizsgálatban azzal a jóléti rendszerrel próbálták magyarázni, ami az adott országra jellemző volt (Blekesaune–Quadagno 2003: 415). Ez az intézményi megközelítés a „*welfare state legitimacy*” néven is megtalálható a szakirodalomban, s azokra a vizsgálatokra utal, amelyeknek célja azt kideríteni: van-e az adott társadalomra jellemző jóléti államtípusnak kellő támogatottsága, legitimitása a lakosság soraiban (Jæger2006: 157).

Ezek a vizsgálatok igencsak eltérő, gyakran egymásnak ellentmondó eredményeket produkáltak, így azt az *intézményi hipotézist* sem erősítették meg egyértelműen, mely szerint a rendszer és az attitűdök között összefüggés van. Bár korábbi kutatások, köztük maga Esping-Andersené is azt sugallták, hogy az osztályhovatartozás csak a liberális jóléti rendszerű társadalmakban jelent igazán számottevő törésvonalat és egyben a véleménykülönbségek magyarázó tényezőjét (Svallfors 1997: 285). A szocio-demográfiai változók közül a társadalmi struktúrában elfoglalt pozíció nemcsak a liberális, hanem az összes jóléti rendszer-típusban meghatározó jelentőségű a szociális kiadásokkal szembeni attitűdök terén. Így akik maguk is igénybe vesznek ilyen juttatásokat vagy a fokozottan veszélyeztetettek csoportjába tartoznak, azok egyetértenek a jóléti támogatásokkal. Fontosak továbbá az osztály- és státuscsoport-különbségek is: a magasabb jövedelműek nagyobb arányban utasítják el az állam szociális kiadásait (Blekesaune–Quadagno 2003: 416, Jæger2006: 167, Svallfors 1997: 291).

A *nem* a másik olyan magyarázó tényező, amelynek szerepéről (szinte) konszenzus alakult ki ezekben a vizsgálatokban: a nők ugyanis magasabb arányban támogatják a jóléti államot. Egyedül az *nem* világos, hogy a nemi dimenzió a politikai nézetrendszerre hat általában, vagy pedig szituacionális, az önérdeken keresztül, az érintettség révén befolyásolja a jóléti kiadásokhoz való viszonyulást (Blekesaune–Quadagno 2003: 417, Jæger2006: 167, Svallfors 1997: 292).

Bár kevésbé elterjedt, több szövegben is kitérnek az *életkor* véleményalakító szerepére. Az időskorúak inkább az időseknek járó juttatásokat szorgalmazzák, mint a gyermekek után járó támogatásokat; az idősek támogatásának megítélésében viszont már nem találtak koreltéréseket. Ugyanakkor mindenki a maga korcsoportjának járó ellátásokat favorizálta leginkább (Blekesaune–Quadagno 2003: 416). Jæger2006-ban megjelent cikkében azt találta, hogy az életkor előrehaladtával nő az állami újraelosztás támogatottsága (Jæger2006: 167).

Blekesaune és Quadagno elemzésében a szocio-demográfiai sajátosságokon kívül az egyén által vallott politikai nézetrendszer és ideológiai elköteleződés szerepe is felmerült. Amint az várható, a teljesítmény vs. egyenlőség, kapitalizmus vs. demokrácia, gazdasági individualizmus vs. társadalmi egyenlőség véleménypárok szövevényében a szociális jogok elismerése jó prediktora a jóléti állam támogatásának (Blekesaune–Quadagno 2003: 416-417).

Jæger szerint az, hogy az eddigi vizsgálódások zöme nem talált egyértelmű összefüggést a rendszer- és attitűdváltozó között (vagyis hogy nem sikerült a rendszerelmélet-hipotézist – *regime theory hypothesis* – megerősíteni), leginkább ezen elemzések konceptuális-módszertani hiányosságaira vezethető vissza (Jæger2006: 158).

3.2. Az intézményi megközelítés nehézségei, akadályai

A kérdésfelvetés és az okság iránya (elméleti probléma)

Bár a legtöbb institucionalista megközelítés arra a kérdésre keresi a választ, hogy „generálnak-e sajátos, jellegzetes attitűdöket a lakosság szintjén a különböző jóléti rendszerek”, az oksági viszony iránya egyáltalán nem magától értetődő, tudniillik, hogy a népesség értékpreferenciái és viszonyulásmódja felelős-e az adott társadalomra jellemző jóléti berendezkedés jellegéért, vagy fordítva, az intézményi kontextus befolyásolja a lakosság vélekedéseit (Blekesaune–Quadagno, 2003: 417). Az összefüggés két lehetséges iránya: a) a jóléti rendszerek legitimitása: milyen módon és mértékben adnak a jóléti rendszerek választ a lakosság (ideológiai) igényeire és elvárásaira? Másrészt b) milyen szerepet játszanak a jóléti rendszerek szocializációs szerepet a lakosság attitűdjeinek alakításában? (Jæger2006: 157)

Empirikus bizonyítékok hiánya

Az eddigi elemzések voltaképpen kevés okot adnak annak feltételezésére, hogy kapcsolat lenne a jóléti rendszer típusa és a domináns irányultságok között (akármi legyen is az oksági összefüggés tartalma és iránya) (Blekesaune–Quadagno 2003: 417, Jæger2006: 158).

Módszertani–konceptuális problémák

Az összehasonlító vizsgálatokban eddig jobbra csak 1-2 állam képviselt egy-egy jóléti típust, ez viszont igen kis minta ahhoz, hogy megbízható eredményekre jussunk (Blekesaune–Quadagno 2003: 417-418). A legtöbb tanulmány nem az intézményi berendezkedés attitűdökre gyakorolt hatását igyekszik megragadni, hanem az attitűdmintákat elemzi és hasonlítja össze a különböző jóléti rendszerű országok esetében (Jæger2006: 158). A hatást már csak azért is nehéz megragadni, mert nem egyszerű a jóléti rendszer szempontjából legrelevánsabb változókat kiemelni.

Az attitűdök mérése (a függő változó kialakítása)

A függő változó létrehozása tipikusan olyan indexalkotási eljárás, amelynek során egymástól minőségileg teljesen eltérő változókat (skálákat) gyúrnak egybe (pl. a különféle csoportokat megcélzó redisztribúció és az állam szerepének értékelése) (Jæger2006: 158).

A jóléti rendszer mibenléte

A legtöbb tanulmány – egyfajta redukcionista szemléletben – az országokat egy-egy esping-anderseni jóléti típus „tökéletes megnyilvánulásának” tekinti, és nem ideáltípusokként kezeli a különféle rendszereket (Jæger2006: 158).

3.3. A jóléti rendszerekkel kapcsolatos attitűdök Európában

Az alábbi elemzésben azt vizsgáljuk az ESS 2008-as adatai alapján, hogy a különböző országokban élő válaszadók milyen módon gondolkodnak a jóléti transzferekről, a szociális juttatásokról. Az ESS-adatfelvétel során használt kérdőív a nyugdíjat, az egészségügyi kiadásokat és a társadalombiztosítást érti szociális juttatás alatt. A kérdés egészen pontosan így hangzik:

„Most arról szeretném kérdezni, hogy a szociális juttatások és szolgáltatások milyen hatással vannak az élet különböző területeire Magyarországon.

Szociális juttatások és szolgáltatások például az egészségügyi ellátás, a nyugdíjak és a társadalombiztosítás.”
(ESS kérdőív 2008-as hullám, 24. oldal)

A kilenc alkérdésre¹¹ adott válaszok segítségével a szociális juttatásokkal és szolgáltatásokkal kapcsolatos attitűdöket mérik. A válaszolók egytől ötig terjedő skálán fejezheték egyetértésüket, vagy elutasításukat. Míg a

¹¹ ...túl nagy terhet rónak a gazdaságra?

...megelőzik a szegénység széles körű elterjedését?

...egyenlőbb társadalom kialakulásához vezetnek?

...arra ösztönzik az embereket, hogy más országokból idejöjjenek lakni?

... a vállalkozások számára túl magas adó- és járulékkerheket jelentenek?

... megkönnyítik az emberek számára a munka és a családi élet összehangolását?

... lustává válnak?

...kevésbé hajlandók törődni egymással?

...kevésbé hajlandók magukról és családjukról gondoskodni?

főkérdésben az egészségügyi ellátás és a nyugdíjak jelennek meg a szociális juttatások és szolgáltatások legfontosabb elemeiként, addig a kilenc alkérdésben sokkal inkább a munkanélküli ellátás, a családi, anyasági támogatások jelennek megnevesítve, valamint a társadalmi integrációt általában szolgáló intézkedések. Az ESS kérdései nem tesznek különbséget a pénzbeli és nem pénzbeli ellátások között.

Amint korábban írtuk: az Eurostat adatbázison alapuló elemzésben a jóléti modellt rendszerszintű meghatározásként használjuk, ami felöleli az államnak az állampolgárok számára nyújtott szolgáltatásainak összességét. A szociális juttatások kifejezést ennél szűkebb értelemben használjuk, jobbra pénzügyi transzfereket értve alatta. Az ESS definíciója kimondva, kimondatlanul elmossa a különbséget az Eurostat jóléti modellt és szociális juttatásokat megkülönböztető definíciója között. Írásunkban, mivel a jóléti rendszerek típusait és jóléti rendszerek percepcióját hasonlítjuk össze, erre figyelemmel kell lenni. A szociális kiadásokkal kapcsolatos véleményeket a kérdőívben szereplő kérdéseknek megfelelően három dimenzióban vizsgáljuk: gazdaságra, a társadalmi igazságtalanság csökkentésére, valamint az egyénre vonatkozó hatásukat. A *gazdasági dimenziót* két változó méri: az egyik az ország gazdaságára való általános hatásra kérdez rá, a másik a vállalkozásokra gyakorolt befolyásra. A *társadalom igazságosabbá tételét* célzó hatást az egyenlőtlenségek és a szegénység csökkenését, valamint a munka és családi élet összeegyeztethetőségét mérő változók révén kívánjuk megragadni. Az *egyéni szinten jelentkező hatásokat* a közkeletű sztereotípiák kérdéssé alakításával operacionalizálja a kérdőív, azaz arra kérdez rá, hogy vajon a szociális juttatások negatívan hatnak-e az egyéni és a közösségi felelősség vállalására.

E változók alapján, klaszterezés segítségével különböző tipológiákat alakítottunk ki: az első (bemutatandó) tipológia az összes dimenzió és az összes változó felhasználásával sorolja csoportokba az országokat, majd rendre dimenzióként is tipológiát alkotunk és elemezzük azokat.

4. táblázat: A vizsgált országok tipológiája a lakosság szociális juttatásokkal szembeni attitűdje szerint

Szociális juttatásokkal szembeni attitűdök	Ország	
Konzervatív attitűdök (a megkérdezettek szerint a jóléti transzferek a gazdaságra nagy terhet rónak, kevésbé hatékonyak, és az egyéni felelősségre is károsan hatnak)	Belgium, Egyesült Királyság, Franciaország, Lengyelország, Magyarország, Portugália	6
Ambivalens attitűdök (bár a gazdaságra a megkérdezettek szerint a szociális juttatások nem rónak nagy terhet, azok roppant kevésbé hatékonyak a társadalmi igazságtalanságok csökkentésében, sem az egyéni, sem a közösségi felelősség vállalásra nem hatnak negatívan)	Bulgária, Csehország, Észtország, Lettorság, Románia, Szlovákia, Szlovénia	7
Szociáldemokrata attitűdök (sem a gazdaságra, sem a vállalkozásokra nem rónak nagy terhet a szociális juttatások, a társadalmi igazságosság elérését nagyban szolgálják ezek az ellátások, és az egyéni felelősség vállalásra sem hatnak kedvezőtlenül)	Ciprus, Dánia, Finnország, Görögország, Hollandia, Németország, Norvégia, Spanyolország, Svájc, Svédország	10

A szociális juttatásokat tipologizálva azt láthatjuk, hogy élesen külön válik egy szociáldemokrata modell, illetve egy konzervatív modell, valamint egy ezektől elkülönülő, poszt-szocialista országokat magában foglaló csoport.

A konzervatív modellhez tartozó országok válaszadóit az jellemzi, hogy a jóléti transzfereket az egyénre és a közösségre nézve károsnak, hatékonyság szempontjából gyengének, a gazdaságra nézve pedig megterhelőnek látják. Érdemes kiemelni, hogy ez a legkevésbé homogén csoport: az Egyesült Királyságból érkezett válaszok

alapján ott artikulálódnak a legélesebben a szociális juttatásokkal kapcsolatos konzervatív vélemények. A magyarországi vélemények pedig a csoport középponttól távol helyezkednek el, azaz a csoportátlagtól, a többi ország válaszadóinak véleményétől lényegesen eltér a magyarországi válaszolók véleménye. Ez azt jelenti, hogy magyarországi válaszok átlaga eltér a többi, ebbe a csoportba sorolt országból érkezett válaszoktól – annak ellenére, hogy a klaszterelemzés ide sorolta Magyarországot is. Az egyes változók átlagait vizsgálva kiderül, hogy ennek az eltérésnek az áll a hátterében, hogy a magyarországi válaszolók szinte egységesen elutasítják, hogy a szociális juttatások alkalmasak lennének a szegénység és a társadalmi egyenlőtlenségek leküzdésére – ebben a kérdésben minden más országtól eltérnek a magyarországi válaszok. Emellett a gazdaságra gyakorolt hatást illetően is erős konzervatív meggyőződés jellemző.

A szociáldemokrata attitűd a konzervatív ellentéte: a válaszolók véleménye szerint sem a vállalkozásokat, sem a gazdaságot nem terhelik túlzott mértékben a szociális juttatások, amelyek segítenek a társadalom igazságosabbá tételében, ugyanakkor nem rombolják az egyén önmaga és a szűkebb-tágabb közössége iránt érzett felelősségét, az öngondoskodás igényét.

Elméleti szempontból legizgalmasabb a volt szocialista országok csoportja, amely annak ellenére nyert regionális jelleget, hogy a tipológia alapjául szolgáló változók kizárólag a jóléti juttatásokkal kapcsolatos véleményekre vonatkoztak. A csoportba tartozó válaszadók szerint a szociális juttatások nem jelentenek túl nagy terhet a gazdaságra, különösen nem a vállalkozásokra, ugyanakkor úgy vélik, hogy azok nem alkalmasak sem a szegénység csökkentésére, sem pedig a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklésére, vagy a családi élet és a munka összeegyeztetésére. A csoport homogénnek tekinthető. Két szocialista ország azonban nem ebben a csoportban található.

Az alábbi, 5. táblázatban azt láthatjuk, hogy a konzervatív attitűdöt vallók a gazdasági dimenziókat tekintve is egy csoportba kerültek (kivéve Portugáliát). Ezekben az országokban a válaszadók úgy ítélik meg, hogy a jóléti juttatások túl nagy megterhelést okoznak a gazdaságnak, és a magas adó- és járulékterhek miatt a vállalkozások számára is hátrányt jelentenek.

A korábban élesen külön váló poszt-szocialista és szociáldemokrata attitűdöket mutató országok ezen dimenziók mentén összekeverednek: abban ugyanis konszenzus mutatkozik, hogy a vállalkozások számára nem jelent túl magas adó- és járulékterheket a szociális juttatások mértéke a kérdéses időpontjában, abban viszont, hogy azoknak milyen hatása van a gazdaság egészére nézve, már különbség tapasztalható. A gazdaság teherbíró képességének megítélése szerint külön csoportot alkot Ciprus, Csehország, Németország, Portugália, Románia, Spanyolország, Szlovákia. Ezekben az országokban a válaszolók azzal az állítással, mely szerint nem jelent-e túlzott terhet a gazdaságra a szociális juttatások jelenlegi szintje, az átlagnál nagyobb mértékben értettek egyet.

5. táblázat:

A vizsgált országok tipológiája a lakosság szociális juttatások gazdasági hatásáról alkotott véleménye szerint

A szociális juttatások gazdasági hatása	Ország
A szociális juttatások túl nagy megterhelést okoznak a gazdaságnak és a vállalkozásoknak egyaránt.	Belgium, Egyesült Királyság, Franciaország, Magyarország
A szociális juttatások nem jelentenek túlzott megterhelést sem a gazdaságra, sem a vállalkozásokra nézve.	Bulgária, Dánia, Észtország, Finnország, Görögország, Hollandia, Lengyelország, Lettország, Norvégia, Svájc, Svédország, Szlovénia
A szociális juttatások a gazdaságnak túlzott terhet jelentenek, de a vállalkozásoknak nem.	Ciprus, Csehország, Németország, Portugália, Románia, Spanyolország, Szlovákia

A társadalmi igazságosság kérdésének bemutatására a kételemű tipológia bizonyult a legalkalmasabbnak. A különböző országokban élők válaszai alapján kibontakozik, hogy a poszt-szocialista államok lakói kevésbé bíznak a szociális juttatások eredményességében, s ez különösen igaz a Bulgáriában, Lettországban és Magyarországon élőkre. Ezzel a csoporttal állnak szemben a Benelux államok, Skandinávia és Svájc válaszolói, akik szerint a szociális juttatások alkalmasak a társadalmi egyenlőtlenségek és a szegénység csökkentésére, valamint a munka és a családi élet összeegyeztetésére.

6. táblázat: A vizsgált országok tipológiája a lakosság társadalmi igazságosság-képzele alapján

A társadalmi igazságosság dimenzió	Ország
A szociális juttatások segítenek a társadalom igazságosabbá tételében.	Belgium, Ciprus, Dánia, Egyesült Királyság, Észtország, Finnország, Franciaország, Görögország, Hollandia, Németország, Portugália, Norvégia, Spanyolország, Svájc, Svédország, Szlovénia
A szociális juttatások NEM segítenek a társadalom igazságosabbá tételében.	Bulgária, Csehország, Lengyelország, Lettország, Magyarország, Románia, Szlovákia

A harmadik dimenzióban azt vizsgáljuk, hogy a jóléti juttatások miként hatnak az egyén közösséggel, illetve önmagával szemben viselt felelősségére. Mivel az attitűdöt mérő dimenziók nem válnak el, ezért elegendőnek tűnik két típus meghatározása. Az egyik csoportba azok az országok tartoznak, amelyben a válaszolók nagyobb arányban utasították el, hogy a szociális juttatások lustasághoz, nemtörődomséghez vezetnének, ide tartozik többek között Románia, Bulgária, számos Skandináv-ország, Ciprus, valamint a vizsgált két balti állam is; ez utóbbi három országban a legnagyobb az elutasítása azon állításoknak, hogy a szociális juttatások károsan hatnának az egyénre. A másik csoportba tartozó országokban nagyobb gyakorisággal tartják károsnak az egyéni és a közösségi felelősség vállalására nézve a szociális juttatásokat: különösen Franciaországban és az Egyesült Királyságban magas az így vélekedők aránya.

7. táblázat: A vizsgált országok tipológiája a szociális juttatások egyéni szintű hatásaival kapcsolatos lakossági attitűdök szerint

A szociális juttatások egyéni viselkedésre való hatást mérő dimenzió	Ország
csökkenti az egyéni és a társadalmi felelősségvállalást.	Belgium, Csehország, Egyesült Királyság, Franciaország, Hollandia, Lengyelország, Magyarország, Németország, Norvégia, Portugália, Svájc, Szlovákia, Szlovénia
nem csökkenti az egyéni és a társadalmi felelősség vállalást.	Bulgária, Ciprus, Dánia, Észtország, Finnország, Görögország, Lettország, Románia, Spanyolország, Svédország

3.4. A jóléti államról alkotott vélemények és a jóléti államok működésének vizsgálata

Az alábbiakban összevetjük az Eurostat adatbázis segítségével létrehozott jóléti állam-típusokat azokkal a jóléti ellátórendszerekre vonatkozó lakossági attitűdök alapján létrehozott dimenziókkal, melyeket az ESS adatfelvétel révén alkottunk. Vajon milyen összefüggések, milyen kölcsönhatások fedezhetők fel a jóléti állam tényleges működése és a rájuk vonatkozó attitűdök között?

A jóléti rendszerek első típusába sorolt országok (Belgium, Hollandia, Egyesült Királyság, Finnország, Franciaország, Svédország, Németország) legfőbb jellemzője, hogy jelentős arányban és magas összegeket fordítanak a szociális juttatások különböző formáira. Vajon hogyan viszonyulnak ezekben az országokban az emberek ehhez a típusú szociális ellátórendszerhez? Ezek az országok két csoportba sorolhatók: Belgiumban, az Egyesült Királyságban és Franciaországban konzervatív a lakossági hozzáállás a szociális ellátórendszerhez, vagyis összességében kevésbé tartják hatékonynak, tehát inkább negatívan viszonyulnak a szociális ellátórendszer működéséhez. Hollandiában, Finnországban, Svédországban és Németországban ugyanakkor szociáldemokrata lakossági attitűdök jellemzőek, vagyis inkább pozitívan ítélik meg a szociális ellátórendszer működését.

Vajon milyen valós hatással lehet az a rendszer működésére, hogy egyes országokban az ellátórendszer működését a lakosság nem tartja megfelelőnek? Befolyásolhatja-e ez a szociális ellátórendszerek működését? Elképzelhető-e, hogy azokban az országokban, ahol a lakosság nagy része nem elégedett, elutasítja a jelenlegi rendszert, a jövőben átalakítják azt? Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása további vizsgálatokat igényelne, mely túllépné jelen tanulmány határait, ugyanakkor azt megállapíthatjuk, hogy önmagában nem feltétlenül vezet lakossági elégedettséghez, ha a GDP nagy arányát, és/vagy jelentős összegeket fordítanak a szociális ellátórendszerben lévőkre.

A jóléti rendszerek társadalmi igazságosságáról ugyanakkor teljes mértékben megegyezik az első típusba sorolt országok lakosainak véleménye, megítélésük szerint tehát a szociális juttatások hozzájárulnak a társadalom igazságosságához. Úgy tűnik, hogy az itt élők elfogadják az állami beavatkozás szükségességét a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentése érdekében, s csak abban nincs egyetértés, hogy megfelelő módon történnek-e ezek a beavatkozások, hatékonyan működnek-e jelenleg a szociális ellátórendszerek. Finnországot és Svédországot leszámítva az első típusba sorolt országok lakói egyetértenek abban is, hogy a szociális juttatások csökkentik az egyéni és a társadalmi felelősségvállalást.

A jóléti rendszerek második típusába sorolt országok (Bulgária, Észtország, Magyarország, Lettország, Lengyelország, Románia, Szlovákia) legfőbb jellemzője, hogy alacsony az egy főre jutó GDP, és ennek megfelelően kevés pénzt fordítanak jóléti kiadásokra, még akkor is, ha arányait tekintve az idősellátást és egészségmegőrzést (Lengyelországot, Magyarországot és Romániát kivéve) jelentősen támogatják. Ezen országok jóléti rendszerhez való viszonyulása jellemzően ambivalens: bár úgy érzik, hogy a gazdaságra nem rónak nagy terhet a szociális juttatások, ugyanakkor nem tartják hatékonynak a fennálló rendszert. Lengyelországban és Magyarországon azonban a lakosság körében a konzervatív attitűdök dominálnak, vagyis negatívabb a szociális ellátórendszer működésének megítélése, mint a többi országban. Vajon ezt az ambivalens, illetve negatív hozzáállást milyen mértékben okozhatja a többi jóléti típushoz viszonyítva alacsonyabb egy főre jutó GDP, vagyis az, hogy ezek az országok szegényebbek, mint a többi ország? Mennyire

befolyásolja a gazdasági helyzet a lakossági attitűdöket? Elemzésünk alapján összefüggés mutatható ki a gazdasági helyzet és az attitűdök között, hiszen a szegényebb országokban nem jellemző a szociális ellátórendszerek működésének pozitív megítélése.

A jóléti ellátórendszerek társadalmi igazságossága kapcsán a második típusba sorolható országok lakosai – Észtországot kivéve – hasonló véleményen vannak: a szociális juttatások nem segítenek a társadalom igazságosabbá tételében. Vagyis ezekben az országokban nem csak a szociális ellátórendszerek működésének megítélése nem egyértelmű, hanem a szociális ellátórendszer alapvető funkciója is megkérdőjeleződik. Arra a kérdésre, hogy vajon képes-e a szociális ellátórendszer egyik elsődleges célját betölteni, elutasító választ adnak.

A jóléti rendszerek második típusában megosztottak az országok annak kapcsán, hogy a szociális juttatások hogyan hatnak az egyénre. Magyarországon, Szlovákiában és Lengyelországban a megkérdezett emberek többsége szerint a szociális juttatások csökkentik az egyéni és a társadalmi felelősségvállalást, míg Bulgáriában, Észtországban, Lettországon és Romániában a megkérdezettek többsége ezzel nem ért egyet.

A jóléti ellátórendszer harmadik típusába azokat az országokat soroltuk (Ciprus, Csehország, Görögország, Portugália, Szlovénia, Spanyolország), ahol közepes az egy főre jutó GDP, és a többi országhoz viszonyítva mind a három szociális ellátási formára átlagos mértékben költenek. A lakossági attitűdök alapján egy ország (Portugália) van, ahol inkább negatívan ítélik meg az ellátórendszer működését, míg van, ahol ambivalensen (Csehország, Szlovénia) viszonyulnak hozzá, máshol pedig inkább pozitív (Ciprus, Görögország, Spanyolország) a lakossági hozzáállás a szociális juttatásokhoz.

A jóléti rendszer társadalmi megítélése ebben a típusban szintén egyöntetű, csak Csehország lóg ki a sorból, s viselkedik úgy, mint az előző típusba sorolt kelet-európai országok. A többi ország válaszadói szerint a szociális juttatások segítenek a társadalom igazságosabbá tételében.

Abban a kérdésben, hogy a szociális juttatások milyen hatással vannak az egyénre, megosztanak a harmadik típusba sorolt országokban a vélemények. Cipruson, Görögországban és Spanyolországban úgy gondolják, hogy a szociális juttatások nem csökkentik az egyéni és a társadalmi felelősségvállalást, Csehországban, Portugáliában és Szlovéniában ellenben úgy vélekednek, hogy a szociális juttatások csökkentik az egyéni és a társadalmi felelősségvállalást.

A jóléti rendszerek negyedik típusába két országot soroltunk: Dániát és Svájcot. Ezekben az országokban kifejezetten magas az egy főre jutó GDP, tehát bár kisebb arányban költenek szociális kiadásokra, ez mégis magas egy főre jutó ellátást eredményez. Az attitűdöket vizsgálva mind a két országban a szociáldemokrata hozzáállás fedezhető fel, azaz a lakosság körében inkább pozitív a szociális ellátórendszer működésének megítélése, hatékonynak tartják azt. Dániában és Svájcban is úgy gondolják az emberek, hogy a szociális juttatások segítenek a társadalom igazságosabbá tételében. A szociális juttatások egyéni viselkedésre gyakorolt hatásáról azonban másként vélekednek a két országban: a svájciak szerint a szociális juttatások csökkentik az egyéni és a társadalmi felelősségvállalást, míg a dánok szerint nem.

A jóléti rendszerek ötödik típusába Norvégiát soroltuk. Ebben az országban jellemzően magas az egy főre jutó GDP, ennek ellenére kisebb mértékben fordítják azt szociális kiadásokra, mint más országokban, bár így is igen magas az egy főre jutó ellátási összeg.

Norvégiában szociáldemokrata attitűd jellemzi a lakosságot a szociális ellátórendszer megítélésével kapcsolatban, azaz pozitívan viszonyulnak hozzá, a szociális juttatások szerintük segítenek a társadalom igazságosabbá tételében, bár csökkentik az egyéni és a társadalmi felelősségvállalást.

KÖVETKEZTETÉSEK

Dolgozatunkban azt vizsgáltuk, hogy milyen összefüggés mutatható ki egy-egy európai ország jóléti rendszere és polgárainak a jóléti rendszerrel kapcsolatos attitűdjei között. Az írás első részében áttekintettük a jóléti rendszerekkel foglalkozó gazdag irodalom jelen elemzés szempontjából fontos részét. Ezt követően az egyes vizsgált országokat besoroltuk a jóléti rendszerek valamely típusába az EUROSTAT adatok segítségével, a szociális kiadások szerkezete alapján, majd pedig az ESS adatok alapján a lakosság jóléti rendszerekkel kapcsolatos attitűdjei szerint is típusba soroltuk az országokat.

Az elemzést abban a reményben végeztük, hogy eredményeink hozzájárulhatnak az állam redistributív szerepéről, illetve annak a közvélemény általi értékeléséről zajló vitához, segíthet megérteni, hogy miként gondolkodnak az emberek az egyenlőtlenségekről, van-e kapcsolat a jóléti rendszerek jellege és a jóléti rendszerek percepciója között. Elemzésünknek korlátot szabott, hogy nem csak a szerzők, de a két adatbázis is némiképpen eltérő módon használja a jóléti rendszer és a szociális kiadásokat. Míg az ESS kérdésfeltevése nem választja el a természetbeni és pénzbeli transzfereket, addig az EUROSTAT szigorúan különválasztja a kettőt. További különbség, hogy az ESS az egészségügyi, a nyugdíj jellegű ellátásokat, a munkanélküli és családtámogatásra irányuló kiadásokat tekinti a szociális ellátórendszer részének, míg az EUROSTAT az egészségügyi ellátásból csak a táppénzt tekinti szociális kiadásnak, a jóléti rendszert viszont tágabban értelmezi, s abba az oktatást is besorolja. A különbségek ellenére összehasonlíthatónak tartjuk a két adatbázis alapján készült tipológiát.

Elemzésünk alapján úgy tűnik, hogy az emberek azokban a jobb gazdasági helyzetű országokban a legelégedettebbek a szociális ellátórendszer működésével, ahol a GDP kisebb arányát fordítják csak szociális kiadásokra. Ezekben az országokban a lakosság megítélése szerint hatékonyan működik a jóléti állam. Talán ezek azok az országok, ahol a jelenleg is működő jóléti államok hosszútávon is fenntarthatóak lesznek.

A társadalmi igazságosság szempontjait elemezve úgy tűnik, hogy a volt szocialista országok lakói úgy érzékelik, hogy a szociális ellátórendszer nem tölti be egyik legfontosabb funkcióját, azaz nem csökkenti a társadalmi egyenlőtlenségeket, ugyanakkor nem is jelent túl nagy terhet az országok gazdaságának. A volt szocialista országok lakóinak ez a meggyőződése egybecseng a kiadások szerkezetének vizsgálatával, ami azt mutatja, hogy a kelet-európai államok GDP-arányosan keveset költenek a különböző szociális transzferekre.

A szociális juttatások egyénre gyakorolt hatásában a különböző jóléti típusokon belüli országok is teljes mértékben megosztottak. Úgy tűnik, azokban az országokban is, ahol hatékonyak és szükségesnek tartják a jelenlegi szociális ellátórendszerek működését, vannak aggályok az egyénre gyakorolt hatással kapcsolatban, hiszen több országban is (pl. Norvégia, Németország) úgy vélik, hogy a rendszer léte csökkenti az egyének felelősségvállalását. Az ilyen jellegű belső feszültséget is tükröző vélemények jobb megértését segítheti, ha az államszerepével kapcsolatos elvárásokat további elemzés tárgyává tesszük.

Magyarország több szempontból érdekes a vizsgált országok közül. Egy részt itt az egyik legnegatívabb a jóléti rendszer társadalmi megítélése. A megkérdezettek nem tartják hatékonynak a fennálló rendszert, ami ráadásul véleményük szerint csökkenti az egyéni és a közösségi felelősségvállalást is, nem segíti a társadalmi igazságtalanságok csökkentését, ugyanakkor a gazdaságra is jelentős terheket ró. Másrészt a kelet-európai csoportból is kilóg az ország a GDP-arányos kiadásokat tekintve. Az egyes ellátási formákra költött összeg semelyik kategóriában sem haladja meg a 23 vizsgált ország átlagát, sőt, a társadalmi integrációra és egészség megőrzésre, táppénzre arányosan kevesebb jut, ezeknek az ellátási formáknak a részesedése alacsony. Mindez azt jelenti, hogy a kis arányú kiadásokat is túl magasnak, károsnak és kevésbé hatékonynak ítélik a magyar válaszadók. A korábban megfogalmazott kérdés, hogy mit is vár a polgár az államtól, itt még élesebben merül fel: vajon ez az egyértelmű elutasítás hogyan hat a rendszer működésére?

IRODALOM:

- Blekesaune, Morten – Quadagno, Jill (2003). Public Attitudes to ward Welfare State Policies: A Comparative Analysis of 24 Nations. *European Sociological Review*, Vol. 19, No. 5, pp. 415–427.
- Castles, Francis G. – Mitchell, D. (1991). Three Worlds of Welfare Capitalism? The Australian National University, Graduate Program in Public Policy, *Discussion Paper*, N. 21.
- Csaba Iván – Tóth István György (1999). A jóléti állam politikai gazdaságtana. In: Csaba Iván – Tóth István György (szerk.) *A jóléti állam politikai gazdaságtana*. Budapest: Osiris – Láthatatlan Kollégium
- Esping-Andersen, Gösta (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press
- Esping-Andersen, Gösta (2006). Ismét a Jó Társadalom felé? *Esély* 6. pp. 3–27.
- Jæger, Mads Meier (2006). Welfare Regimes and Attitudes Towards Redistribution: The Regime Hypothesis Revisited. *European Sociological Review*, Vol. 22, No. 2, pp. 157–170.
- Jakobsen, Tor Georg (2011). Welfare Attitudes and Social Expenditure: Do Regimes Shape Public Opinion? *Social Indicators Research* 101/3, pp. 323–340.
- Lebeaux, Charles N. – Wilensky, Harold L. (1965). *Industrial society and Social Welfare* New York: Free Press
- Lelkes Orsolya – Vanhuysse, Pieter (2001). Demokratikus állam, jóléti állam: Új teóriák régi témákról. *Szociológiai Szemle* 2001/2. pp. 96–107.
- Svallfors, Stefan (1997). Worlds of Welfare and Attitudes to Redistribution: A Comparison of Eight Western Nations. *European Sociological Review* Vol. 13., No. 3., pp. 283–304.
- Szalai Júlia (2006). Az állami „túlelosztás” funkcióváltozásai. Akadémiai Doktori Értekezés, Budapest, http://real-d.mtak.hu/117/1/Szalai_Julia.pdf, letöltés ideje: 2011.11. 21.
- Wagner, Adolph (1958). Three extracts on Public Finance. In: Musgrave, Richard Abel – Peacock, Alan T. (eds.) *Classics in the theory of Public Finance*. London: Macmillan

CSAK PAPÍR?

CSALÁDI ÁLLAPOT ÉS ÉRTÉKREND

A család a társadalmi együttélés alapvető formája, amely változásában követi a társadalmi viszonyok átalakulását. Tanulmányunkban arra keressük a választ, hogy jelenlegi társadalmunkban milyen összefüggések figyelhetők meg a családforma, mint értékvezérelt viselkedési forma és a különböző értékek között. Vajon van-e különbség a tradicionálisan viselkedő, stabil házassági formában élők és a nem tradicionálisan viselkedő, a házassági formát nem választó, vagy azt elhagyó, illetve megváltoztató válaszadók között. Elemzésünk célja tehát annak feltárása, hogy létezik-e kapcsolat a házassághoz, a családhoz kapcsolódó viselkedési forma, valamint a különböző értékek, attitűdök között. Azt feltételezzük, hogy a házasságkötés és a családforma stabilitása és fenntartása olyan egyéni döntések következményei, amelyek szorosan összefüggenek a különböző értékekkel és attitűdökkel. Hipotézisünk szerint a házasság és annak stabil fenntartása nem „csupán egy papír”, hanem egy olyan értékvezérelt cselekvés, melynek hátterében jól megkülönböztethető értékek és attitűdök állnak. A kérdések megválaszolásához az ESS adatfelvétel két hullámának (2008 és 2010) adatait használtuk, mivel a két adatfelvétel kérdései együtt tartalmazták a legfrissebb és a legtöbb, családra és értékekre vonatkozó kérdéssort.

Párkapcsolatok jellemzői: Demográfiai háttér

Az elmúlt évtizedekben Magyarországon a házasságkötések száma fokozatosan csökkent. 2010-ben 53%-kal kevesebb volt a házasságkötések száma, mint 1990-ben. (1. táblázat)

1.táblázat. Házasságkötések száma összesen és 1000 lakosra 1990-ben, 2000-ben és 2010-ben

Év	1990	2000	2010
Összesen	66405	48110	35520
1000 lakosra	6,4	4,7	3,6

Forrás: KSH STADAT

Demográfiai vizsgálatok mutatják, hogy a házasulók átlagos életkora fokozatosan nő. Míg 1990-ben 22 év volt az először házasodó nők átlagéletkora, addig 2007-re már 27,5 évre nőtt ez a szám. Az először házasodó férfiak esetében az 1990-es 24,7 évről 2007-re 30,1 évre nőtt az átlagéletkor. A párkapcsolatok pluralizálódása

figyelhető meg az európai országok többségében is, bár a folyamatok az egyes országokban és régiókban eltérő ütemben és mértékben zajlanak. Jellegzetes különbség figyelhető meg a kelet- és nyugat-európai régiók között. Nyugat-Európában, bár magasabb életkorban, de nagyobb arányban kötnek házasságot, mint Kelet-Európában, ahol alacsonyabb ugyan az először házasodók átlagéletkora, de a házasodási kedv is alacsonyabb (Pongráczné 2009).

A házasodási kor növekedésével párhuzamosan nő a házasságkötés nélkül együtt élők aránya. A népszámlálási adatok szerint 1990 és 2001 között az összes házaspáros családon belül 5,1 százalékról 11,3 százalékra nőtt az élettársként együtt élők aránya. A demográfiai adatok az együttélések jelentős növekedését mutatják a fiatalok körében. Ugyanakkor a kutatások szerint ez többségében nem jelent végleges együttélési formát, csupán egyfajta próbaházasságról van szó, amit az esetek többségében házasság követ (Pongráczné 2009).

A párkapcsolatok instabilitásának egyik legmarkánsabb – bár nem kizárólagos – mutatója a válások száma. Az adatok azt mutatják, hogy az elmúlt évtizedekben folyamatosan egyre több házasság szűnik meg. A teljes válási arányszám¹ értéke 1990-ben még 0,31, míg 2007-ben már 0,45 volt, ami alapján a becslések szerint 2007-ben közel minden második házasság válással végződhetett (Földházi 2009a).

A házasságkötési életkorhoz hasonlóan az elmúlt években nőtt a válási életkor is, e mögött az áll, hogy a válások száma nőtt a középkorúak és idősebbek körében, míg a fiatalabbak (30 év alatti házasok) körében pedig csökkent. Emellett pedig folyamatosan nőtt a felbontott házasságok időtartama: 1990-ben az átlagos időtartam 10,9 év volt, míg 2007-ben már elérte a 12,4 évet. A vizsgálatok azt is kimutatták, hogy a vallásos emberek körében ritkább a válás, bár a válás elfogadottságának növekedésével a válások száma a vallásos emberek körében is növekszik. Kimutatható továbbá, hogy a gyermektelenek válási kockázata nagyobb és nagyobb valószínűséggel válnak el azok, akiknek a szülei is elváltak (Földházi 2009a). A demográfia adatok tehát a házasodási kedv csökkenését mutatják.

Kopp Mária és Skrabski Árpád kutatásai a család és házasság lelki és testi egészségvédő hatására is rámutatnak. Eredményeik szerint a férfiak esetében a házasság és a család támogatásának mértéke a koherenciát és az élet értelmének tudatát erősítheti, míg a nők esetében a depressziótól és a reménytelenségtől védhet meg (Kopp – Skrabski 2006). Így a családok növekvő instabilitásának társadalmi következményei között a testi és lelki egészségre tett káros hatást is számba kell vennünk. A házasságban élők gyermekvállalási hajlandósága magasabb, így a házasságok csökkenése hozzájárulhat a termékenység csökkenéséhez. Nő a családok instabilitása részben azért is, mert az élettársi kapcsolatok bomlékonyabbak, mint a házasság (Pongráczné 2009).

A demográfiai és szociológiai irodalom egyaránt a párkapcsolati és családformák elmúlt évtizedekben jelentkező drasztikus változásairól számol be. Mindezen változások szoros kapcsolatban állnak a társadalmi értékrend változásával is. Új, korábban ismeretlen családforma típusok jelentek meg, mint a látogató kapcsolat (LAT) vagy a szingli életforma.

¹ A teljes válási arányszám egy adott évben kimondott válások számát viszonyítja az ugyanazon naptári évben kötött házasságok számához, és a házasság tartama szerinti válási arányok alapján becslést ad arra, hogy a házasságok hány százaléka ér véget válással.

A párkapcsolatok felbomlásának és instabilitásának hátterében a szakirodalom az általános jólét és társadalmi biztonság hatására teret hódító individualizációt és értékrendi változásokat határozza meg (Giddens 1992, Schulze 2000, Beck 2003).

Hazai kutatások sora azonban azt bizonyítja, hogy a házassági kedv csökkenése ellenére a házasság intézményének megítélése továbbra is pozitív. Egy 2004-ben végzett vizsgálat eredményei szerint mindössze a kérdezettek 20% ért egyet azzal, hogy a házasság idejétmúlt intézmény. Ugyanakkor ezzel párhuzamosan az elmúlt évtizedekben fokozatosan nőtt az együttélés elfogadottsága. Összességében azonban az elemzések azt jelzik, hogy a magyar társadalom alapvetően házasságpárti, bár elfogadja az együttélést – és ezen belül is leginkább a házasság előtti együttélést – is (Kopp–Skarbski 2006, Pongráczné 2009).

A család stabilitása összefüggésbe hozható a családdal és nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdökkel is. Számos hazai kutatás bizonyítja, hogy a magyar lakosság alapvetően tradicionális attitűdöket vall a családról, illetve a férfiak és nők szerepeiről (Tóth 1998; Pongráczné és társai 2001; Pongráczné–Spéder 2003; Blaskó 2006, Pongráczné–S. Molnár 2011). Kutatások bizonyítják, hogy a magyar családok életvezetésében meghatározóan a gyermek, a gyermekvállalás, gyermeknevelés értéke dominál. Nemzetközi összehasonlításban is az azonos családi státuszú kisgyermekes szülők között Magyarországon bizonyult a legerőteljesebbnek a családcentrikus, gyerekcentrikus beállítódás, és e tekintetben csak alig-alig van különbség nők és férfiak, anyák és apák között. (Pongráczné–S. Molnár 1997. S. Molnár 1999)

Pongráczné és S. Molnár (2011) 2000 és 2009 között vizsgálta a nemi szerepekkel kapcsolatos ideológiai beállítottságot a tradicionális versus modern² szerepfelfogások elemzése alapján. Megállapították, hogy a nők között – mindkét vizsgálati évben – nagyobb arányban voltak konzervensen modern gondolkodásúak, mint a férfiak között. Ugyanakkor 2000 és 2009 között mindkét nem esetében jelentős mértékben csökkent a tradicionális értékrendet vallók aránya. Az eredmények azt jelzik, hogy az elmúlt évtizedben az egyértelmű család- és gyermekközpontúság bizonyos mértékig visszaesett. Ez leginkább az anya keresőtevékenységének, a kétkeresős családmodellnek az elfogadottságában érhető tetten. Ugyanakkor az ideologikus nemi szerepfelfogások esetében a hagyományos gondolkodás erőteljes továbbélése figyelhető meg.

A családi szerepek terén az elmúlt 40-50 év során, a változások ellenére sem történt lényeges elmozdulás. Mind a tényleges cselekvések, mind pedig az attitűdök terén ma is a hagyományos formák uralkodnak (Neményi–Kende 1999, Tóth 1998, Utasi 1996).

Schadt Mária felmérése szerint egyetemi hallgatók körében is a tradicionális női szerepek elfogadása a jellemző (Schadt 2005). A megkérdezettek szerint, annak ellenére, hogy javultak a nők lehetőségei a munkaerőpiacon, és ez irányú tevékenységükben jelentős változások következtek be, a folyamat nem járt együtt a tradicionális családi szerepek átalakulásával. A megkérdezettek többsége elfogadja a hagyományos háztartásokat jellemző

² A kutatók egy 7 elemből álló kérdésblokkra adott válaszok alapján mérték a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdöket. A kérdésblokk az alábbi állításokat tartalmazta: 1. „Egy dolgozó anyja ugyanolyan meleg és szoros kapcsolatban lehet a gyermekével, mint egy olyan anyja, aki nem dolgozik.” 2. „Hatéves kora előtt mindenképpen megsínyli egy kisgyermek, ha az anyja dolgozik.” 3. „A család élete megsínyli, ha egy anyja teljes munkaidőben dolgozik.” 4. Állásban lenni is fontos lehet, de a legtöbb nőnek az az igazi vágya, hogy otthona és gyermeke legyen.” 5. Háziasszonynak lenni éppen olyan önmegvalósítás lehet egy nő számára, mint a keresőmunka.” 6. „Az a helyes, ha a férj és a feleség is hozzájárul a család jövedelméhez.” 7. „A férj feladata a pénzkeresés, a feleségé a háztartás és család ellátása.” A fenti állításokra 5 fokú skálán adott válaszok alapján a kutatók 3 csoportot hoztak létre a teljes egyetértés és teljes elutasítás alapján hozták létre a modern és tradicionális csoportokat, míg a többi válaszadó a kevert értékrendet vallók csoportjába került.

tradicionális szerepmodellek változatlanágát. A kérdezettek szerint a nőknek az otthoni feladataikat ma is el kell látniuk, a háztartás vezetése, a háziasszonyi teendők körében nincs nagy változás (Schadt 2005). Szintén a tradicionális szerepek elfogadását mutatja Szukicsné Serfőző Klára a már házasságot kötött nők körében végzett attitűdvizsgálata, amely szerint a nők többsége a boldog családi életet nagyon fontosnak, míg a saját karrierjét kevésbé fontosnak tartja (Szukicsné 2005).

A nő szerepe, funkciói és ezek megítélése döntően nem változott. Estók kutatásai szerint a nők életük egy meghatározott részét elsősorban anyaként, feleségként töltik el. Az anya szerepe és feladata mindig is ugyanaz volt: enni adni, biztonságban, szépségben, harmóniában felnevelni a gyerekeket. Ez a szerep lényegében nem változott, csak a körülmények változtak, amelyek között az anyáknak ezt a szerepet és funkciót el kell látniuk (Estók 2005).

Szél Bernadett (2010) a család kohézióját vizsgáló kutatása megállapítja, hogy a magyar családokat tradicionális, nemek szerinti munkamegosztás jellemzi, amit a többség elfogad, és az ilyen családok, úgy tűnik, elégedettebbek is helyzetükkel, mint a nem tradicionális munkamegosztás szerint élők. Ugyanakkor Szél szerint ez nem jelenti a családi kohézió és a házasság stabilitásának alapját, csupán a helyzet normatív elfogadását.

A tradicionális értékrend megragadására a kutatók döntően a nők szerepéről alkotott vélekedéseket vizsgálják, de van néhány a családi férfiszerepeket elemző kutatás is. Lewis (1992) például a férfi családfenntartó szerepének dominanciája szerint osztályozta az európai országokat. Abból a feltevésből indult ki, hogy a jóléti rendszerek magukban foglalják a fizetett és nem fizetett munka közötti kapcsolatot. Szerinte a magán/köz elkülönítés döntő fontosságú a jóléti állam nemi alapú megértéséhez, mert a nők történelmileg alapvetően eltartotti státuszban anyaként és feleségként voltak meghatározva. Így Lewis szerint a férfi kenyérkereső család modellje alapján lehet átfogóan meghatározni és tipologizálni a jóléti rendszereket aszerint, hogy mennyiben módosult ez a történelmileg meghatározott és általános férfi kenyérkereső családi modell.

A férfi családi szerepek a tárgya Spéder Zsolt (2011) kutatásának is, aki azt vizsgálta, hogy a közvélemény milyen családi szerepeket vár el leginkább a férfiktól. Eredményei szerint a közvélemény döntően kettős elvárás rendszert fogalmaz meg a férfiak családi szerepeivel szemben, miszerint egyidejűleg tartja fontosnak a férfiak kenyérkereső szerepét és a részvételét a gyermeknevelésben. Ugyanakkor az apai szerepek mélyebb vizsgálata azt jelzi, hogy a modern apaszerep nem terjedt el markánsan a hazai közvéleményben, ezzel szemben a kenyérkereső férfi képe dominánsan jelen van.

A tradicionális attitűdök társadalmi elfogadottságát Dupcsik Csaba és Tóth Olga a familizmus fogalmával magyarázza (Dupcsik – Tóth 2008). Megkülönböztetik a familizmust, mint ideológiát, és a familizmust, mint társadalmi állapotot. A familizmus, mint ideológia a család fontosságának hangsúlyozását jelenti az egyén és társadalom számára a hozzá kapcsolódó szolidaritással és közösségi értékekkel, szemben az egoizmus és individualizmus ideológiájával és értékeivel. A familizmus, mint társadalmi állapot, azokra a társadalmakra jellemző, ahol a bizalom szintje alacsony, a civil társadalom gyenge, és erős, központosított állam jellemző. A familizmus társadalmi jelenlétét mind a történeti áttekintés, mind a jelenkori vizsgálatok alapján igazolódni vélik a szerzők. Ugyanakkor Dupcsik és Tóth szerint a hazai attitűdvizsgálatok alapján kirajzolódó erős családközpontúság hátterében nem a nemi szerepekről és családról, házasságról vallott koherens értékrend és életvitel, hanem egyfajta diszkurzív kötöttség, a családdal kapcsolatos változásokat kifejező diszkurzus hiánya áll (Dupcsik–Tóth 2008). Ennek következtében a családformával kapcsolatos attitűdök és a tényleges viselkedés jelentős ellentmondása figyelhető meg a mai Magyarországon. A magyar lakosság családformával kapcsolatos

hozzaállását a szerzőpáros a morális pánikkal azonosítja (Tóth–Dupcsik 2007). Míg a család morálisan megkérdőjelezhetetlenül fontos és értékes intézmény, addig a lakosság többségét érinti valamilyen jellegzetes családforma-változás, ami az értékek és viselkedés feszültségét okozza. Bár – mint láttuk –, a hazai lakosságot erőteljes házasság- és családközpontúság jellemzi, a lakosság jelentős hányada esetében az értékrend és viselkedés ellentmondásba kerül egymással. Míg a kutatók többsége mindezt a lakosság gazdasági helyzetével magyarázza, addig Tóth és Dupcsik szerint az attitűdök idővel követni fogják a tényleges viselkedést: ez a fajta erőteljes családközpontúság az értékek és attitűdök szintjén is csökkenni fog. Jelenleg azonban az értékek és viselkedés ellentéte a jellemző, és a szerzőpáros szerint a családformákkal kapcsolatos kutatások feladata ennek az ellentmondásnak a magyarázata és megértése.

Tanulmányunk – a korábbi kutatások megközelítésétől némileg eltérően – nem a családdal kapcsolatos attitűdökből indul ki, hanem a családforma és a házasság stabilitásának mértékét vizsgálva elemzi az értékeket és attitűdöket, arra keresve a választ, hogy a házasság és annak stabil fenntartása, mint egyfajta értékvezérelt viselkedés, milyen összefüggést mutat általában az értékekkel, illetve hogy melyek azok az értékek, amelyekkel ez a fajta viselkedés összefügg. Kapcsolódva a családi-házassági attitűdökkel foglalkozó hazai szakirodalom egyik lényegi kérdésfeltevéséhez, arra keressük a választ, hogy létezik-e a tradicionális attitűdök társadalmi elfogadottsága mögött egy konzekvens családforma és hozzá kapcsolódó viselkedés?

Családforma-csoportok összeállítása

Az ESS kérdőívében a hivatalos családi állapotra vonatkozóan az alábbi válaszlehetőségek szerepelnek (2. táblázat):

2. táblázat. A megkérdezettek hivatalos családi állapotának megoszlása, 2008 (%) N = 1522

Házas (nős/férjezett)	49
Külön él (de jogilag nős/férjezett)	1
Elvált	11
Özvegy	12
Soha nem élt házasságban	27
Összes	100

A hivatalos családi állapoton kívül a kérdőívből további információk is kiderültek: a nem házasoknak feltették azt a kérdést, hogy jelenleg partnerrel élnek-e, és mindenkitől megkérdezték, hogy volt-e már valaha az életében válása.

Ezekből az adatokból a családi állapot olyan kategóriáit próbáltuk meg létrehozni, melyek alkalmasnak tűntek arra, hogy segítségükkel bizonyos értékmintázatokat elkülöníthessünk. A családi állapotok kategóriáihoz hozzárendelve a válaszadó múltbeli családi állapotáról ismert információkat, két csoportba soroltuk a megkérdezetteket. Az első csoportba azok a jelenleg házas, és házastársukkal együtt is élők kerültek, akiknek korábban sem volt válásuk. Ugyanebbe a kategóriába soroltuk a korábban soha el nem vált jelenlegi özvegyeket is. E csoport tagjait tekintettük *hagyományos családtípusban élőknek*. A többi megkérdezett, tehát jelenlegi

családi állapotuk szerint élettárral élők, házas különélők, elváltak, illetve soha házasságban nem élők kerültek az *alternatív családtípusban élők* közé. Fontos megjegyezni, hogy ide soroltuk azokat is, akik jelenleg ugyan házasok vagy özvegyek, de korábban már volt válásuk.³

A családforma-kategóriák létrehozása során hamar szembesültünk az életkor problémájával. A megkérdezettek egy része ugyanis abban az életkorban van, amelyben a társadalom azt tekinti normális családi állapotnak, ha valaki még „soha nem élt házasságban”. Ezekről a válaszadókról a mi kutatási szempontunkból még nem derült ki, hogy a hagyományos, vagy az alternatív családtípusban élők közé fognak-e tartozni, hiszen náluk az egyedülállóság még inkább életkori sajátosságnak, mint értékvezérelt viselkedési formának tekinthető. Ez a probléma vezetett bennünket arra, hogy a fiatal válaszadókat a kellő információ hiányában kizárjuk a vizsgálatból. Az életkori határt – némiképp önkényesen – harminc éves kornál húztuk meg, abból a megfontolásból, hogy jelenleg Magyarországon megközelítőleg ez az átlagos házasságkötési életkor. A harminc alattiak kizárása a fenti táblázatban látható 27%-ról 9 %-ra levitte a házasságban sohasem éltek arányát.

Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy a családi állapot a harminc év felettieknél sem tekinthető véglegesnek (3. táblázat). A mi kategóriáink szerinti hagyományos családtípusból egy válással bármikor át lehetne kerülni az alternatív kategóriába, jóllehet utóbbi kategóriából előbbibe már „nincs visszaút”. Ez a megfontolás kétségtelenül gyengíti dichotóm kategóriáink érvényességét. Mivel azonban két keresztmetszeti vizsgálat adatait elemezzük, a családi állapotban az életút során bekövetkező változások figyelembe vételére nincs módunk.

3. táblázat. A kétértékű családforma-változó megoszlása, 30 év felettiek (%) N = 1150

Családforma	2008	2010
Hagyományos	69	66
Alternatív	31	34
Összes	100	100

A kétféle családformában élők leírása

Hipotézisünk szerint a hagyományos és az alternatív családformában élők mind demográfiai jellemzőik, mind pedig értékeik és attitűdjeik szerint különböznek egymástól. Elsőként a két csoport alapvető szocio-demográfiai jellemzőit hasonlítjuk össze (4. táblázat).

³ A kétféle családforma elnevezése a rendelkezésre álló nyelvi lehetőségekhez képest igyekszik semleges lenni, hiszen nem kívántunk normatív szempontokat érvényesíteni.

4. táblázat. A kétféle családformában élők demográfiai jellemzői N = 1150

	2008			2010		
	Hagyományos	Alternatív	Összes	Hagyományos	Alternatív	Összes
Átlagéletkor (év)	57	49	54	56	50	54
Iskolai végzettség (%)						
Alapfok	31	20	27	26	18	23
Középfok	50	62	54	55	65	59
Felsőfok	19	18	19	19	17	18
Lakóhely (%)						
Nagyváros és agglomerációja	23	35	27	30	40	33
Város	34	35	34	35	32	34
Falu	43	30	39	35	28	33
Gazdasági aktivitás (%)						
Aktív	38	56	44	45	55	48
Inaktív	62	44	56	55	45	52

A hagyományos és az alternatív családformában élők számos demográfiai jellemzőjükben szignifikánsan különböznek. Életkorukat tekintve a hagyományosak egyértelműen idősebbek: átlagosan 57 év körüliek, szemben az alternatívak 49 év körüli átlagával (ne feledjük, hogy csak a 30 év feletti megkérdezetteket vizsgáljuk, így teljes mintánk átlaga 54 év volt).

Az iskolai végzettség mutatóját tekintve elmondhatjuk, hogy a hagyományos családformában élők között erősen felülreprezentáltak az alapfokú végzettségűek, ugyanakkor az átlagosnál több közöttük a felsőfokú végzettségű is. Az alternatív családmódellet követők között viszont az átlagosnál több középfokú végzettségű található.

Lakóhelyüket tekintve a hagyományos családformában élők között az átlagosnál több a falusi, az alternatívak között pedig a nagyvárosban, vagy annak agglomerációjában élő. Egy másik fontos demográfiai mutató, a gazdasági aktivitás tekintetében azt láthatjuk, hogy – nyilván az életkorral összefüggően – a hagyományos családformában élők között több az inaktív, az alternatívak között ellenben a gazdaságilag aktívak a felülreprezentáltak.⁴

Tudjuk, hogy azok a demográfiai változók, melyek mentén az eddigiekben leírtuk a hagyományos és az alternatív családforma-kategóriák közötti különbségeket, egymással is összefüggenek. Logisztikus regresszió segítségével kontrollálva ezeket az összefüggéseket (ld. függelék 1. és 2. táblázata) kiderül, hogy az eddig leírt különbségek mögött két fő hatás húzódik meg: az *életkor* és a *lakóhely* hatása. Minél idősebb valaki, annál valószínűbb, hogy hagyományos családformában él. Az alternatív családforma pedig a nagyvárosokban és az azokhoz tartozó agglomerációkban jóval inkább elterjedt, mint más típusú településeken.

⁴ A nem és az egy főre eső jövedelem változói szerint a kétféle családformában élők egyik kérdezési évben sem különböztek szignifikánsan.

Az életkor összefüggése azzal, hogy a kérdezett hagyományos vagy alternatív típusú családban él, jól mutatja a családdal kapcsolatos társadalmi normák időbeli változását. Ugyanakkor a lakóhely – az életkortól függetlenül is megmutatkozó – hatása arra utal, hogy a magyar társadalom a házassággal és válással összefüggő normákkal kapcsolatban térbelileg is tagolt.

Családforma és értékrend

Korábbi kutatások azt mutatják (Földházy 2009a), hogy a vallásosság erős meghatározója a házasodási és válási hajlandóságnak. Ennek alapján mi is azt feltételeztük, hogy a hagyományos típusú családban élők vallásosabbak. A vallásosság ESS-ben fellelhető mutatói közül a szubjektív, „mennyire tartja magát vallásosnak” kérdést vizsgáltuk (5. táblázat).

5. táblázat. Függetlenül attól, hogy tartozik-e felekezethez, mennyire tartja magát vallásosnak (0-10)? Átlagok

Családforma	2008	2010
Hagyományos	4,8	4,7
Alternatív	3,5	3,9
Összes	4,2	4,4

2008-ban és 2010-ben egyaránt a tradicionális családban élők szignifikánsan vallásosabbnak tartották magukat, mint a nem tradicionálisak. Persze a vallásgyakorlás szintje még a tradicionális családban élők körében is meglehetősen alacsony: 70%-uk legfeljebb nagyobb ünnepeken vesz részt vallási szertartásokon. A nem tradicionális családok körében ez az arány azonban még jóval magasabb: 90%.

Annak felmérése érdekében, hogy a vallásosságban mutatkozó különbségből mennyi a demográfiai változók hatása, a családforma függő változójának magyarázatára kialakított logisztikus regressziós modellbe beillesztettük a szubjektív vallásosság változót is (ld. függelék 3. és 4. táblázata). A regresszió eredménye szerint a vallásosság a demográfiai változók kontrollálása mellett is mindkét vizsgált évben szignifikáns hatással volt a családformára. A vallásosság tehát az első olyan értékrendbeli különbség, mely a hagyományos és az alternatív típusú családban élők között fennáll.

A Schwartz-értékteszt

Az emberi értékek mérésére a European Social Survey a Schwartz-féle értéktesztet (Schwartz 2003) alkalmazza. A válaszadóknak 21 különféle jellemzővel bíró emberrel kell összehasonlítaniuk saját magukat (6. táblázat). A modell feltételezése szerint a megkérdezetteknek annál fontosabb egy érték, minél inkább jellemzőnek vélik saját magukra. A 21 jellemzőt Schwartz 10 értéktípussá vonja össze, melyek véleménye szerint minden kultúrában megtalálhatók.⁵

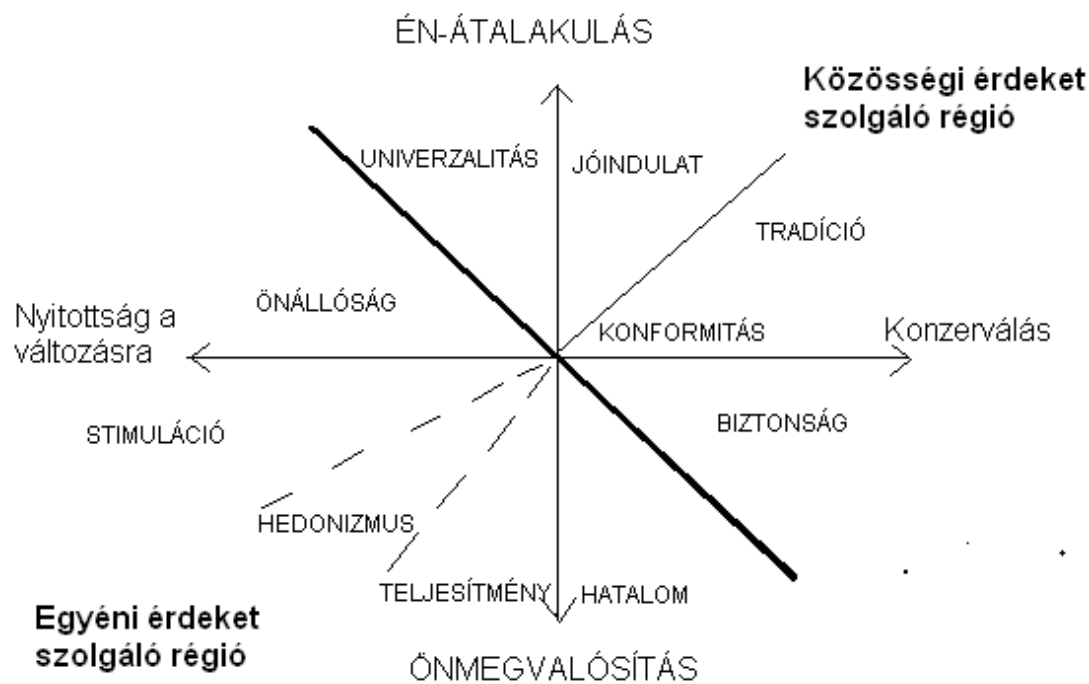
⁵ A 10 értéktípus előállításáról lásd *European Social Survey Education Net* (<http://essedunet.nsd.uib.no/cms/topics/1/4/>), valamint Füstös – Szalma 2011.

6. táblázat. Embereket jellemzünk röviden a következőkben. Kérem, olvassa el ezeket a jellemzéseket, és mondja meg, hogy mennyire hasonlítanak, vagy nem hasonlítanak ezek az emberek Önre. (1-nagyon hasonlít, 6-egyáltalán nem hasonlít)

21 jellemző	10 értéktípus
B Fontos számára, hogy gazdag legyen. Azt akarja, hogy sok pénze és drága dolgai legyenek. Q Fontos számára, hogy tiszteljék mások. Azt akarja, hogy az emberek azt csinálják, amit mond.	hatalom
D Fontos számára, hogy megmutassa képességeit. Azt akarja, hogy az emberek nagyra becsüljék azért, amit tesz. M Fontos számára, hogy nagyon sikeres legyen. Reméli, hogy az emberek elismerik teljesítményeit.	teljesítmény
J Fontos számára, hogy jól érezze magát. Szereti kényeztetni magát. U Minden lehetőséget megragad, hogy jól érezze magát. Fontos neki, hogy olyan dolgokat csináljon, amelyek örömet okoznak neki.	hedonizmus
F Szereti a meglepetéseket, és szeret mindig új dolgokat csinálni. Fontosnak tartja, hogy az ember különféle dolgokat csináljon életében. O Keresi a kalandokat és szeret kockázatot vállalni. Izgalmas életet akar élni.	ösztönzés
A Fontos számára, hogy új dolgokat találjon ki, hogy kreatív legyen. Szereti a dolgokat a saját egyéni módján intézni. K Fontos számára, hogy saját maga döntsön arról, hogy mit csinál. Szeret szabad lenni és nem függni másoktól.	önállóság
C Fontosnak tartja, hogy minden ember egyforma bánásmódban részesüljön. Azt gondolja, hogy mindenkinek egyenlő lehetőséggel kellene rendelkeznie az életben. H Fontos számára, hogy meghallgassa azokat, akik másmilyenek, mint ő. Még akkor is, ha nem ért egyet velük, meg akarja érteni őket. S Komoly meggyőződése, hogy az embereknek óvniuk kell környezetüket. Fontos számára, hogy vigyázzon a környezetére.	univerzalizmus
L Nagyon fontos számára, hogy segítsen a körülötte élő embereknek. Törődik mások jólétével. R Fontos számára, hogy becsületes legyen barátaihoz. A hozzá közel álló embereknek akarja szentelni életét.	jóindulat
I Fontos számára, hogy szerény és visszafogott legyen. Megpróbál úgy élni, hogy ne vonja magára mások figyelmét. T A hagyományok fontosak számára. Megpróbálja követni azokat a szokásokat, amelyeket a vallási vagy családi hagyományok hagytak rá.	tradíció
E Fontos számára, hogy biztonságos körülmények között éljen. Elkerül mindent, ami veszélyezteti biztonságát. N Fontos számára, hogy a kormány biztosítsa biztonságát mindenfajta fenyegetéssel szemben. Azt akarja, hogy az állam erős legyen, hogy meg tudja védeni polgárait.	biztonság
G Azt gondolja, hogy az embereknek azt kell csinálniuk, amit mások mondanak nekik. Azt gondolja, hogy az embereknek mindig be kell tartaniuk a szabályokat, akkor is, amikor senki sem figyeli őket. P Fontos számára, hogy mindig megfelelően viselkedjen. El akarja kerülni, hogy olyat tegyen, ami más ember szemében helytelen.	konformitás

A fenti tíz értéktípus Schwartz elméleti modellje szerint az én-átalakulás vs. önmegvalósítás, valamint a változásra való nyitottság vs. konzerválás magasabb rendű dimenzióiba szerveződik (1. ábra).

1. ábra. Schwartz elméleti modellje az értéktípusok közötti viszonyokról (Schwartz 2003)

A magyar értékrend sajátosságait más európai országokkal összehasonlítva részletesen elemezte Füstös (Füstös 2011). Eredményeiből jelen elemzés szempontjából az a legfontosabb, hogy a magyarokat az európai átlaghoz képest jobban jellemzi a biztonságra törekvés és a hedonizmus, kevésbé pedig a konformizmus.

Ha a kétértékű családforma-változónk kategóriái szerint vizsgáljuk a Schwartz-féle értéktípusokat, azt láthatjuk, hogy szinte mindegyik (10-ből 8) érték átlagában szignifikáns különbség mutatkozik a hagyományos és az alternatív családban élők között (7. táblázat).

7. táblázat. Schwartz-féle értéktípusok családformánként, 2008⁶

	Hagyományos	Alternatív	Összes	Sig
Biztonság	-,8521	-,7224	-,8103	,004
Jóindulat	-,5993	-,5069	-,5696	,002
Univerzalizmus (nem szig.)	-,4605	-,4524	-,4579	,830
Tradíció	-,3164	-,0111	-,2109	,000
Önállóság	-,1973	-,4419	-,2761	,000
Hedonizmus	-,0220	-,1506	-,0634	,009
Teljesítmény	,3459	,2003	,2290	,012
Konformitás	,3575	,6209	,4423	,000
Hatalom (nem szig.)	,8589	,7744	,8317	,164
Ösztönzés	1,1223	,8940	1,0487	,001

A hatalom és az univerzalizmus az a két érték-indikátor, melyben nincs különbség a kétféle családformában élők között. A hatalom (és anyagi jólét) értékét határozottan elutasítja, míg az univerzalizmus (az egyenlőség, a tolerancia és a környezetvédelem) értékét meglehetősen fontosnak tartja mindkét csoport.

Az értékek sorában a magyarok számára a biztonságra törekvés áll az első helyen. Ez a megállapítás mindkét típusú családban élőkre egyaránt helytálló, mégis, a hagyományos családban élők szignifikánsan fontosabbnak tartják a biztonságot. Hasonló a helyzet a második legfontosabbnak tartott érték, a mások iránti jóindulat esetében is. A harmadik legfontosabb érték mindkét csoport számára az univerzalizmus, a negyedik helyen viszont a hagyományos és alternatív családban élők számára más-más érték található. A hagyományos családforma a tradíciót, azaz a hagyományok követését, és a szerénység, visszafogottság fontosságát értékeli magasabbra, míg az alternatív családforma előbbre helyezi az önállóságot, azaz az önálló döntések szabadsága és a kreativitás értékeit.

A két csoport között a hedonizmus értékének fontosságában is különbség van: az alternatív családformához tartozók valamivel fontosabbnak tartják, hogy jól érezzék magukat.

A hedonizmus után következő, relatíve kevésbé fontosnak tartott értékek közül a teljesítmény, tehát a képességek megmutatása és a sikeresség értéke az alternatívak, ugyanakkor a konformitás, azaz a szabályok betartása és a megfelelő viselkedés értéke a hagyományosak számára magasabb. A magyarok számára legkevésbé fontos érték az ösztönzés, tehát az új dolgok, a kaland és kockázat értéke. A hagyományos családban élők számára az ösztönzés még az átlagnál is kevésbé fontos.

A 2010-es minta esetében a Schwartz-féle értékindikátorok családforma-kategóriák közötti különbségei meglehetősen hasonlóan alakultak, mint 2008-ban (8. táblázat). Ezúttal azonban kevesebb különbség bizonyult szignifikánsnak: a biztonság és az univerzalizmus értéke csak 0.01-es szinten, a hatalom és a jóindulat pedig

⁶ A Schwartz-féle értéktípusok létrehozásának eljárása a válaszadók általános beállítódásának hatását az értékek centrálásával (az átlagok kivonásával) szűri ki. A fenti táblázat ± 2 közé eső értékei közül minél *alacsonyabb* az egyes értéktípusokhoz tartozó átlagérték, annál nagyobb fontosságot tulajdonítottak neki a megkérdezettek, mivel a kérdőívben szereplő kérdésben az 1-es érték jelentette a „nagyon hasonlít rám” az adott értékkel jellemezhető személy opciót, a 6-os érték az „egyáltalán nem hasonlít rám” válaszlehetőséget.

egyáltalán nem különbözött. Az értékek sorrendjében egy különbséget vehetünk észre 2008-hoz képest: a hagyományos típusú családban élőkénél a konformitás értéke az értékek sorrendjében megelőzi a teljesítmény értékét.

8. táblázat. Schwartz-féle értékindikátorok családtípusonként, 2010

	Hagyományos	Alternatív	Összes	Sig
Biztonság (0.1 szinten szignifikáns)	-,8070	-,7355	-,7824	,086
Jóindulat (nem szig.)	-,5376	-,4756	-,5162	,108
Univerzalizmus (0.1 szinten szignifikáns)	-,5052	-,4451	-,4846	,087
Tradíció	-,2528	,0721	-,1412	,000
Önállóság	-,2083	-,3553	-,2588	,001
Hedonizmus	-,0317	-,1757	-,0811	,001
Konformitás	,3060	,4355	,3506	,017
Teljesítmény	,3513	,1874	,2949	,002
Hatalom (nem szig.)	,8291	,8507	,8365	,707
Ösztönzés	1,1147	,8771	1,0329	,000

Az értékrendet természetesen nagyban befolyásolják a demográfiai változók, mint például a nem, az életkor, vagy az iskolai végzettség. Azokat az érték-indikátorokat, melyek esetében különbség mutatkozott a kétféle családforma között, regresszió segítségével közelebbről is megvizsgáltuk. A 2008-as vizsgálat adataiban egy olyan értékindikátort találtuk, melyek esetében a demográfiai változók kontrollálása mellett is megmaradt a családforma hatása: ez az önállóság értéke (függelék 5. táblázata).⁷ Az önállóság értékét az alternatív típusú családban élők, illetve a fiatalok fontosabbnak, míg az alapfokú végzettségűek kevésbé fontosnak ítélték.

Az önállóság értékét 2010-ben is az alternatív típusú családban élők tartották fontosabbnak. A családforma hatása azonban erre az értékre csak akkor bizonyult szignifikánsnak, ha a vallásosságot nem vontuk be a kontrollváltozók közé. A 2010-es felvételen viszont találtunk egy másik olyan Schwartz-féle értéktípust, melyek megítélésében – a demográfiai változók kontroll alatt tartása mellett is – szignifikáns különbség volt családformák szerint: ez a teljesítmény értéke.⁸

A teljesítmény értékének fontosságát a családforma mellett az életkor és az iskolai végzettség is befolyásolta. Az alternatív családban élők, a fiatalabbak és a magasabb iskolai végzettségűek szignifikánsan nagyobbra becsülik a teljesítmény értékét (ld. függelék 10. táblázat).

Ha összehasonlítjuk az ESS két hullámának adatait, akkor azt láthatjuk, hogy a hagyományos és az alternatív családokban élőknek a Schwartz-értékesztre adott eltérő válaszait jórészt a kétféle családforma között fennálló demográfiai különbségek, leginkább az életkor és az iskolai végzettség hatása magyarázza. A

⁷ 2008-ban még két érték, a *tradíció* és a *konformitás* esetében volt kimutatható hatása a családformának a demográfiai változók kontrollálása mellett: a hagyományos családban élők jobban preferálták ezeket az értékeket. Ám ezek az összefüggések csak gyenge, 0.1-es szinten voltak szignifikánsak (ld. függelék 6. és 7. táblázat).

⁸ 2010-ben ismét a *tradíció*, valamint új elemként a *hedonizmus* értéke mutatott még gyenge, 0.1-es szinten szignifikáns összefüggést a családformával (ld. függelék 8. és 9. táblázat). A tradíciót ismét a hagyományos, a hedonizmust viszont az alternatív családokban élők preferálták.

demográfiai változók hatása egyértelműbb és erősebb, mint a dichotóm családforma-kategóriáé. Van azonban néhány érték, mely a demográfiai változóktól függetlenül is inkább kapcsolódik az egyik családformához, mint a másikhoz. Az önállóság (2008-ban) és a teljesítmény (2010-ben) értékének preferálása ugyanis jobban jellemzi az alternatív, mint a hagyományos családban élőket.

Ahhoz, hogy ezt az eredményt interpretálni tudjuk, vessünk egy pillantást az 1. ábrán bemutatott Schwartz-féle elméleti értékmodellre. A különböző értékeket térben megjelenítő ábrán láthatjuk, hogy az önállóság értéke, mely az alternatív családokat jellemzi, a konzerválás-változásra való nyitottság dimenzió mentén éppen szemben áll a konformitás és a tradíció értékeivel (melyek gyengén összefüggenek a hagyományos családformával): aki tehát nagyra értékeli az új dolgok létrehozását és a saját döntési szabadságát, az nyilván kevésbé szívesen veti alá magát mások által hozott, vagy akár a hagyományok által meghatározott szabályoknak. A családi állapotot meghatározó döntések során a változásra való nyitottság pedig egy válási döntés meghozatalához is hozzájárulhat.

A teljesítmény⁹ értéke az önmegvalósítás és a változásra való nyitottság értékdimenzióiban található a Schwartz-féle értékmodellben. Ilyen módon szintén ellentétes pozíciót foglal el a konzerválás és az éntá alakulás térfelén található tradícióval és konformitással. De miképpen interpretálhatjuk ezeket a szembenállásokat, melyek a két családforma preferált értékei között mutatkoznak?

Schwartz megfogalmazása szerint az értéktérben egymáshoz közel álló értékek egymással összeegyeztethetőek, míg az egymással szemben állók konfliktusosak, azaz egyidejű megvalósításuk problémás az egyén számára.

A mi esetünkben mindkét olyan érték, mely jobban jellemzi az alternatív családokban élő válaszadókat, az értéktérnek az egyéni érdeket szolgáló régiójában található. Az a magyar jellegzetesség, mely szerint az egyéni és közösségi értéket szolgáló régió között az értékekben szakadás mutatható ki (Füstös 2011), a mi eredményeinkben is fellelhető. Nem véletlen, hogy a hagyományos és az alternatív tradicionális családok az egyéni és közösségi érdeket egyaránt szolgáló értékek (az univerzalizmus és a biztonság) tekintetében nem különböztek. Az általunk vizsgált kétféle családformában élők egyaránt küzdenek az egyéni és a közösségi érdek összeegyeztetésének problémájával, az erre adott válaszaik viszont, eltérő értékrendjükből adódóan, különbözőek lehetnek.

Gyermeknevelési elvek

A European Social Survey 4. hullámának adatai lehetővé tették számunkra, hogy az általános emberi értékrenden túl az értékek egy speciális, családhoz kötődő formáját, a gyermeknevelési elveket is megvizsgáljuk a dichotóm családforma-kategóriák vonatkozásában.

Statisztikai adatok szerint a házasságokból több gyerek születik, mint az élettársi kapcsolatokból (Pongráczné 2009). Az ESS adatai szerint is az egyik legmarkánsabb demográfiai különbség a hagyományos és alternatív családformájú háztartások között a gyerekek jelenlétében mutatkozik. A hagyományos családban élők túlnyomó többsége nevel vagy nevelt gyereket. Az alternatív családoknál ez az arány nem éri el a háztartások háromnegyedét (9. táblázat).

⁹ Valamint a hedonizmus.

9. táblázat. Nevelt-e valaha gyereket saját háztartásban? (%) N = 1150

	2008		2010	
	Hagyományos	Alternatív	Hagyományos	Alternatív
Nevel vagy nevelt gyereket	95	73	94	71
Soha nem nevelt	5	27	6	29
Összes	100	100	100	100

Az alábbiakban megvizsgáljuk, hogy milyen különbségeket találhatunk a kétféle családformában élők gyereknevelési elvei között.

10. táblázat. Fontosnak tartott gyermeknevelési elvek a kétféle családformában élők körében (említés %-a) N = 1150

Elv	Hagyományos	Alternatív	Összes
Őszinteség	60	62	61
Felelősségérzet	56	61	57
Önállóság	51	54	52
Mások tisztelete	51	51	51
Jó magaviselet	37	37	37
Udvariasság	36	35	36
Takarékosság	36	30	35
Önfegyelem	34	34	34
Határozottság, állhatatosság	30	36	32
Kemény munka szeretete	32	27	30
Tűrelem	24	20	23
Engedelmesség	18	13	17
Önzetlenség	17	13	16
Hűség, lojalitás	15	12	14
Képzelőerő, fantázia	12	16	13
Vallásos hit	16	7	13
Vezetőkészség	6	7	6

A 17 érték közül 11-ben nincs különbség a hagyományos és alternatív típusú családban élő megkérdezettek között. Az őszinteség, az önállóság, a felelősségérzet és a mások tisztelete mindkét családtípusban élők többsége számára fontos. A jó magaviseletet, az udvariasságot és az önfegyelmet mindkét csoportba tartozóknak körülbelül harmada, a türelmet, a hűséget-lojalitást, a képzelőerőt-fantáziát valamint a vezetékkészséget pedig kevesebb, mint ötöde említette.

A legfontosabb gyermeknevelési elvek tekintetében tehát konszenzus uralkodik a különböző típusú családoknál. Néhány gyereknevelési elv tekintetében azonban találtunk különbséget a kétféle család között. Az

egyik ilyen az engedelmesség, melyet a hagyományos családban élő megkérdezettek közül szignifikánsan többen említettek. Azonban ha – logisztikus regresszió segítségével – figyelembe vesszük a kétféle családba tartozók demográfiai különbségeit is, kiderül, hogy a különbséget az iskolai végzettség hatása okozza. Az alacsonyabb iskolázottságúak közül ugyanis többen tartják fontosnak a gyerekek engedelmességre nevelését. Hasonló a helyzet a takarékoság elvével is, a két típusú család közötti látszólagos különbség valójában az iskolai végzettséggel függ össze.

Az önzetlenség elve szintén a hagyományos típusú családban élők közül fontosabbak számára, logisztikus regresszióval kontrollálva azonban kiderül, hogy ebben is az életkor, valamint az otthon élő gyerekek száma számít. Minél idősebb a megkérdezett, és minél több gyereket nevel, annál fontosabbnak tartja az önzetlenség elvét a gyerekevelésben.

A gyereknevelési elvekben a legmarkánsabb különbség a kétféle családforma között a vallásos hitre való nevelésben mutatkozott, ezt ugyanis a hagyományos családban élők közül több mint kétszer annyian (15,7%) említették, mint az alternatívák közül (7,2%). Azonban ez a gyermeknevelési elv sem kötődik közvetlenül a családformához: természetes módon a saját magukat is vallásosnak tartó megkérdezetteket jellemzi inkább.

Az egyetlen olyan gyereknevelési elv, melyben a hagyományos és az alternatív családok a vallásosság és a többi demográfiai változó kontroll alatt tartása mellett is különböztek, a határozottság, állhatatosság elve. Ezt a megkérdezettek egyharmada tartotta fontosnak, ezzel a közepesen fontos gyereknevelési elvek közé sorolható. A logisztikus regressziós modell szerint (ld. függelék 11. táblázat) a hagyományos családban élők és alacsonyabb végzettségűek említik inkább.

A gyermeknevelési elvek elemzését összefoglalva elmondhatjuk, hogy a legfontosabb értékek tekintetében – akárcsak az általános értékrendben – konszenzus uralkodik a magyar társadalomban. A megkérdezettek többsége az őszinteséget, a felelősségérzetet, az önállóságot és a mások tiszteletét tartja olyan értékeknek, melyeket szívesen látna a gyerekeiben, és ezért a nevelésük során próbál is tenni valamit. A viszonylag kevesebb válaszadó által említett gyermeknevelési értékekben azonban látható különbség. Az engedelmesség és a takarékoság inkább az alacsonyabb végzettségűek számára, az önzetlenség az idősebbek számára fontos. Ugyanakkor ez az utóbbi érték a több gyereket nevelő családok preferált értékének is nevezhető. A vallásos hit értéke a gyereknevelésben a vallásos családok alkotta kisebbség számára lényeges. A határozottság-állhatatosság elvének preferálása a hagyományos családok által elgondolkodtató. Vajon ez a családformához kapcsolódó értékrend tükröződése a gyermeknevelésben? A kérdés megválaszolásához további kutatások szükségesek.

ÖSSZEGZÉS

Tanulmányunkban abból az előfeltevésből indultunk ki, hogy a családforma és a házasság stabilitásának mértéke mögött olyan értékvezérelt viselkedés húzódik meg, amely nemcsak szocio-demográfiai jellemzőkhöz kapcsolódik, hanem bizonyos általános attitűdökhöz és értékekhez is. Ennek vizsgálatára a családformával kapcsolatos információk alapján hoztuk létre a hagyományos és alternatív családformában élők csoportjait. A két csoport alapját a családforma stabilitása és a hozzá kapcsolódó jelenlegi és múltbeli viselkedés jelentette.

A családok stabilitása, a házasodási és válási hajlandóság, ahogy azt már korábbi kutatások is feltárták, számos szocio-demográfiai jellegzetességgel összefügg. A hagyományos családformában élők a mi vizsgálatunkban is

idősebbnek bizonyultak, és körükben magasabb az alap- és a felsőfokú végzettségűek aránya. A hagyományos családformában élők között nagyobb arányban találunk falusiakat, míg a nagyvárosban élők aránya az alternatív típus esetében magasabb. Adataink tehát azt jelzik, hogy a hagyományos és az alternatív családformában élők között nem csupán a társadalmi státuszt tekintve figyelhető meg különbség, hanem térbeli eloszlásuk is eltér. A családformát értékvezérelt viselkedési mintának tekintve ez arra utal, hogy a falusi és nagyvárosi életforma napjainkban is eltérő értékek és viselkedési formák dominanciáját hordozza magában.

A hazai kutatásokkal egybecsengő módon kutatásunk eredményei is igazolták a családforma stabilitása és a vallásosság összefüggéseit. A hagyományos családformában élők között szignifikánsan magasabb a magukat vallásosnak mondók aránya. A vallásosság tehát egy olyan markáns értékbeli különbség, amely kapcsolódik a családformához is.

Az értékek mérésére a Schwartz-féle értéktípusokat alkalmazva eredményeink azt mutatják, hogy a hagyományos és alternatív családformában élők között legnagyobb részt az eltérő demográfiai jellemzők – főként az életkor és az iskolai végzettség – okozzák az értékrendbeli különbségeket. Az eltérő családformában élő, ám hasonló korú és végzettségű megkérdezettek között nincsenek jelentős értékbeli különbségek, a legfontosabb emberi értékek terén konszenzus uralkodik. Ugyanez fokozottan elmondható a kétféle családformában uralkodó gyermeknevelési elvekre – itt csak egyetlen kimutatható különbséget találtunk: az állhatatosság és határozottság a hagyományos családformában élők számára demográfiai jellemzőiktől függetlenül is fontosabb gyermeknevelési elv, mint az alternatív családformában élőknek.

A fenti általános következtetések mellett azonban fontosnak tartjuk azt az eredményt is, hogy – a Schwartz-féle értékeszt alapján – vizsgálatunk kimutatott két olyan, individualizmushoz kötődő értéket, melyet az alternatív családban élők jobban preferálnak a hagyományos családban élőknél: ezek az önállóság és a teljesítmény értékei. A kettő közül az önállósággal kapcsolatos különbséget tartjuk lényegesebbnek, mivel a megkérdezettek számára is ez a fontosabb érték (a 11 Schwartz-féle értéktípus sorában az alternatív családban élők körében a 4., a hagyományosak körében az 5. helyet foglalja el). Idézzük fel, hogy az önállóság értéktípusa a következő két állítást tartalmazza: „Fontos számára, hogy saját maga döntsön arról, hogy mit csinál. Szeret szabad lenni és nem függni másoktól.” Így az önállóság preferálásának különbsége azt mutatja, hogy a dichotóm családformakategóriákba való tartozás, és ezen keresztül a házassági és válási hajlandóság az egyén individualizmusának mértékével is összefüggésbe hozható. A családi állapottal kapcsolatos viselkedés magyarázatakor tehát a szocio-demográfiai jellemzők mellett az egyéni értékrendek különbségeit is érdemes számításba venni.

FÜGGELÉK

1. táblázat. Bináris logisztikus regresszió, 2008. Függő változó: családforma

Nagelkerke $R^2 = 0.131$

2008	B	S.E.	Wald	df	Sig.	Exp(B)
Nem	-,273	,162	2,826	1	,093	,761
Születési év	,042	,007	35,984	1	,000	1,043
Lakóhely			12,876	2	,002	
Nagyváros és agglomerációja	,736	,208	12,538	1	,000	2,087
Város	,255	,194	1,733	1	,188	1,290
Iskolai végzettség			3,628	2	,163	
Középfok	,034	,209	,027	1	,869	1,035
Felsőfok	-,413	,294	1,971	1	,160	,662
Gazdasági aktivitás	-,059	,195	,093	1	,761	,942
Egy főre eső jövedelem	,000	,000	,241	1	,624	1,000
Constant	-83,651	14,027	35,563	1	,000	,000

2. táblázat. Bináris logisztikus regresszió, 2010. Függő változó: családforma

Nagelkerke $R^2 = 0.089$

2010	B	S.E.	Wald	df	Sig.	Exp(B)
Nem	,219	,143	2,341	1	,126	1,245
Születési év	,037	,006	36,802	1	,000	1,037
Lakóhely			9,753	2	,008	
Nagyváros és agglomerációja	,551	,180	9,410	1	,002	1,736
Város	,207	,176	1,372	1	,241	1,229
Iskolai végzettség			5,967	2	,051	
Középfok	,157	,191	,683	1	,408	1,171
Felsőfok	-,327	,262	1,566	1	,211	,721
Gazdasági aktivitás	-,304	,172	3,134	1	,077	,738
Egy főre eső jövedelem	,000	,000	6,294	1	,112	1,000
Constant	-73,224	11,793	38,553	1	,000	,000

3. táblázat. Bináris logisztikus regresszió, 2008. Függő változó: családforma (vallásossággal)

Nagelkerke $R^2 = 0.138$

2008	B	S.E.	Wald	df	Sig.	Exp(B)
Nem	-,199	,168	1,406	1	,236	,820
Születési év	,041	,007	32,191	1	,000	1,042
Lakóhely			10,510	2	,005	
Nagyváros és agglomerációja	,673	,210	10,235	1	,001	1,960
Város	,230	,195	1,393	1	,238	1,258
Iskolai végzettség			3,273	2	,195	
Középfok	,004	,210	,000	1	,983	1,004
Felsőfok	-,420	,295	2,032	1	,154	,657
Gazdasági aktivitás	-,067	,196	,116	1	,733	,935
Egy főre eső jövedelem	,000	,000	,092	1	,761	1,000
Mennyire tartja magát vallásosnak	-,057	,026	4,717	1	,030	,945
Constant	-79,964	14,217	31,637	1	,000	,000

4. táblázat. Bináris logisztikus regresszió, 2010. Függő változó: családforma (vallásossággal)

Nagelkerke $R^2 = 0,98$

2010	B	S.E.	Wald	Df	Sig.	Exp(B)
Nem	,277	,147	3,538	1	,060	1,319
Születési év	,036	,006	33,917	1	,000	1,036
Lakóhely			8,698	2	,013	
Nagyváros és agglomerációja	,523	,182	8,255	1	,004	1,687
Város	,181	,178	1,038	1	,308	1,199
Iskolai végzettség			6,596	2	,037	
Középfok	,140	,191	,535	1	,464	1,150
Felsőfok	-,380	,264	2,077	1	,150	,684
Gazdasági aktivitás	-,333	,173	3,723	1	,054	,717
Egy főre eső jövedelem	,000	,000	6,212	1	,013	1,000
Mennyire tartja magát vallásosnak	-,053	,023	5,098	1	,024	,949
Constant	-70,952	11,935	35,343	1	,000	,000

5. táblázat. Lineáris regresszió. Fügő változó: Önállóság értéke, 2008

$R^2 = 0,101$

	B	Std. Error	Beta	t	sig.
(Constant)	12,702	4,720		2,691	,007
Alapfokú végzettség	,219	,067	,131	3,283	,001
Felsőfokú végzettség	-,098	,075	-,050	-1,302	,193
Nagyváros	-,017	,067	-,010	-,256	,798
Falu	-,058	,062	-,037	-,932	,351
Egy főre eső jövedelem	-1,086E-6	,000	-,048	-1,131	,258
Nevelt-e valaha gyereket	,167	,086	,072	1,949	,052
Családforma	-,166	,060	-,104	-2,762	,006
Gazdasági aktivitás	,038	,066	,025	,580	,562
Nem	-,002	,055	-,001	-,027	,978
Születési év	-,007	,002	-,136	-2,794	,005
Mennyire tartja magát vallásosnak	,021	,008	,092	2,483	,013

6. táblázat. Lineáris regresszió. Fügő változó: Tradíció értéke 10, 2008

$R^2 = 0,283$

	B	Std. Error	Beta	t	sig.
(Constant)	-45,013	3,762		-11,966	,000
Alapfokú végzettség	-,107	,063	-,051	-1,684	,092
Felsőfokú végzettség	,029	,071	,012	,401	,688
Nagyváros és agglomerációja	,273	,064	,131	4,250	,000
Falu	,016	,059	,008	,269	,788
Nevelt-e gyereket	,020	,074	,010	,275	,783
Nem	-,099	,051	-,053	-1,930	,054
Születési év	,023	,002	,465	11,819	,000
Gazdaságilag aktív-e	-,002	,058	-,001	-,037	,971
Családforma	,118	,062	,063	1,908	,057
Egy főre eső jövedelem	4,431E-6	,000	,154	4,702	,000

¹⁰ A tradíció volt az egyetlen olyan Schwartz-értéktípus, mely esetében nem használtuk a kontrollváltozók között a vallásosságot, mivel maga a tradíció értéke a tesztben úgy van megfogalmazva, hogy magában foglalja a vallási hagyományok fontosnak tartását.

7. táblázat. Lineáris regresszió. Fügő változó: Konformitás értéke, 2008

$R^2 = 0,079$

	B	Std. Error	Beta	t	sig.
(Constant)	-23,581	6,038		-3,905	,000
Alapfokú végzettség	-,073	,085	-,035	-,857	,392
Felsőfokú végzettség	,031	,096	,013	,325	,745
Nagyváros	-,032	,086	-,015	-,376	,707
Falu	,001	,079	,001	,016	,988
Egy főre eső jövedelem	2,597E-6	,000	,090	2,115	,035
Nevelt-e valaha gyereket	,003	,110	,001	,026	,979
Családforma	,131	,077	,065	1,704	,089
Gazdasági aktivitás	-,095	,085	-,050	-1,123	,262
Nem	,056	,070	,029	,793	,428
Születési év	,012	,003	,196	3,986	,000
Mennyire tartja magát vallásosnak	-,013	,011	-,046	-1,226	,221

8. táblázat. Lineáris regresszió. Fügő változó: Tradíció értéke, 2010

$R^2 = 0.230$

	B	Std. Error	Beta	t	sig.
(Constant)	-38,867	4,254		-9,136	,000
Alapfokú végzettség	-,031	,051	-,019	-,613	,540
Felsőfokú végzettség	,020	,002	,355	9,112	,000
Nagyváros és agglomerációja	-,002	,064	-,001	-,035	,972
Falu	,082	,069	,037	1,180	,238
Egy főre eső jövedelem	,161	,060	,091	2,688	,007
Nevelt-e valaha gyereket	,113	,076	,046	1,471	,142
Családforma	-1,225E-6	,000	-,056	-1,713	,087
Gazdasági aktivitás	-,103	,060	-,062	-1,706	,088
Nem	-,055	,060	-,031	-,913	,361
Születési év	,200	,054	,114	3,683	,000

9. táblázat. Lineáris regresszió. Fügő változó: Hedonizmus értéke, 2010

$R^2 = 0.089$

	B	Std. Error	Beta	t	sig.
(Constant)	11,276	4,175		2,701	,007
Alapfokú végzettség	-,034	,063	-,020	-,548	,584
Felsőfokú végzettség	-,010	,068	-,005	-,150	,881
Nagyváros és agglomerációja	-,068	,059	-,044	-1,157	,248
Falu	,006	,059	,004	,094	,925
Egy főre eső jövedelem	3,163E-7	,000	,017	,450	,653
Nevelt-e valaha gyereket	,021	,075	,010	,282	,778
Családforma	-,095	,053	-,062	-1,789	,074
Nem	,000	,050	,000	-,003	,998
Születési év	-,006	,002	-,119	-2,722	,007
Gazdasági aktivitás	,055	,059	,038	,925	,355
Mennyire tartja vallásosnak magát	,021	,008	,091	2,617	,009

10. táblázat. Lineáris regresszió. Fügő változó: Teljesítmény értéke, 2010

$R^2 = 0.093$

	B	Std. Error	Beta	t	sig.
(Constant)	15,556	4,870		3,194	,001
Alapfokú végzettség	,198	,073	,097	2,701	,007
Felsőfokú végzettség	-,188	,079	-,080	-2,363	,018
Nagyváros és agglomerációja	,030	,069	,016	,433	,665
Falu	-,008	,069	-,004	-,115	,908
Egy főre eső jövedelem	-4,583E-7	,000	-,020	-,560	,576
Nevelt-e valaha gyereket	-,086	,087	-,033	-,983	,326
Családforma	-,129	,062	-,070	-2,071	,039
Nem	,056	,058	,032	,971	,332
Születési év	-,008	,002	-,131	-3,105	,002
Gazdasági aktivitás	-,127	,069	-,072	-1,840	,066
Mennyire tartja vallásosnak magát	,018	,009	,066	1,957	,051

11. táblázat. Bináris logisztikus regresszió. Független változó: Határozottság, állhatatosság (gyermeknevelési elv). Nagelkerke $R^2=0.079$

	B	S.E.	Wald	Df	Sig.	Exp(B)
Nem	,064	,170	,143	1	,706	1,066
Születési év	-,010	,008	1,523	1	,217	,990
Lakóhely			,349	2	,840	
Nagyváros és agglomerációja	,035	,214	,027	1	,870	1,036
Város	,113	,196	,330	1	,565	1,119
Iskolai végzettség			10,080	2	,006	
Felsőfokú	-,607	,226	7,207	1	,007	,545
Középfokú	-,886	,292	9,234	1	,002	,412
Gazdasági aktivitás	,182	,200	,827	1	,363	1,200
Mennyire tartja magát vallásosnak	,005	,026	,037	1	,847	1,005
Családforma	-,407	,185	4,854	1	,028	,665
Otthon élő gyerekek száma	-,018	,109	,027	1	,871	,982
Nevelt-e valaha gyereket	,184	,277	,440	1	,507	1,202
Egy főre eső jövedelem	,000	,000	1,527	1	,217	1,000
Constant	20,809	15,696	1,758	1	,185	1,090E9

HIVATKOZÁSOK

- Beck, U. (2003). *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó
- Blaskó Zs. (2006). *Nők és férfiak – keresőmunka, házimunka. A „család” tematikájú ISSP 2002-es adatfelvétel elemzése*. (KSH NKI Kutatási Jelentések 82.) Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet
- Dupcsik Cs. – Tóth O. (2008). Feminizmus helyett familizmus. *Demográfia* 51. évf. 4. szám pp. 307–328.
- Estók É. (2005). A jó (értelmiségi) anya. In: Palasik M. – Sípó B. (szerk.) *Házastárs? Vetélytárs? Munkatárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Budapest: Napvilág Kiadó, pp. 150–156.
- Földházi E. (2009a). Válás. In: Monostori J. – Őri P. – S. Molnár E. – Spéder Zs. (szerk.) *Demográfiai portré 2009*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, pp. 19-29.
- Földházi E. (2009b). Családszerkezet. In: Monostori J. – Őri P. – S. Molnár E. – Spéder Zs. (szerk.) *Demográfiai portré 2009*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, pp. 99-109.
- Füstös L. – Szalma I. (szerk.) (2011). *Értékváltozás vagy értékválság? Folytonosság vagy szakadás? (Változó értékrendszer 2011/1.)* Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézete Társadalomtudományi Elemzések Akadémiai Műhelye (TEAM)
- Giddens, A. (1992). *The Transformation of Intimacy. Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies*. Cambridge: Polity Press
- Lewis J. (1992). Gender and the Development of Welfare Regimes. *Journal of European Social Policy* Vol. 2. No. 3., pp. 159-173.
- Kopp M. – Skrabski Á. (2006). A támogató család, mint a pozitív életminőség alapja. In: Kopp M. – Kovács M. (szerk.) *A magyar népesség életminősége az ezredfordulón*. Budapest: Semmelweis Kiadó, pp. 220-232.
- Neményi M. – Kende A. (1999). Anyák és lányok. *Replika* 35. sz., pp. 117-141.
- Pongrácz T. – S. Molnár E. – Dobossy I. (2001). *Család és munka – Értékek és aggodalmak a rendszerváltás után*. (KSH NKI Kutatási jelentések. 62.) Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet
- Pongrácz T. – Spéder Zs. (2003). Párkapcsolatok az ezredfordulón. *Szociológiai Szemle* 3. sz. pp. 55–75.
- Pongrácz T. – Spéder Zs. (2003). Élettársi kapcsolat és házasság – hasonlóságok és különbségek az ezredfordulón. *Szociológiai Szemle*. 4. sz. pp. 55–75.
- Pongrácz T. (2009). A párkapcsolatok jellegzetességei. In: Monostori J. – Őri P. – S. Molnár E. – Spéder Zs. (szerk.). *Demográfiai portré 2009*, pp. 9-19.
- S. Molnár E. (1999). A gyermekvállalás konfliktusai. In: Pongrácz T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről, 1999*. Budapest: TÁRKI, Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviselői Titkársága, pp. 155–172.
- S. Molnár E. (1999). Családi értékek, magatartások, demográfiai tendenciák. *Századvég, Új folyam* 14. szám, pp. 31–54.
- Schadt M. (2005). A „házi tücsöktől” a dolgozó nőig. Az individualizációs folyamatok hatása a családi szerepekre. In: Palasik M. – Sípó B. (szerk.) *Házastárs? Vetélytárs? Munkatárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Budapest: Napvilág, pp. 156–171.

- Schulze, G. (2000). Az élménytársadalom. A jelenkor kultúrszociológiája. A hétköznapi élet esztétizálódása (Részlet az I. fejezetből). *Szociológiai Figyelő* 2000/ősz, pp. 135-157
- Schwartz, S. H. (2003). Univerzálisak az értékek tartalmában és struktúrájában. Elméleti előrelépések és empirikus próbák húsz országban. In: Váriné Szilágyi I. (szerk.) *Értékek az életben és a retorikában*. Budapest: Akadémiai Kiadó, pp. 105-154.
- Spéder, Zs. (2011). Ellentmondó elvárások között... Családi férfiszerepek, apaképek a mai Magyarországon. In: Nagy I. – Pongrácz T. (szerk.) *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2011*. Budapest: TÁRKI – Nemzeti Erőforrás Minisztérium, pp. 207-228.
- Szél B. (2010). *A párkapcsolati összetartást segítő minták elemzése*. Doktori értekezés. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/541/1/szel_bernadett.pdf
- Szukicsné Serfőző K. (2005). Mindennapi életcélok és a gyerekszám. *Demográfia*. 2005. 1. sz., pp. 23–57.
- Tóth O. (1998): Házasság és gyermek: vélekedés és viselkedés. *Századvég*. Új folyam, 11. sz., pp. 80–93.
- Tóth O. – Dupcsik Cs. (2007). Családok és formák. Változások az utóbbi 50 évben Magyarországon. *Demográfia*. 50. évf. 4. sz., pp. 430–437.
- Utasi Á. (1996). Középosztály és életstílusok. *Társadalmi Szemle*. 1995. 3. sz., pp. 3–14.

ABSZTRAKT

A fiatalok felnőtté válásának folyamata napjainkban nemcsak egyre jobban kitolódik, de sokszor a mérföldkövek hagyományos sorrendje is felborul. Az egyének maguk építhetik fel ugyan életútjukat, de így felelőssé is válnak annak alakításáért: a döntés és a következményekért történő felelősségvállalás szintén rájuk hárul. Ezzel párhuzamosan a globalizáció által generált gazdasági és társadalmi változások a bizonytalanság növekedését eredményezik mind az állami, a piaci, valamint az egyéni szereplők szintjén. A fiataloknak nemcsak, hogy nem állnak minták rendelkezésükre, de életüket hosszútávra meghatározó döntéseiket ebben a megváltozott, bizonytalan térben kell meghozniuk. Tanulmányunkban arra fókuszálunk, milyen válaszokat adnak a fiatalok a fent leírt változásokra. Az elméleti keretben a fiatalok reprodukciós magatartását az értékváltozások, valamint a munka és a magánélet egyes területein egyre növekvő bizonytalanság és kiszolgáltatottság felől értelmezzük. A *European Social Survey* adatai segítségével bemutatjuk a munkaerő-piaci bizonytalanságukat korcsoportok szerinti bontásban, és nemzetközi összehasonlításban, illetve a felnőtté válásuk egyes mérföldköveihez kapcsolódó életkorokat és életkori normákat magyarországi viszonylatban.

BEVEZETÉS

A késői fiatal és a felnőttkor közötti átmenet társadalomtudomány egyik sokak által kutatott területe napjainkban. Nem csupán egy elvont, szűk szakmai kört érintő és érdeklő elméleti problémáról van szó, hiszen a kérdés, hogy hogyan, milyen formában és legfőképpen mikor vállalnak fel a fiatalok ténylegesen felnőtt szerepeket, komolyan érinti a társadalom több olyan vitális területét, mint például a munkaerőpiacot, a nyugdíjrendszer fenntarthatóságát, és a társadalom reprodukciójának kérdését. Általános jelenség, hogy a fejlett társadalmakban egyre későbbre tolódik a felnőtt szerepek felvállalása, illetve, hogy tágabb időintervallumban történnek meg a felnőttkort jelző és jellemző különböző döntések, mint például az otthonról való elköltözés, a párválasztás, vagy a munkavállalás kezdete. A fiatalok felnőtté válásának folyamata napjainkban azonban nemcsak egyre jobban kitolódik, de sokszor ezen mérföldkövek hagyományos sorrendje is felborul. Arra, hogy ez az általános halasztás milyen módon és miért történik, számos elméletalkotó próbál választ találni.

A tanulmányban a második demográfiai átmenet elképzelését és Beck individualizálódásról szóló elméletét mutatjuk be röviden, majd Blossfeld felfogását a globalizációs folyamatok egyéni életútra gyakorolt hatásáról részletesebben. Míg a második demográfiai átmenet elmélete egyértelműen az értékváltozások és az individualizációs folyamatok erejét hangsúlyozza, Beck rámutat, hogy a folyamatnak számos nem szándékolt következménye van az egyénre nézve. Beck szerint az egyének ugyan maguk építhetik fel életútjukat, de így

¹ Király Gábor PhD, főiskolai docens, Budapesti Gazdasági Főiskola. Paksi Veronika, tudományos segédmunkatárs, MTA Szociológiai Kutatóintézet; PhD hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem

felelőssé is válnak annak alakításáért: rájuk hárul a döntés és a következményekért történő felelősség is. Blossfeld ezen túl még kiemeli, hogy a globalizáció által generált gazdasági és társadalmi változások a bizonytalanság növekedését eredményezik az állami, a piaci, valamint az egyéni szereplők szintjén egyaránt. Ez a bizonytalanság a társadalmi csoportok közül legjobban a fiatalokat érinti, ők vannak leginkább kitéve a globalizáció hatásainak. A fiataloknak nemcsak hogy nem állnak előre megadott minták rendelkezésükre, amelyhez cselekvéseiket és életstratégiákat igazíthatják, de életüket hosszútávra meghatározó döntéseiket ebben a megváltozott, bizonytalan térben kell meghozniuk.

Tanulmányunkban arra fókuszálunk, hogy milyen válaszokat adnak a fiatalok a fent leírt változásokra. Az elméleti keretben a fiatalok reprodukciós magatartását az értékváltozások, valamint a munka és a magánélet egyes területein egyre növekvő bizonytalanság és kiszolgáltatottság felől értelmezzük. A *European Social Survey* adatai segítségével bemutatjuk a munkaerő-piaci bizonytalanságnak való kitettségüket korcsoportonkénti, illetve nemzetközi összehasonlításban, továbbá a felnőtté válásuk egyes mérföldköveihez kapcsolódó életkorokat és életkori normákat magyarországi viszonylatban².

ELMÉLETI KERET

A második demográfiai átmenet modellje

A felnőtté válás szakaszainak egyre későbbi időzítése az életútban napjainkban már általános jelenség. A szülői ház elhagyása, az első tartós párkapcsolat, az első munka és az első gyermek vállalása évről évre idősebb életkorra tevődik. Az életútelméletek és kutatások a halasztó attitűdöt a '60-70-es évek óta tetten érhető ún. második demográfiai átmenet részeként határozzák meg és vizsgálják (Lesthaege és Van de Kaa 1986). Az elsősorban észak-európai országokban kezdődött folyamat hamarosan Európa többi országában, valamint a világ számos más, fejlett vagy fejlődő országában megfigyelhetővé vált. A második demográfiai átmenet elmélete makroszinten értelmezi a folyamatot; a gyermekkorból a felnőttkorba való átmenet életszakaszainak kitolódását elsősorban az oktatási rendszer kiszélesedésével, az iskolai végzettség emelkedésével, a nők aktívabb munkaerő-piaci szereplésével, a jóléti állam kialakulásával, valamint a gazdasági és politikai struktúrák változásával magyarázza. A változások hatására az életútteseményeket korábban meghatározó és formáló értékek, társadalmi normák és szerepek meggyengültek vagy megváltoztak, szerepük kevésbé meghatározó az egyének életútját tekintve.

BECK MODELLJE: INDIVIDUALIZÁCIÓ ÉS KOCKÁZAT

Beck (2003) a *Kockázat-társadalom* című könyvében a kockázat és az individualizáció felől értelmezi többek között ezt a jelenséget is. Az ipari forradalommal kezdődő modernitás új szakaszát reflexív modernizációnak nevezi, amelyben egyéni és társadalmi szinten is megnövekszik a tudatosság a technológiai, gazdasági és társadalmi fejlődés kockázataival szemben. Mind a kockázat felismerése és az ezen alapuló döntések, mind a következményekért történő felelősségvállalás az egyénre hárul. Életútjának alakításáért maga válik felelőssé,

² A szerzők köszönetet mondanak Prof. Dr. Habil Füstös Lászlónak (DSc, tudományos tanácsadó, MTA Szociológiai Kutatóintézet; egyetemi tanár, Budapesti Corvinus Egyetem) az elemzésben nyújtott segítségért, és Dr. Nagy Beátának (CSc, egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem) az elméleti háttérhez nyújtott ötleteiért és tanácsaiért.

ugyanakkor a kiszélesedett döntési térben lehetősége nyílik az esetleges rossz döntései javítására, akár az egyes életszakaszok újrakezdésével, azaz életútját “mozaik-szerűen” építheti fel.

Beck értelmezésében az individualizáció nem más, mint a hagyományos utakkal történő szakítás. Az életutakra ható normák gyengülése lehetővé teszi az egyén számára, hogy kiszabaduljon az olyan különböző társadalmi szerepek alól, mint például az osztály, az életkor vagy a társadalmi nem. Az individualizáció és az egyéni felelősségvállalás összefügg, mert önálló döntésképességet követel az egyéntől, annak képességét, hogy saját sorsát alakítsa identitásának létrehozásán és elhatározásain keresztül. A kor, a nem és a társadalmi osztály struktúráin keresztül ható hagyományos bizonyosságok megszűntek, az egyénnek több és új típusú egyéni kockázatokkal kell szembenéznie és megküzdenie, mint például a bizonytalan munkapiaci körülményekből fakadó kockázatok, a házassági kötődések instabilitása és a család szétesése. A kockázatok a szorongás és a bizonytalanságérzés magas fokával járnak együtt, melyek mindenkit érintenek, de egyes csoportokat jobban jellemzenek, mint másokat. Beck a nők helyzetét emeli ki, mint a “*working poor*” részeseit: esetükben “a garancia nélküli, bizonytalan foglalkoztatási formák” gyakoribbak, mint a férfiaknál (Beck 2010: 106).

Beck a munkaerő-piaci kockázatok növekedését a globalizációs folyamatok intenzívebbé válásával magyarázza. A tőke relatív mobilitása és a munkaerő immobilitása között feszülő ellentét mikroszinten meghatározza az emberek mindennapi tapasztalatait a fejük felett zajló gazdasági folyamatok kiszámíthatatlanságáról és a kontrollálhatatlanságáról. Ezt a kiszámíthatatlanságot be kell építeniük a magánéleti döntéseik egyenleteibe és kezelniük kell az ebből fakadó feszültségeket. Ennek egyik aspektusa, hogy a gazdasági szereplők a globális piacoktól való függésükből eredő kockázatokat igyekeznek áthárítani a munkavállalókra.

A BLOSSFELD MODELL HÁROM ELMÉLETI SZINTJE

Hans-Peter Blossfeld és munkatársai is a globalizációs folyamatok meghatározó szerepét emelik ki a GLOBALIFE kutatási projekt keretében megjelenő könyveikben³ (2005, 2006a, 2006b, 2006c). Mind Blossfeldre, mind Beckre jellemző, hogy a globalizációs folyamatok és az egyéni szintű jelenségek közötti összefüggést igyekeznek bemutatni. Az előbbi szerző azonban – Beck egyszerűbb magyarázati sémájával szemben – három szintet különít el az elemzésében: a makro-, az intézményi és az egyéni szintet (Hofäcker 2006: 33). Blossfeld szerint a globalizáció hatásai makro-elméleti szinten a legtöbb modern társadalomban tetten érhetők. Ezek a hatások lefedik a tudásalapú munka arányának növekedését, az ipari gazdasági struktúráktól való gyors elmozdulást a szolgáltatás-alapú struktúrák felé, valamint a növekvő globális versenyt az államok között, amely a jóléti szolgáltatások stagnálását és csökkenését eredményezik (Hofmeister et al 2006: 10-11).

A makroszintű folyamatoknak azonban nagyon eltérő nemzeti hatásai lehetnek, amit az intézményi szintű eltérések okoznak: országos szintű intézményi „csomagok” (mint a jóléti, oktatási, munkaerő-piaci vagy családi rendszerek – lásd lentebb) szűrik meg a globalizációs folyamatok befolyásoló hatásait. A nemzeti szintű intézmények jelentős tehetetlenségi erővel bírnak, így a globalizáció folyamatában is fennmaradnak és hatást gyakorolnak az egyéni szintre. A harmadik elméleti szint az egyéni, amelyet a globalizáció hatásai eltérő mértékben érintenek a nemzeti intézményi „szűrők” működési sajátosságai miatt. Egyes országokban az egyéni

3 Blossfeld és munkatársai 1999 és 2005 között 14 országot vontak be kutatásukba (Magyarországon Róbert Péter és Bukodi Erzsébet közreműködésével). Esping-Andersen jóléti rendszer tipológiáját – amelyben eredetileg a liberális, a szociáldemokrata és a konzervatív jóléti rendszer szerepelt – kiegészítették a poszt szocialista országok kategóriájával, amelyek fejlődése és intézményrendszere nem konzekvens és jövőbeli átalakulásuk irányára sem egyértelmű. Ebben az új, blossfeldi tipológiában Magyarország is a poszt szocialista blokkban szerepel.

életutak erőteljes átalakulása figyelhető meg, míg más országokban az egyéni szintre kevésbé hatnak a globális szintű kockázati tényezők. A kockázatok a különböző életszakaszokat is eltérő mértékben befolyásolják.

Ahogy Becknél, úgy Blossfeldnél is kiemelt szerepet kapnak a pályájuk közepén járó nők, de utóbbi különös figyelmet fordít a fiatalokra is. Mindkét csoportra jellemző, hogy általában kívül állnak a viszonylagos védettséget nyújtó elsődleges munkaerőpiacon. Blossfeld szerint a globalizációs folyamatok fő vesztesei a fiatalok. Az írás következő része a fiatalok helyzetére koncentrál, s ezen keresztül fejti ki jobban elméleti modelljének részleteit.

A GLOBALIZÁCIÓ FŐ VESZTESEI: A FIATALOK

A globalizáció folyamata összetett jelenség, amely különböző gazdasági, pénzügyi, társadalmi és technikai változásokat foglal magába, ahogy azt az 1. ábra is mutatja. A folyamatok a gazdasági és társadalmi változások gyorsulását, valamint a piaci folyamatok kiszámíthatatlanságát és változékonyságát hozták magukkal, amelyek a bizonytalanság növekedését eredményezik az állami, a piaci, és az egyéni szereplők szintjén egyaránt.

Blossfeld és munkatársai (Blossfeld et al 2005) újfajta megközelítésben vizsgálták és értelmezték a felnőtté válás folyamatának egyre későbbi időpontra tolódását. Elméletükben a globalizációhoz köthető bizonytalanságot különböző nemzeti szintű intézmények közvetítik és szűrik meg. A makroszint változásait figyelembe véve empirikus igényességgel vizsgálták, hogyan befolyásolja a globalizáció a fiatalok felnőtté válásának folyamatát: munkaerőpiacra lépésüket, párkapcsolati és gyermekvállalási döntéseiket. Kimutatták, hogy a nemzeti szintű intézmények kiemelt fontossággal bírnak mind a globalizáció hatásainak megszüntetésében, mind abban, hogy a fiataloknak mikroszinten milyen tapasztalatai vannak ezen folyamatokról, és hogy ezek hogyan befolyásolják döntéseiket a bizonytalanságra reagálva. A globalizáció hatásai kritikusak a korai életszakaszokra, mert a fiatalokat, mint a munkaerőpiacok „kívülállóit” sokkal közvetlenebbül érintik, mint más szereplőket. A globalizációs folyamatoknak való nagyobb fokú kiszolgáltatottságukat nemcsak az okozza, hogy korlátozott munkaerő-piaci tapasztalattal bírnak, hanem az is, hogy nem rendelkeznek kiterjedt társadalmi hálózattal a gazdasági szférában, illetve hogy nem védik őket a szakszervezetek. A fiatalok munkaszerződéseinek sokkal könnyebb változtatni, hiszen előnytelenebb az indulási helyzetük, ezenkívül a szakszervezetek főleg a már „bent lévőket” védik (Blossfeld 2007: 27-28).

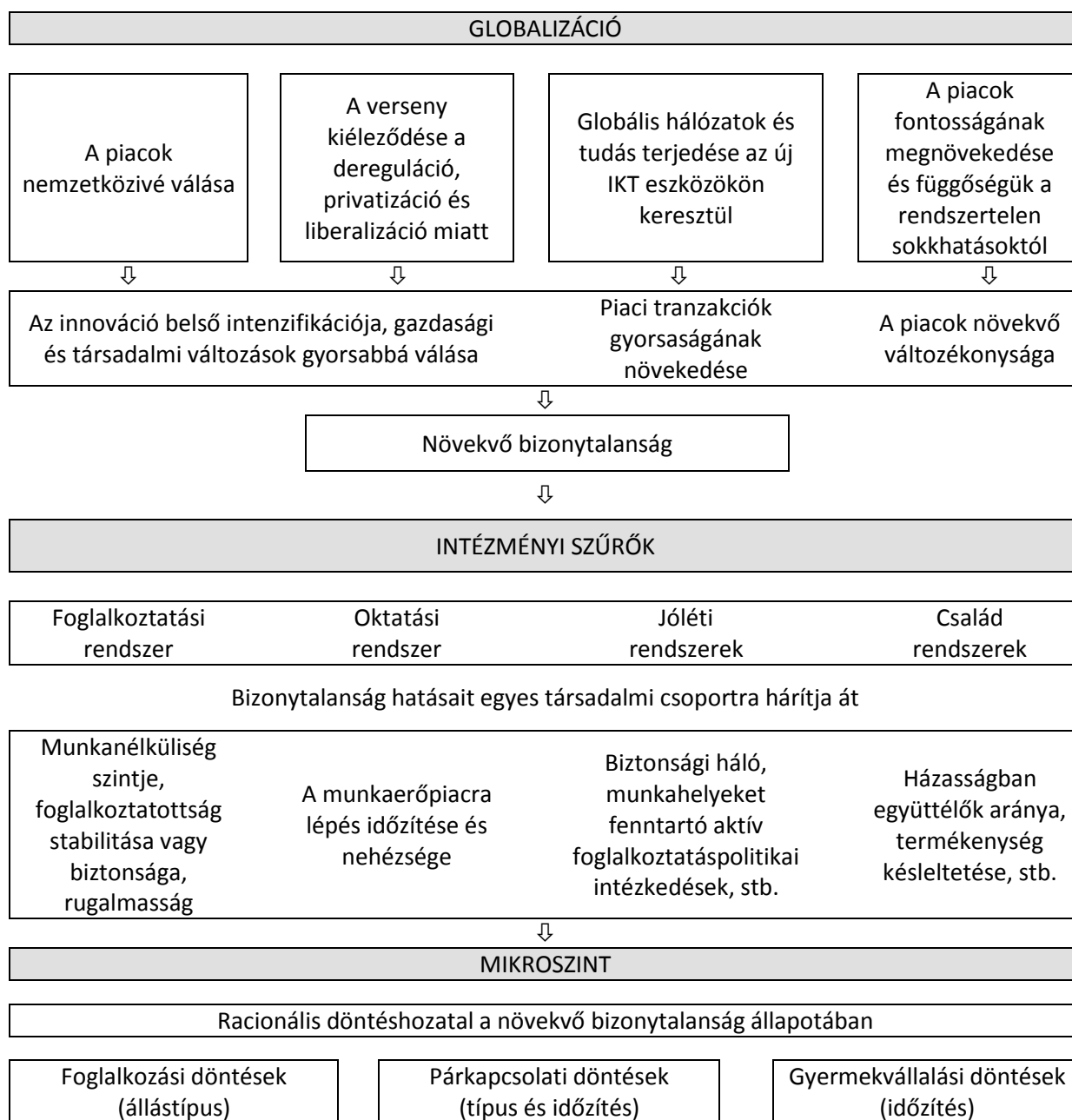
Figyelembe kell venni még, hogy hazánkban – ahogy a többi posztiszocialista országban is – a rendszerváltozást követő átmenet és a piacgazdaságra való átállás erősen érintette a '90-es években munkaerőpiacra lépő korosztályokat. Az oktatási rendszer és a munkaerőpiac változásai új bizonytalanságok elé állította a fiatalokat (is), egyrészt a diplomák devalválódása kockázatosabbá tette a felsőfokú végzettség megszerzésére irányuló befektetést, másrészt a fiatalok – más választásuk nem lévén – sokszor végzettségüknek nem megfelelő munkakörben tudtak/tudnak csak elhelyezkedni (Róbert és Bukodi 2005: 179). A munkaerő-piaci kockázataikon túl, gyorsan változó, bizonytalan és konfliktusokkal terhelt fiatal felnőtt életszakaszuk alatt hozott döntéseik következményeivel hosszú távon számolniuk kell.

A fiatalok csoportja is erősen szegmentált: nem mindenkit érint ugyanolyan mértékben a munkaerő-piaci bizonytalanság. A magasabb humán tőkével rendelkező csoportok részben védettebb pozícióban vannak a többiekhez képest, míg a kisebbségek, valamint az alacsonyabban képzettek csoportjai jobban ki vannak téve a globalizáció hatásainak. A fiatalok csoportján belül is növekvő egyenlőtlenség figyelhető meg, miközben

össességében ők sokkal erősebben érintettek, mint az idősebb generációk, akik szintén megtapasztalták ezt az átmenetet (Blossfeld 2007: 29-31).

A globalizációs folyamatok hatására tehát a piacok dinamikusabbá, ugyanakkor kiszámíthatatlanabbá váltak. A bizonytalan feltételek között mind az egyéneknek, mind a cégeknek, mind az állami szervezeteknek nehezebbé vált megfelelő alternatívák és stratégiák megtalálása és/vagy kidolgozása. A fent ismertetett globális mechanizmusok strukturális bizonytalanságot generálnak a modern társadalmak jelentős részében, amelyet a nemzeti szintű intézményrendszer közvetít és csatornáz át bizonyos társadalmi csoportokra. Blossfeld szerint a négy intézmény, amely a korai életszakaszokra a legnagyobb hatással van a foglalkoztatási-, az oktatási-, a jóléti rendszer, valamint a család.

1. ábra. Globalizáció és növekvő bizonytalanság a felnőttkori átmenet során

(Forrás: Mills és Blossfeld 2005: 3)

STRATÉGIÁK ÉS DÖNTÉSEK AZ EGYÉNI SZINTEN

Érdekes kérdés, hogy hogyan változtatják meg a stratégiáikat a fiatalok, hogyan reagálnak a megváltozott helyzetre az átmenet időszakában. Blossfeld és Mills a racionális döntésemélet egy dinamikus modelljét ajánlják, hogy a bizonytalanság állapotában hozott döntések értelmezhetővé váljanak (Mills és Blossfeld 2005: 16-17). Nem a viselkedés determinisztikus modelljét kívánja adni, hanem nagy számú aktoroknál próbál sajátosságokat, jellemző mintákat feltárni. Kérdés azonban, lehetséges-e egyáltalán a racionális döntéshozatal a globalizáció okozta változékonyság és kiszámíthatatlanság közepette. A cselekvőknek egyéb, kiegészítő döntési mechanizmusokra van szükségük (Blossfeld 2007: 19-20), ezért, paradox módon, felértékelődik a helyi normák, hálózatok, hüvelykujjszabályok és szokások szerepe a döntési folyamatban. Az aktorok egyre inkább számukra fontos személyekre, úgynevezett szignifikáns másokra, helyi hálózatokra, szokásokra támaszkodnak.

A döntéshozatalban – nem csupán az üzleti, de a szakmai és a magánéleti döntésekben is – a hosszú távon elérhető sikerek felől a rövid távúak irányába eltolódik a súlypont. Ez különösen fontos változás az életutak tekintetében, hiszen az emberek több fontos döntést hoznak életük korai szakaszában, amelynek következményei egész életükre kihatnak. Egy szakma tanulása hosszú távú befektetés, miközben nem tudni, hogy az adott szakma létezik-e még 20 év múlva, vagy hogy mi fog történni az adott szektorral. A döntés megváltoztatása lehetséges ugyan, de számos költséggel jár. Ugyanez igaz a párkapcsolati döntésekre, hiszen amikor párt választ valaki, nem tudja hogyan alakul a másik karrierje, miközben egy gyermek vállalása 25-30 évre felelőssé teszi a szülőt.

Mindez aláássa a társadalmi reciprocitás és a bizalomra épülő kapcsolatok (család, jóléti állam) környezetét, érvel Blossfeld, mert ezek a kapcsolatok egymásnak tett ígéreteken alapulnak. Az ígéret ellenére előbb-utóbb megjelenhet egy ok, ami az ígéret megszegését valószínűsíti. A bizalomra épülő kapcsolatok fenntartása egyre nehezebbé válik a globalizált társadalmakban, mert a cselekvők egyre kevésbé tartják be az ígéreteket. Hasonló a helyzet a jóléti állammal is: az egyén hozzájárul a jóléti állam fenntartásához, de nagyon bizonytalan, hogy idős korában milyen mértékű nyugdíjat kap majd, és azt milyen formában folyósítják neki. A globalizáció hatására tehát a kölcsönös bizalomra épülő kapcsolatok egyre inkább ellehetetlenülnek, legyenek azok magánéletiek (párok között), szakmaiak (munkáltató-alkalmazott) vagy szakpolitikaiak (állampolgár-jóléti rendszer).

RENDSZERSPECIFIKUS TENDENCIÁK A VÁLTOZÓ STRATÉGIÁKBAN

A döntési helyzet változásának absztrakt tárgyalása után nézzük meg konkrét tendenciákon keresztül a fő stratégiákat, és ezek mentén a fő változásokat a fiatalok életútjában.

Az egyik látható változás, hogy az oktatás és a munkaerőpiacra lépés átmenete elmosódottabbá, zavarosabbá vált (Blossfeld 2007: 31). A fiatalok egyre nagyobb része kilép a munkaerőpiacra, majd visszatér az oktatásba, vagy megpróbálja összeegyeztetni a munkavállalást a tanulmányaival. Ez egyrészt a becki elmélet életútjainak rugalmassága, melynek előnyeit – amennyiben tudják – a fiatalok előnyükre is fordíthatják, másrészt azonban az aktív munkaerő-piaci jelenlét (és az ezzel járó bevétel) maga is egyik mérföldköve (volt) a felnőtté válásnak, ezért értelemszerűen ez a határ is összezavarodik, bizonytalanságot generálva.

Másik jellemző, hogy az oktatás „alternatív szerepet” kap a fiatalok életében. Már nem csak mint humán tőke befektetés jelenik meg számukra, hanem mint kvázi „parkolópálya”, ahol – érthető és racionális stratégiaként –

a hallgatói státusz relatív védettségét preferálják egészen addig, amíg nem tudnak elhelyezkedni a munkaerőpiacon, még akkor is, ha esetleg korábban be tudnák fejezni tanulmányaikat. Amint állást kapnak, azonnal kilépnek az oktatási rendszerből, így próbálva elkerülni a munkanélküliség stigmáját.

Továbbá folyamatosan növekszik a rugalmasabb együttélési formák aránya a házassággal szemben. A határozott idejű és/vagy részmunkaidős munkaszerződéssel alkalmazott fiataloknál magasabb a házasság nélküli együttélési formák aránya.

A fiatalok tehát egyre inkább elhalasztják az olyan hosszú távú következményeket involváló döntéseiket, mint a házasságkötés vagy az első gyerekvállalás. A halasztás hátterében először az oktatási expanzió állt, majd ehhez hozzáadódik még 4-5 év a globalizációs hatás következményeképpen. Így ha a mostani fiatalokat összehasonlítjuk a korábbi kohorszokkal, a házasságkötés és az első gyermek születésének ideje 10 évvel eltolódott, amely valóban radikális változás.

Országoként különböző minták figyelhetők meg férfiaknál és nőknél, amelyet talán a dél-európai – hagyományosan egykeresős modellt mutató – társadalmak adatai emelnek ki a legjobban. Ezekben a társadalmakban a férfiak a bizonytalanság hatására egyre tovább maradnak a szülői háztartásban és elhalasztják a házasság és gyermekvállalás döntéseit. Ugyanakkor az alacsonyán képzett nők esetében jellemző stratégia, hogy az anyává válás és a család „alternatív szerep” számukra, mely hozzásegíti őket, hogy elkerüljék a bizonytalanságot. A munkaerőpiacról való kilépés így egy biztos menekülő út számukra.⁴

A magasan képzett nők stratégiai erősen függenek a nemzeti szintű intézményi háttértől, leginkább a jóléti rendszerektől. Abban az esetben, ha a jóléti intézkedések nem támogatják a nőket a gyermekvállalásban – például gyermekellátási intézmények létesítésével és fenntartásával, és/vagy a munkaerőpiacra való visszatérés elősegítésével – a magasan kvalifikált nők egész egyszerűen nem vállalnak többé gyermeket vagy nagyon későn teszik azt. Svédországban a kiterjedt jóléti intézkedések és a gyermekellátási intézmények munkaerő-piaci keresletet generáló hatása miatt ennek pont az ellenkezője figyelhető meg. A helyzet ironiája, hogy a családcentrikus jóléti rezsimekben (Spanyolország, Olaszország), ahol a családi kapcsolatok kiemelt fontossággal bírnak, a férfiak kevésbé képesek, míg a magasan képzett nők kevésbé érdekeltek a családalapításban. Mindez együtt a fertilitási ráta eddig nem tapasztalt alacsony szintjét eredményezi ezekben az országokban (Blossfeld 2007: 32-33).

A következő részben a fent kifejtett bizonytalanság munkaerő-piaci és magánéleti oldalát kívánjuk bemutatni. 10 évvel Blossfeld kutatása után arra a kérdésre keressük a választ, vajon napjainkban a fiatalabbakat nagyobb mértékben érinti-e a munkanélküliség, mint más korcsoportokat, illetve az életüket átszövő bizonytalanság hogyan hat párkapcsolataikra, gyermekvállalásukra.

A MUNKAERŐ-PIACI BIZONYTALANSÁG A MAGYAR FIATALOK KÖRÉBEN

A munkaerő-piaci bizonytalanságot a munkanélküliségnek való kitettséggel vizsgáltuk egy három változóból képzett indexszel. A fő kérdés, hogy van-e különbség a fiatalok és más korcsoportok, valamint a teljes mintából nyert adatok között. A korcsoportok közötti különbségek, és ezáltal a fiatalok jellemzőinek feltárása végett az

⁴ Nagyon hasonló tendenciákra hívja fel a figyelmet Szalma Ivett disszertációja a magyar kontextust tekintetében (Szalma 2011).

életkort kategoriális változóként kezeljük, ahol a határokat az oktatási intézményekből való kilépés időpontja és egyéb szimbolikus határokhoz igazítottuk (lásd lent az ideális gyermekvállalás adatai). Az így kialakított korcsoportok: 21 év alatt, 22-30 év között, 31-40 év között, 41-60 év között, valamint a 61 év felettiek.

A MUNKANÉLKÜLISÉG KOCKÁZATA NEMZETKÖZI ÖSSZEHASONLÍTÁSBAN

A munkanélküliség állapotának való kitettséget az ESS 4. hullámának nemzetközi adatbázisából vizsgáltuk meg, ahol 3 változóból egy indexet képeztünk. A kérdőívben a három változó⁵ az esetleges korábbi munkanélküliség állapotára és hosszára kérdez rá különböző időtávokban. Összeadásukkal létrejött egy olyan 0-tól 3-ig terjedő értékeket felvevő ordinális változó, ahol a 0 jelenti a munkanélküliségtől való védettséget (még egyszer sem volt munkanélküli 3 hónapnál tovább), míg a 3-as a kiszolgáltatottságot (volt már az elmúlt 5 évben több mint három hónapon át munkanélküli, és ez idő alatt, vagy korábban több mint 12 hónapig).

A munkanélküliség állapotától védettek, azaz az index 0 fokán állók aránya az ESS országokban átlagosan 73%⁶ (ezen belül, a 21-30 korcsoportban 65%) – azaz magas a védettek aránya. Az ESS országok átlagát tekintve az index értéke 0,51. Mivel ez a 73%-os védettséggel, azaz a védettek magas arányával párosul, az index értéke nem a 1,5-nél fordul. Így az index 0,5-ös körüli értéke alacsonynak, míg az 1-et közelítő vagy azt meghaladó értéke magasnak tekinthető. Mivel összevont változóról van szó, a kapott ország- és korcsoport átlagok önmagukban kevésbé, mint inkább összehasonlításban érdekesek és informatívak.

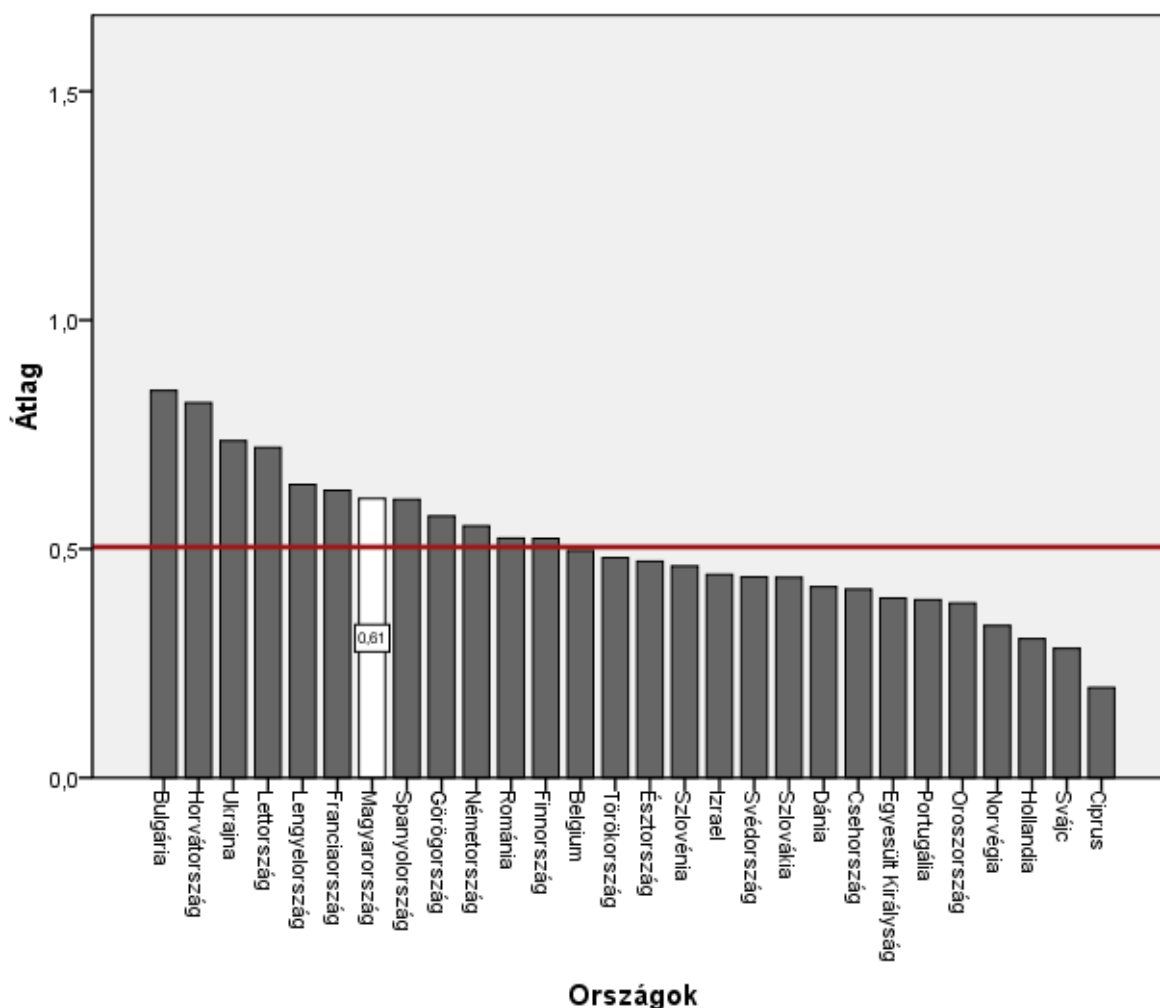
A 2. ábrát tekintve látható, hogy Magyarország 0,61-es index átlaga az ESS országok átlaga (0,51) fölött helyezkedik el, a 7. legelőnytelenebb pozíciót elfoglalva a 28 ország rangsorában. Az ábra „boldogtalanabbik” felén – Franciaország kivételével – főleg posztoszocialista országok (Bulgária, Ukrajna, Horvátország, Lengyelország, Lettország) helyezkednek el. Hozzájuk képest relatíve előnyösebb hazánk helyzete, míg az is szembetűnő, hogy más posztoszocialista országok az ESS átlag közelében (Románia), vagy az alatt (Szlovénia, Észtország, Szlovákia, Csehország) állnak.

⁵ *uemp3m* – volt-e valaha olyan helyzetben, hogy több mint három hónapon át munkanélküli volt és munkát keresett?
uemp12m – az ilyen munkanélküli időszakok közül volt olyan, amelyik több, mint 12 hónapig tartott?

uemp5yr – volt munkanélküli az elmúlt 5 évben több mint három hónapon át?

⁶ A védettek aránya az ESS országokban 60% (Horvátország) és 85% (Svájc) között szóródik, Ciprus 90%-a egy kiugró értéknek tekinthető. Egyrészt elég alacsony a minta elemszáma, másrészt a minta adatai alapján Cipruson a szerződés hiányában foglalkoztatottak kiugróan magas értékét tapasztalhatjuk (54%), így a munkanélküliségi kockázat relatív hiánya együtt járhat a munkaerő-piaci kiszolgáltatottság magas fokával.

2. ábra. ESS országok munkanélküliségnek való kitettség index-átlaga

Ha korcsoportok szerinti bontásban nézzük az átlagokat (1. táblázat), szembetűnő, hogy mind az ESS országok, mind Magyarország esetében nagyobb a fiatal csoportok munkanélküliségnek való kitettsége, mint a teljes minta átlaga. Az is egyértelműen kiolvasható, hogy a magyar mintaátlag és a fiatal korosztályok átlaga között nagyobb a különbség, mint az ESS átlag, azaz a magyar fiataloknak kedvezőtlenebb a munkaerő-piaci helyzete, mint átlagosan az ESS országok fiataljainak.

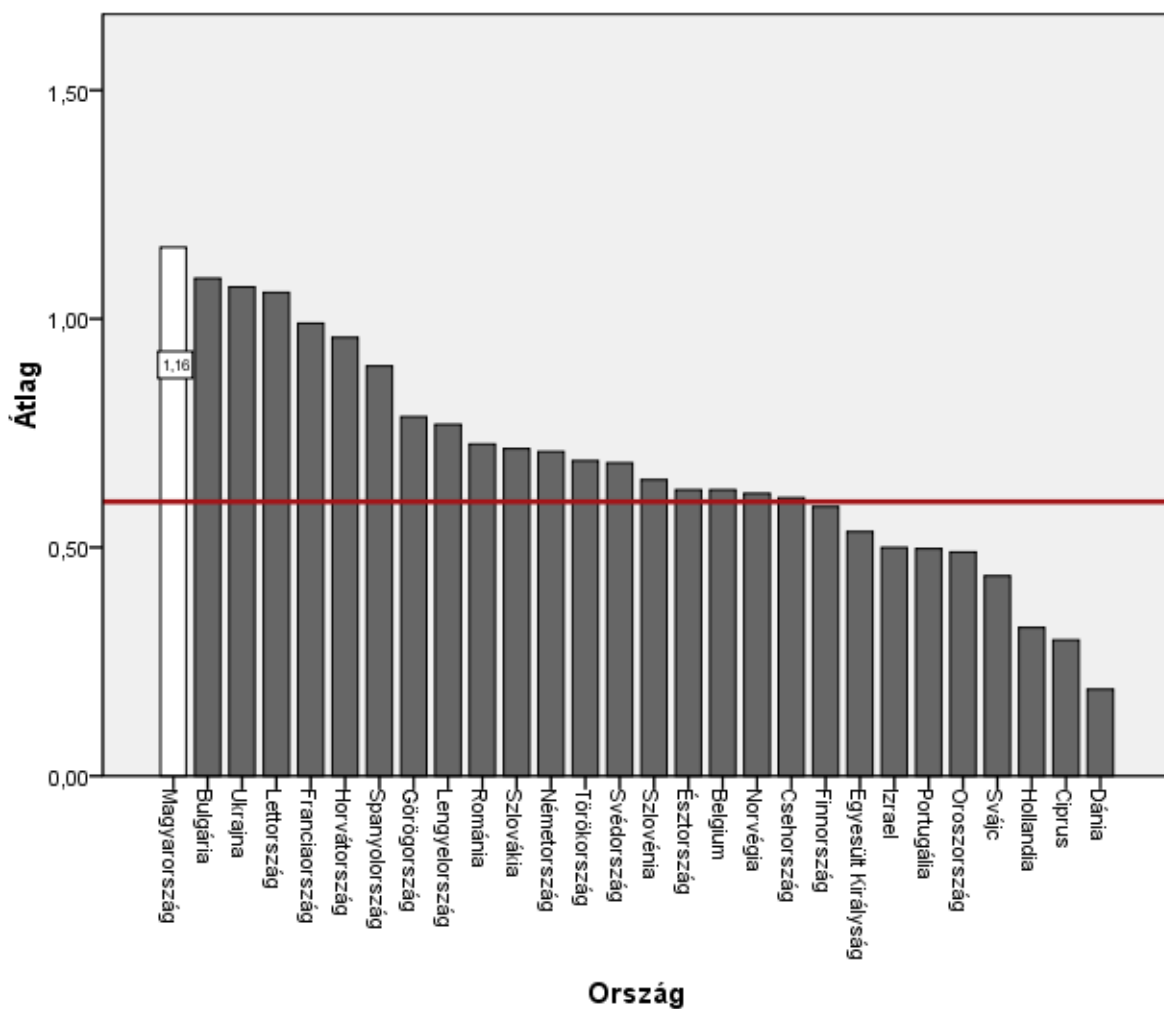
1. táblázat. Munkanélküliségnek való kitettség index átlagok korcsoportok szerint

	22-30 évesek	31-40 évesek	Teljes minta
Magyarország	0,90	1,02	0,61
ESS országok	0,69	0,69	0,51

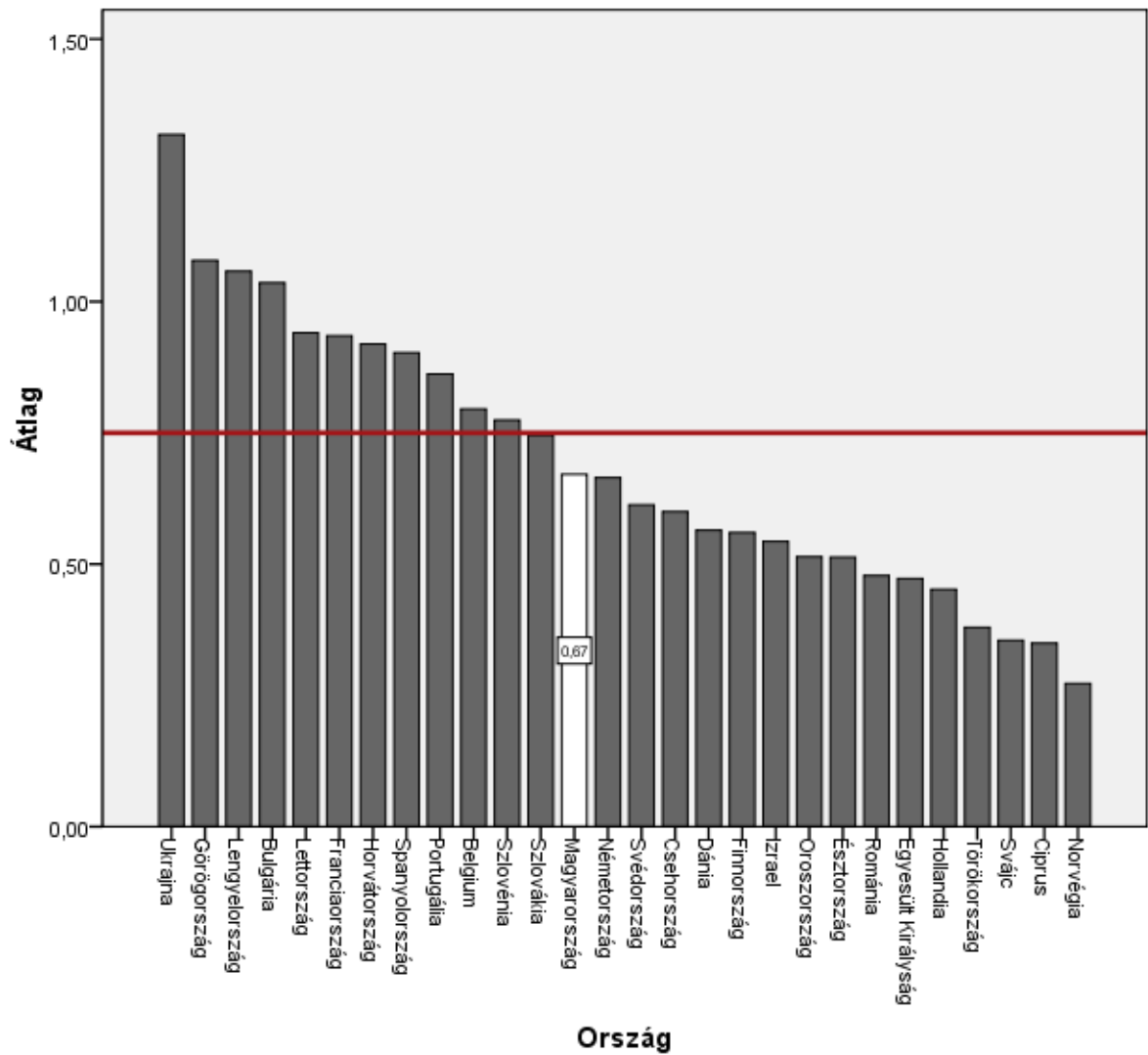
Érdekes adat, hogy míg a 22-30 és a 31-40 évesek ESS országokra vonatkozó értéke ugyanakkora, addig a magyar kontextusban a várakozásainkkal ellentétben nincs érdemi különbség a munkaerő-piaci és gyermekvállalási szempontból kritikus 22-30 évesek és a 31-40 évesek csoportja között (sőt, látszólag a 31-40

év közöttiek vannak előnytelenebb helyzetben, de ez az eltérés nem szignifikáns). Ha mindezt nemek szerinti bontásban vizsgáljuk, árnyaltabbá válik a kép.

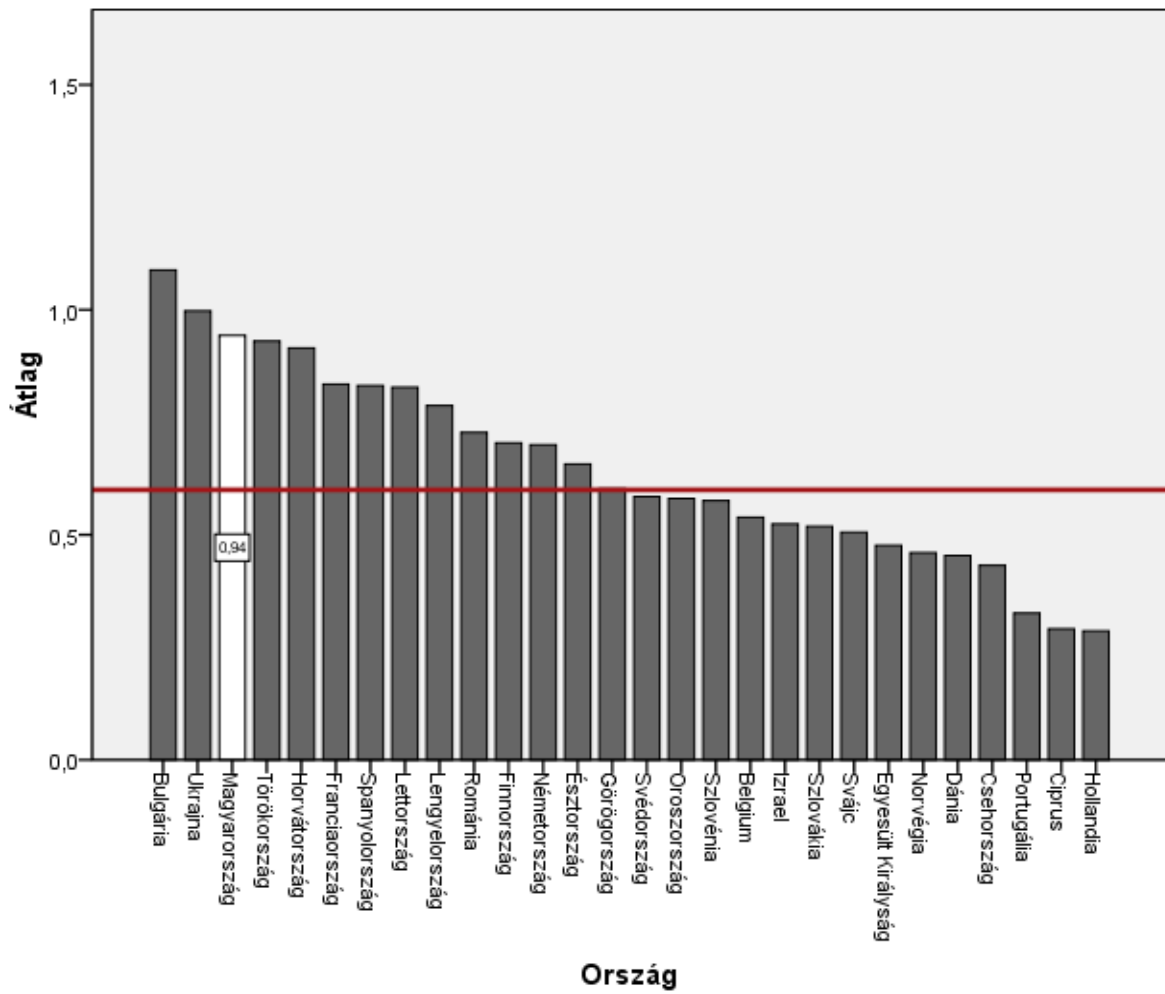
3. ábra. 22-30 éves férfiak munkanélküliségnek való kitettség indexe

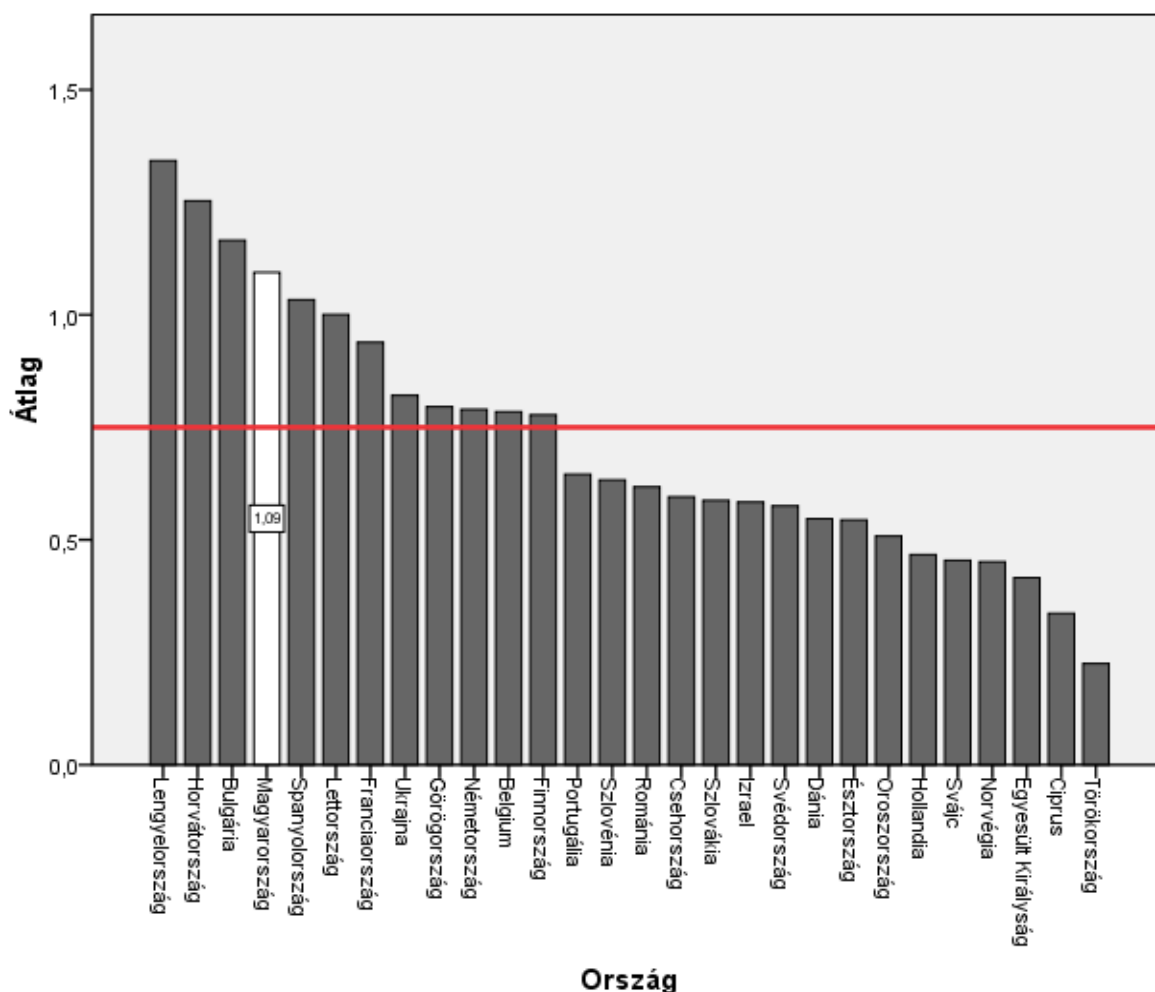
4. ábra. 22-30 éves nők munkanélküliségnek való kitettség-indexe

5. ábra. 31-40 éves férfiak munkanélküliségnek való kitettség-indexe

6. ábra. 31-40 éves nők munkanélküliségnek való kitettség-indexe

A 3. és 4. ábra jól mutatja, hogy a 22-30 évesek korcsoportjának 0,9-es az értéke, és ezzel a nemzetközi összehasonlításban relatíve kevésbé hátrányosabb pozíció két nagyon eltérő jelenséget takar. Míg a korcsoportba tartozó magyar nők helyzete védettnek tekinthető, azaz a nők munkanélküliségnek való kitettsége átlag alatti és a nemzetközi összehasonlításban középső helyet foglal el, addig a 22-30 éves férfiak helyzete nálunk a legrosszabb a 28 ország közül.⁷

A 2. táblázatban látható, hogy a 31-40 éves korcsoportban a magyar férfiak helyzete szignifikánsan nem javul (0,94), míg a nők helyzete „hozzáromlik” a férfiak értékéhez; sőt kicsivel meg is haladja (1,09) azt, bár az eltérés mértéke nem szignifikáns.⁸ Nemzetközi összehasonlításban (4. ábra és 5. ábra) a 31-40 éves magyar férfiak helyzete a 22-30 évesekéhez képest kicsit javul és a legkedvezőtlenebb helyről – Ukrajna és Bulgária után – a 3.

⁷ A 22-30 éves nők munkanélküliségi szempontból való védettsége további vizsgálatokat igényel. Nagy valószínűséggel a gyermekvállalás, és kisebb mértékben az elhúzódo tanulmányok lehetnek a háttérben. Mind magyar, mind nemzetközi kontextusban rámutattak arra a tényre, hogy a munkaerőpiac szempontjából legkedvezőtlenebb helyzetű nők nagyobb eséllyel vállalnak gyereket. Bár ez nem minden ország esetében erős hatás, hazánk esetében annak tekinthető (Blossfeld 2007; Szalma 2011).

⁸ Ennek a romlásnak a háttérben nagy valószínűséggel a munkaerőpiacra visszatérő nők kedvezőtlen helyzete áll. Ebben az esetben is szükség van további vizsgálatokra.

legkedvezőtlenebb helyre „javul”. A magyar nők nemzetközi pozíciója viszont erősen romlik: a lengyel, horvát és bolgár nők után az ő helyzetük a legrosszabb a munkanélküliségnek való kitettség szempontjából, szemben a 22-30 évesek védett helyével. Ha a táblázat összes ESS országot átlagoló sorait nézzük látható, hogy összességében nem jellemző ilyen mozgás a korcsoportok között a nemek szerinti bontásban.

2. táblázat. Munkanélküliségnek való kitettség index nemek és korcsoportok szerinti bontásban

	22-30**	31-40	Összes korcsoport***
Magyar férfiak	1,16	0,94	0,65
Magyar nők*	0,67	1,09	0,57
ESS országok férfiak	0,69	0,69	0,53
ESS országok nők	0,69	0,68	0,48

*Magyar nők 22-30; 31-40 korcsoportok, $t(135) = -2,09$, $p > .05$

**22-30 éves magyar férfiak-nők, $t(107) = 2,194$, $p > .05$

***ESS országok férfiak-nők, $t(57639) = 6,061$, $p > .05$

BIZONYTALANSÁG A MAGÁNÉLET EGYES TERÜLETEIN

A tanulmány következő részében a magánélet egyes területein vizsgáljuk a Blossfeld által bemutatott bizonytalanság következményeit, s továbbra is az általa legveszélyeztetettebbnek tartott csoporttal, a fiatalokkal foglalkozunk. Akár a második demográfiai átmenet elméletével, akár a blossfeldi vagy a becki modellel magyarázzuk a jelenséget, a statisztikai adatok és empirikus kutatások egyértelműen a fiatalok felnőtté válásának egyre későbbi időpontra tolódását mutatják. Blossfeld modelljében (Blossfeld 2005) a globalizáció hatásai a különböző intézményi szűrőkön keresztül befolyásolják a fiatalok életútját, mely intézményi szűrők egyrészt egymással is szoros összefüggésben vannak, másrészt ezek eltérő konstellációi miatt ezen hatások eltérő módon és mértékben érhetik a különböző nemzetiségű fiatalokat.

Általánosnak tekinthető azonban, hogy a fiatal felnőttkor életszakasza – ahogyan azt korábban bemutattuk – nemcsak önmagában véve számít bizonytalan és konfliktusokkal teli időszaknak, de ugyanakkor hosszú távú, felelősségteljes döntések meghozatalát is involválja. Egyre gyakoribb a halasztó attitűd, azaz a felnőttkor szempontjából kritikus és fontos döntések időben való kitolása. A globalizációs hatásoktól erősen érintett világra ugyanis növekvő mértékben jellemző a bizonytalanság és kiszámíthatatlanság, így a racionális döntés keretfeltételei is egyre kevésbé adóttak. Mind a cselekvési alternatívákat, mind a hozzájuk kapcsolódó események tényleges bekövetkezési valószínűségét, mind az alternatívákkal kapcsolatos információgyűjtés eredményességének megítélését bizonytalanság övezi.

Az egyes mérföldkövekhez kapcsolódó életkorokról pontos statisztikai adatok állnak rendelkezésre, azonban arról kevesebb adatunk van, hogy az emberek mit gondolnak, mely életkorokban ideális átlépni ezeket a mérföldköveket. Az ESS 4. hullámának 2008-2009. évi, Magyarországra vonatkozó adatai lehetőséget adtak arra, hogy a felnőtté válás markerei közül az első tartós párkapcsolat, az (első) házasság, valamint az első gyermekvállaláshoz kapcsolódó lakossági attitűdöket megvizsgáljuk. A továbbiakban megmutatjuk, hogy Magyarországon a válaszadók ($n = 1544$) mely életkorokban tartják ideálisnak összeköltözni egy olyan partnerrel, akivel még nem házasodtak össze; mely életkorok tartják ideálisnak házasság kötésére; valamint mikor tartják ideálisnak a gyereketvállalást. A fent említett életeseményekre vonatkozóan az ESS 2006. (3.)

adatfelvételi hullámában⁹ már hozzáférhetőek voltak adatok, így arra is lehetőségünk volt, hogy a 2008. évi magyar adatokat összevessük a 2006. évi eredményekkel.¹⁰ Legvégül pedig megmutatjuk, hogy Magyarországon az emberek szerint mi az oka a halasztó attitűdnek, pontosabban, miért vállalnak a nők és férfiak egyre későbbi életkorban gyermeket, továbbá miért nem vállalnak egyáltalán, illetve több gyermeket. Az elemzéshez szintén az ESS 4. hullámának magyarországi adataiból merítettünk¹¹.

Élettársi kapcsolat

A házasság előtti együttélési formáknak több módja létezik. A kérdőív a házasság előtt partnerrel való összeköltözés időzítésére kérdezett rá, nem kutatva a pontos együttélési formát. A házasság előtti összeköltözés nem feltétlen jelent egyet a szülői ház elhagyásával (össze lehet például költözni a partnerrel a szülői házban), illetve a szülői ház elhagyása sem jelenti egyértelműen egy élettársi kapcsolat kezdetét (egyedülállóként külön lakásba avagy kollégiumba is lehet költözni előtte, stb.). A kérdésre adott válaszokat ezért nem szabad teljesen a fiatalok szülőktől való függetlenedésének egyik állomásaként értelmezni. Olyan mutatónak tekinthető, amely egyrészt jelzi, hogy a házasság előtti összeköltözés a megkérdezettek számára mennyire elfogadott együttélési forma, másrészt, hogy ezt az életformát mikor látják tanácsosnak házasságra váltani.

A 3. sz. táblázat ESS adatai megmutatják, hogy 2008/2009-ben hazánkban átlagosan 22,5 éves korban tartották ajánlottnak, hogy a nők összeköltözzenek partnerükkel, a férfiaknak pedig ennél kb. két évvel későbbi életkorban, 24,7 évesen. Ha összehasonlítjuk az adatokat a 2006/07. évi ESS adatokkal, láthatjuk, hogy 2006 és 2008 között átlagosan mintegy egy évvel későbbre tolódtak ki az életkorok úgy, hogy a nők és férfiak közötti két év különbség megmaradt. Nők és férfiak véleménye nem sokban különbözik az ideálisnak tartott életkorokról: a nők pár hónappal későbbi életkorban javasolják az összeköltözést mind a férfiak, mind a nők számára; és ebben nem volt elmozdulás az évek alatt sem.

Fontos megemlíteni, hogy hazánkban a szülői házat ennél átlagosan 5 évvel későbbi életkorban: a nők 27,5, a férfiak 29,5 évesen hagyják el. A halasztó attitűd egzisztenciális bizonytalanságra vezethető vissza, a 15-30 éves európai fiatalok közül a magyarok gondolják legnagyobb mértékben úgy (a megkérdezettek 65%-a), hogy azért nem tudnak a kívánt időben elköltözni otthonról, mert anyagiilag nem engedhetik meg maguknak (Eurostat 2007: 29, 31).

⁹ Nemcsak Magyarországra, de a 23 ESS országra vonatkozóan (Paksi és Szalma 2009).

¹⁰ Az elemzéshez nem láttuk szükségesnek a két adatbázis összeolvasztását, és így el kellett tekintenünk a szignifikancia szint ellenőrzésétől is.

¹¹ Az alacsony esetszámok miatt nem vizsgáltuk meg külön a 22-30, illetve a 31-40 éves korcsoportokat, ahogyan azt a munkanélküliség vizsgálatokor tettük.

3. táblázat. Hány éves korban kellene a nőknek és férfiaknak összeköltözniük egy olyan partnerrel, akivel még nem házasodtak össze? (év)

Összeköltözni házasság nélkül	ESS 3. hullám 2006/2007 (nők n=766; férfiak n=752)	ESS 4. hullám 2008/2009 (nők n=742; férfiak n=708)
Nők	21,6	22,5
Férfiak	24,0	24,7

Házasság

A 4. sz. táblázat adatai a házasság időzítésére vonatkozó életkori normák változását mutatja be. Láthatjuk, hogy e két év alatt a férfiak esetében szintén egy évvel tolódtak ki az életkorok, nők esetében pedig másképp: az emberek szerint a nőknek 2008-ban már átlagosan 24,6 éves korban, a férfiaknak pedig 27,3 éves korban kellene házasságot kötniük. Míg 2006-ban a nők és férfiak számára ideálisnak tartott házassági életkor között 3 év különbség volt, addig 2008-ban ez lecsökkent 2,5 évre. Ha megnézzük a hazai statisztikai adatokat, látható, hogy a házasság életkori normáinak változása pontosan követi a társadalmi gyakorlatot, hiszen az első házasságkötés átlagos életkora szintén egy évvel tolódott ki 2006 és 2008 között: a nőké 27 évesről 28-ra, a férfiaké 29,5-ről 30,5-re (Ádám et al 2008: 13). Ez ugyanakkor azt is jelenti, hogy a valóságban az emberek nemcsak kb. 5 évvel később költöznek el a szülői házból, mint ahogy azt ideálisnak tartják, de házasodni is csak 5,5-6 évvel később házasodnak, mint szeretnének.

4. táblázat. Hány éves korban kellene a nőknek és férfiaknak megházasodni és együtt élni? (év)

Megházasodni és együtt élni	ESS 3. hullám 2006/2007 (nők n=766; férfiak n=752)	ESS 4. hullám 2008/2009 (nők n=742; férfiak n=708)
Nők	23,2	24,6
Férfiak	26,3	27,3

A fenti kérdésekre a megkérdezettek kb. 95 százaléka adott meg életkorokat, ami mutatja, hogy hazánkban a házasság előtti összeköltözés és együttélés – mint az elmúlt évtizedek egyre népszerűbb párkapcsolati formája – napjainkra már magas fokú társadalmi támogatottságot élvez. A két táblázat adatai azonban arról is tájékoztatnak minket, hogy az emberek szerint az élettársi kapcsolatot egy-két éven belül tanácsos házasságra váltani. Ez közel áll a valósághoz, ugyanis ezen kapcsolatok valóban rövid távúak, átlagosan 3,5 évig tartanak (Róbert és Bukodi 2005: 192). Az élettársi kapcsolat és a házasság társadalmi gyakorlata tehát összhangban van a fiatalok – akár Oppenheimer, akár Blossfeld által bemutatott – halasztó attitűdjeivel, mint a bizonytalanságra adott válaszukkal.

Gyermekvállalás

Az „Ön szerint hány éves korban kellene a nőknek/férfiaknak gyermeket vállalniuk?” kérdésre megadott életkorok megerősítik (5. táblázat), hogy az emberek legnagyobb része még mindig tradicionálisan, a

házasságkötés után – kb. 1-1,5 évvel később – tartja kívánatosnak a gyermekvállalást. 2006 és 2008 között a gyermekvállalásra ideálisnak tartott életkor szintén közel egy évvel tolódott ki. A gyermekvállalás életkori normái és a társadalmi gyakorlat között azonban nincs akkora (kb. 5 éves) eltérés, ahogy azt az élettársi kapcsolat, illetve a házasság esetében megfigyelhettük: 2008-ban átlagosan 27,7 éves korban születték a nők az első gyermeküket (Kapitány és Spéder 2009: 32), 1,7 évvel később, mint azt az emberek ideálisnak tartják.

5. táblázat. A gyermekvállalás életkori normái (év)

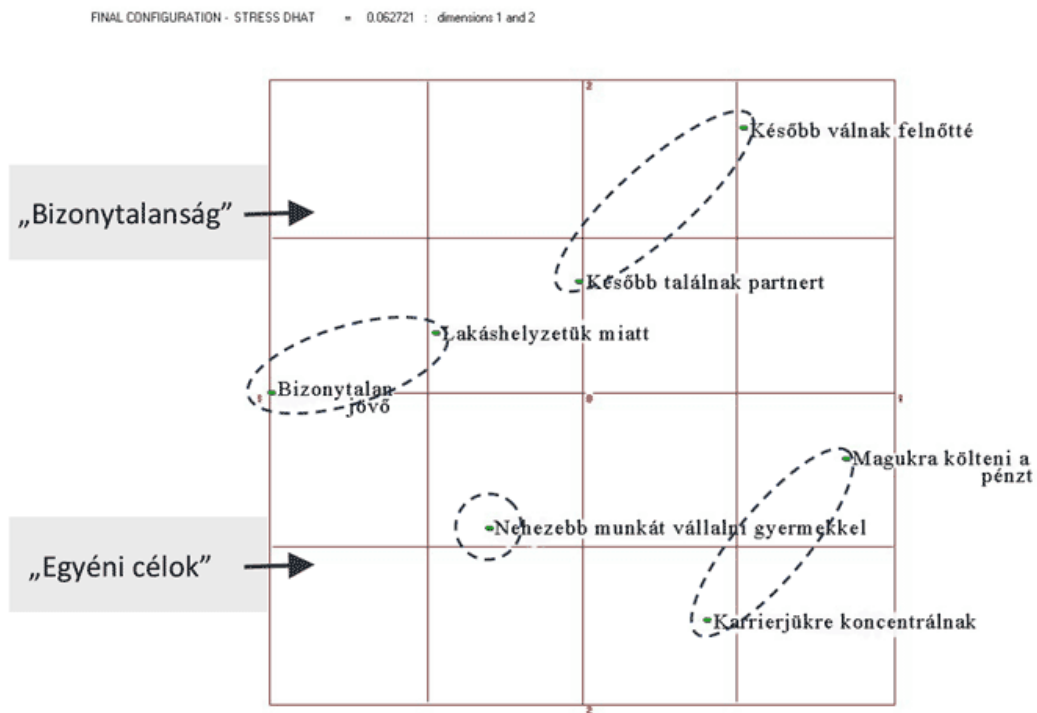
Ideális életkor	ESS 3. hullám 2006/2007 (nők n=766; férfiak n=752)	ESS 4. hullám 2008/2009 (nők n=742; férfiak n=708)
Anyának	24,9	26,0
Apának	27,7	28,6

Arra a sokat hangoztatott kérdésre is szerettünk volna választ kapni, hogy vajon a nők és férfiak miért vállalnak egyre későbbi életkorban gyermeket. A kérdőívben hét előre megadott állításról nyilváníthattak véleményt az emberek, mint a késői gyermekvállalás lehetséges okai. A válaszok közötti összefüggést a Pearson-féle korrelációs együtthatóval vizsgáltuk, és MINISSA-modell¹² segítségével ábrázoltuk.

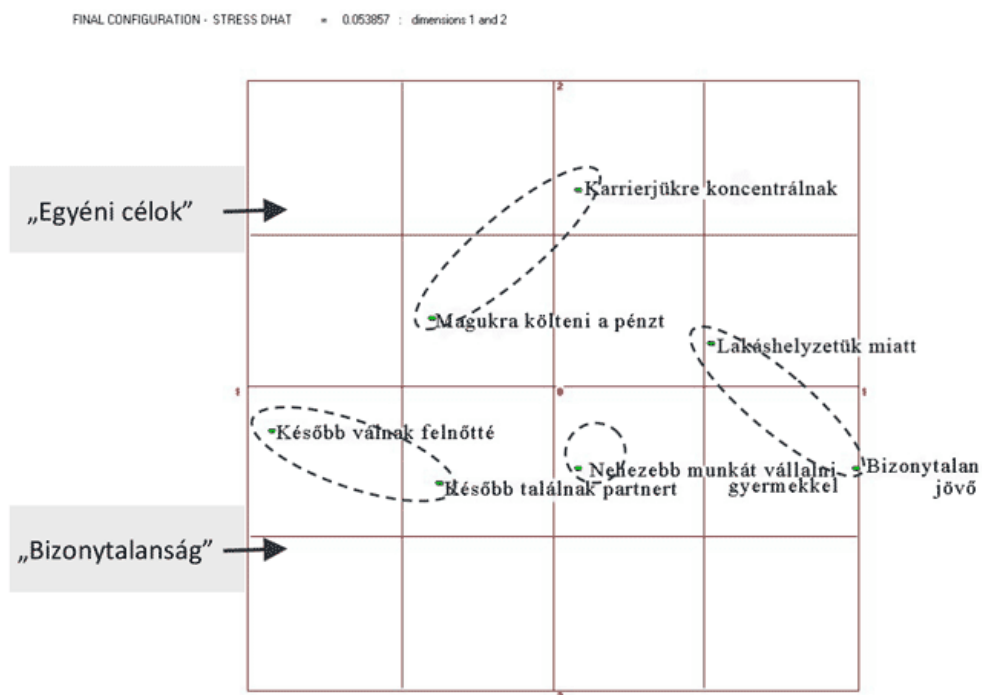
A 7. és 8. ábránról megfigyelhető az ún. „bizonytalanság” és az „egyéni célok” dimenzió elkülönülése, továbbá a bizonytalanság dimenzióján belül az anyagi bizonytalansághoz (bizonytalan jövő, lakáshelyzet), illetve az életút bizonytalanságához köthető változók (később válnak felnőtté, később találnak megfelelő partnert) szorosabb kapcsolata. Bár a „gyermekkel nehezebb munkát vállalni” állítás egyik csoporttal sem korrelál erősen, az emberek ezzel kapcsolatos attitűdjeit jól mutatja, hogy a nők esetében az egyéni célok dimenziójához, míg a férfiak esetében a bizonytalanság dimenziójához kötik. Tehát ha egy nő a gyermeke mellett munkát vállal, az a köztudatban még mindig karrierépítésként, saját magával való törődésként jelenik meg, míg ugyanezt egy férfinál inkább a bizonytalanság részének tekintik.

¹² A többdimenziós skálázás és a MINISSA-modell kialakítása során nagymértékben támaszkodtunk Füstös László szakértelmére és segítőkészségére.

7. ábra. Mit gondol, a nők miért vállalnak egyre későbbi életkorban gyermeket?¹³

8. ábra. Mit gondol, a férfiak miért vállalnak egyre későbbi életkorban gyermeket?¹⁴

¹³ n=739

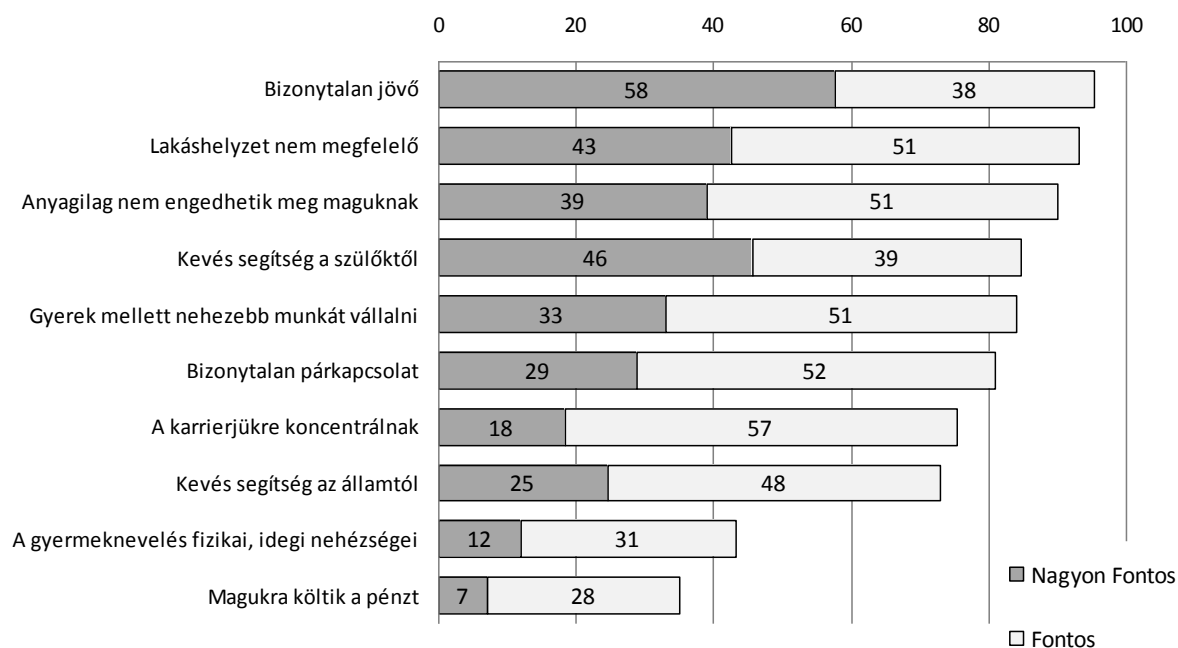
¹⁴ n=706

Az egyre későbbi életkorban vállalt gyermekek eredményeképpen a nők termékenységi időszaka drasztikusan lerövidült. Az anyává válás életkora koncentrálódik – csökken a szórás – a nők egyre szűkebb életkori intervallumban szülnék. Ezt a jelenséget Kohler, Billari és Ortega (Kohler et al 2002) sarkosodásnak nevezte (*rectangularization*). A teljes termékenységi arányszám számításánál figyelembe vett időszak a 15 és 49 év közötti életszakasz, így a nőknek az eddig „rendelkezésre álló” 34 év helyett mintegy 21 évük van terveik megvalósítására. Azonban minél későbbi életkorban vállal valaki gyermeket, annál nagyobb a valószínűsége, hogy kevesebb gyermeke lesz (Billari 2005). Bár Magyarországon a 15 és 49 év közötti gyermektelen nők aránya az elmúlt 40 év alatt 10%-kal nőtt (33-ról 43%-ra), a szándékos gyermektelenség ritka jelenség (Ádámné et al 2008: 24).

A következő ábra (9.) megmutatja, hogy hazánkban az emberek miért nem vállalnak egyáltalán, illetve több gyermeket – legalábbis az általános vélekedés szerint. Bár a lakosság többségének az a meggyőződése, hogy a karriervágy jelentősen gátat szab a fiatalok gyermekvállalásának, összességében olyan tényezők határozzák meg igazán – ahogyan a gyermekvállalás késleltetését is –, melyek mind a fiatalok bizonytalan, kiszolgáltatott helyzetére utalnak: bizonytalan jövő, rossz anyagi- és lakáshelyzet, de ide tartozik a kevesellt szülői támogatás – amennyiben egy része az anyagi támogatásra utal¹⁵ – valamint – a gyermekvállalásból fakadó előnytelen munkaerő-piaci helyzet, sőt a párkapcsolatok bizonytalansága is.

9. ábra

Az emberek miért nem vállalnak egyáltalán, vagy több gyermeket? (%)

¹⁵ A kérdőívben nem került részletezésre, hogy mit is értünk szülői segítségen.

ÖSSZEFOGLALÓ

Tanulmányunk három különböző értelmezési keretet mutat be a fiatalok felnőttkori szerepeket és döntéseket halasztó attitűdjeinek és gyakorlatának magyarázatára. Míg a 2. demográfiai átmenet elmélete elsődlegesen az értékváltozásokkal, addig a kockázattársadalom elmélete az egyéni kockázatok szerepének hangsúlyozásával, Blossfeld modellje pedig a globalizációs folyamatok bizonytalanságnövelő hatásaival magyarázza ezt a jelenséget. Írásunk Blossfeld magyarázati sémáját mutatja be bővebben, amely szerint a globalizáció hatásait különböző nemzeti intézmények (oktatás, munkaerő-piac, jóléti rendszerek és család) szűrik meg és irányítják át különböző társadalmi csoportokra. Bár a nemzeti intézmények elrendeződéséből és egymásra hatásából fakadóan igen eltérőek a különböző országok társadalmi sajátosságai, Blossfeld és munkatársai vizsgálataik során azt találták, hogy minden országban elsődlegesen a fiatalok korosztályait sújtja a bizonytalanság és a kiszámíthatatlanság, továbbá ennek eredőjeképpen a hosszú távú tervezés lehetetlensége. Mindez erős hatással van a korcsoportra, hiszen ebben az életszakaszban – a függetlenedés minden „gyerekbetegségén” túl – komoly és hosszú távú következményekkel járó döntéseket kell meghozniuk. E döntési kényszer képtelenségére mutat rá mind a becki kockázatelmélet, mind a blossomfieldi modell a bizonytalanság és kiszámíthatatlanság hangsúlyozásával.

Az adatokat megvizsgálva láthattuk, hogy a magyar fiatalok munkaerő-piaci helyzete igen előnytelen mind a többi korcsoport átlagához, mind a nemzetközi adatokhoz viszonyítva. Bár a 22-30 éves korcsoportban nagy különbségek mutatkoznak a nemek között (a 22-30 éves férfiak munkanélküliségnek való kitettsége a legrosszabb az összes ESS ország közül), ez a különbség a 31-40 éves korcsoportban szinte teljesen eltűnik, vagyis a nők helyzete „hozzáromlik” a férfiakéhoz.

Ezt az objektív tapasztalható munkaerő-piaci bizonytalansági tényezőt érhetjük tetten a gyermekvállalás területét szondázó szubjektívebb mutatókon is. Azokra a kérdésekre ugyanis, amelyek arra vonatkoztak, hogy miért nem vállalnak a férfiak/nők, valamint általában az emberek gyermekeket, egyértelműen a bizonytalansággal kapcsolatos válaszok derültek ki vezető okként. A halasztó attitűd – amely több mérföldkő esetében (elköltözés, házasság, gyermekvállalás) további későbbre tolódást mutat a 2006-os adatokhoz képest – egyik fő oka Magyarországon is egyértelműen a bizonytalanság, az életkezdés fő döntéseinek meghozatalának lehetetlensége, valamint a döntéshez szükséges keretfeltételek hiánya.

IRODALOM

- Ádámné Dunai Irén és Grábics Ágnes (szerk.) (2008). *Nők és férfiak Magyarországon*. Budapest: KSH – SZMM,
- Beck, Ulrich (2003). *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*, ford. Berényi Gábor, Budapest: Századvég – Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság
- Beck, Ulrich (2010). *A munka szép új világa*, Szeged: Belvedere Meridionale
- Billari, Francesco C. (2005). Partnership, childbearing and parenting. Trends of the 1990s. In: Macura, Miroslav, MacDonald, Alphonse L. és Haug, Werner (eds.) *The new demographic regime. Population challenges and policy responses*, Genf: United Nations, pp. 63–94.
- Blossfeld, Hans-Peter, Klijzing, Erik, Mills, Melinda és Kurz, Karin (szerk.) (2005). *Globalization, uncertainty and youth in society*, London – New York: Routledge
- Blossfeld, Hans-Peter és Hofmeister, Heather (szerk.) (2006a). *Globalization, uncertainty and women's career*. London – New York: Routledge
- Blossfeld, Hans-Peter, Mills, Melinda és Bernardi, Fabrizio (szerk.) (2006b). *Globalization, uncertainty and men's career*. London – New York: Routledge
- Blossfeld, Hans-Peter, Buchholz, Sandra, Hofäcker, Dirk (szerk.) (2006c). *Globalization, uncertainty and late careers in society*. London – New York: Routledge
- Blossfeld, Hans-Peter (2007). *Globalization and changes in life courses in modern societies*. Konferenciaelőadás. 4th European Conference on Complex Systems. 2007. október (Előadás és előadásdiák letöltve 2011. június 14-én a következő honlapcímről: http://videolectures.net/eccs07_blossfeld_gcs/)
- Eurostat (2007). *Youth in Europe. A statistical portrait* (Letöltve 2011. október 25-én a következő honlapcímről: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-78-09-920/EN/KS-78-09-920-EN.PDF)
- Hofäcker, Dirk (2006). Women's employment in times of globalization: a comparative overview. In: Blossfeld, Hans-Peter és Hofmeister, Heather (szerk.) (2006a). *Globalization, uncertainty and women's career*. London – New York: Routledge, pp. 32-58.
- Hofmeister, Heather, Blossfeld, Hans-Peter és Mills, Melinda (2006). Globalization, uncertainty and women's mid-career life course: a theoretical framework. In: Blossfeld, Hans-Peter és Hofmeister, Heather (szerk.) (2006a). *Globalization, uncertainty and women's career*. London – New York: Routledge, pp. 3-31.
- Kapitány Balázs és Spéder Zsolt (2009). *Gyermekvállalás*. In: Monostori Judit, Őri Péter, S. Molnár Edit és Spéder Zsolt (szerk.) *Demográfiai portré 2009*, Budapest: KSH NKI
- Kapitány Balázs és Spéder Zsolt (2007). *Gyermekek – vágyak és tények*. Dinamikus termékenységi elemzések. Budapest: NKI Műhelytanulmányok 6.
- Kohler, Hans-Peter, Billari, Francesco C. és Ortega, José Antonio (2002). The emergence of lowest-low fertility in Europe during the 1990s. *Population and Development Review*, 28(4), pp. 641–681.
- Lesthaeghe, Ron és van de Kaa, Dirk J. (1986). Twee demografische transitities? (Two demographic transitions?) In: Lesthaeghe, Ron és van de Kaa, Dirk J. (szerk.) *Bevolking - Groei en Krimp, Mens en Maatschappij*, Deventer: Van Loghum Slaterus, pp. 9-24.

- Mills, Melinda és Blossfeld, Hans-Peter (2005). Globalization, uncertainty and the early life course. A theoretical framework. Blossfeld, Hans-Peter, Klijzing, Erik, Mills, Melinda és Kurz, Karin (szerk.) (2005). *Globalization, uncertainty and youth in society*, London – New York: Routledge
- Paksi Veronika és Szalma Ivett (2009). A felnőtté válás egyes eseményeinek időzítése az életútban, *Szociológiai Szemle*, 3, pp. 92-115.
- Róbert Péter és Bukodi Erzsébet (2005). Transition to adulthood in Hungary. Blossfeld, Hans-Peter, Klijzing, Erik, Mills, Melinda és Kurz, Karin (szerk.) (2005). *Globalization, uncertainty and youth in society*, London – New York: Routledge pp. 177-213.
- Szalma Ivett (2011). A munkaerő-piaci helyzet hatása az első tartós párkapcsolat kialakítására és a szülővé válásra Magyarországon. Budapesti Corvinus Egyetem, PhD értekezés

TARDOS KATALIN

A TÖBBSZÖRÖS DISZKRIMINÁCIÓ HATÁSA

A MUNKAERŐPIACON ELÉRHETŐ MUNKAKÖRÖK MINŐSÉGÉRE

A foglalkozás, az oktatás, az egészségügyi és szociális ellátás, illetve más szolgáltatások során elszenvedett hátrányos megkülönböztetés széles körben elterjedt jelenség számos országban annak ellenére, hogy az egyenlő bánásmód elve, vagyis a diszkrimináció tilalma szerves részét alkotja a hatályos jogszabályoknak. A hátrányos megkülönböztetés és kirekesztés „önfenntartó” társadalmi mechanizmusok, amelyek hosszabb távon a társadalmi struktúra részévé válnak, és a többség és kisebbség közötti konfliktusok és feszültségek miatt a társadalmi dezintegráció egyik fontos forrásává is válhatnak. A témával foglalkozó tanulmányok többsége a diszkrimináció jelenségét vizsgálva, a kiváltó okokat elkülönülten, külön-külön veszi figyelembe. Az elmúlt öt évben azonban mind inkább tudatosult a többszörös, illetve halmozott diszkrimináció (*multiple discrimination*) jelentősége. Jelen tanulmány a többszörös diszkrimináció jelenségét és annak a munkaerőpiacon elérhető állások minőségére gyakorolt hatását vizsgálja – ezen kérdés ugyanis még kevésbé számít mélységeiben feltárt területnek a magyar szociológiában.

A tanulmány a téma vizsgálatára elsősorban a *European Social Survey* 2010-es hazai és nemzetközi adatbázisát használja. A 2010-es év azért különösen alkalmas ennek a kérdésnek a tanulmányozására, mert a magyarországi adatfelvételnél a standard kérdőíven kívül a megkérdezettek egy önkéntöltős kérdőívet is kaptak, amely – a magyarországi egyenlő bánásmóddal kapcsolatos törvénnyel összhangban –, mind a húsz lehetséges diszkriminációs okot, vagyis védett tulajdonságot felsorolta a kérdezettek számára, szemben a nemzetközi központi kérdőívvel, amely egy szűkebb körre, összesen kilenc védett tulajdonságra kérdezett rá. A diszkriminációval kapcsolatos, két különböző módszertannal felvett adatok ugyanakkor megnehezítik az adatok értelmezését, és akár eltérő végkövetkeztetésekre is vezethetnek, amely kérdésre a későbbiekben még visszatérünk.

A kutatás célja annak feltérképezése volt, hogy mennyire elterjedt jelenség a többszörös diszkrimináció Magyarországon, illetve az Európai Unió országaiban. Továbbá azt is vizsgáltuk, hogy a többszörös diszkriminációnak melyek a legjellegzetesebb típusai Magyarországon. Egyúttal arra is választ kerestünk, hogy mely társadalmi csoportokat érint a legsúlyosabban ez a jelenség. A diszkrimináció – és azon belül a foglalkozási diszkrimináció – negatív hatását a foglalkoztatottságra már sok hazai és nemzetközi tanulmány bizonyította (Kertesi 2001, Tardos 2005, Helps–Skitmore 1975, Conway–Roberts 1994, Ravaud–Madiot–Ville 1992), ám a munkaerőpiacon elérhető állások minőségére gyakorolt hatását holisztikus módon kevésbé vizsgálták. A tanulmány arra a kérdésre keresi a választ, hogy van-e különbség az elérhető állások minőségében annak függvényében, hogy valakit nem ért diszkrimináció, egyetlen ok miatt ért diszkrimináció vagy egyszerre több ok miatt is érte hátrányos megkülönböztetés; és ha igen, akkor a munka minőségének mely alkotóelemeire hat leginkább kedvezőtlenül a többszörös diszkrimináció.

Jelen tanulmányban az állások minőségét nyolc tényező mentén vizsgáljuk: bérezés, munkaidő-beosztás, részvétel lehetősége, önmegvalósítás lehetősége, szociális és önbecsülési szükségletek kielégítésének lehetősége, a munkahely biztonsága, a munka és magánélet egyensúlya, illetve a megterhelés mértéke szerint.

A kutatás során a következő hipotéziseket kívántuk tesztelni:

- A többszörös diszkrimináció meghatározó jelenség Magyarországon és az Európai Unióban.
- A többszörös diszkriminációnak nemcsak a foglalkoztatási helyzetre van szignifikánsan negatívabb hatása az egyetlen ok miatt bekövetkező diszkriminációhoz képest, hanem – azonos iskolai végzettségre vetítve – a munka minősége is szignifikánsan alacsonyabb színvonalú lesz a többszörös diszkrimináció áldozatainál.

SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS

Az Európai Unió 2007-ben megjelent, „A többszörös diszkrimináció kezelése” című tanulmánya (European Commission 2007) a következőképpen összegzi a problémakört:

„A többszörös diszkrimináció az élet minden területén bekövetkezhet. Ugyanakkor a munkaerőpiac az a terület, ahol a leggyakrabban fordul elő ez a jelenség. Sok tagállamban a munkaerőpiacon kívül eső diszkriminációs esetek azért nem kerülnek a felszínre, mert a nemzeti jogszabályok a foglalkoztatáson kívül, mint például az oktatásban, a szociális ellátás terén, és a szolgáltatásokhoz való hozzáférés eseteiben csak a nemek szerinti vagy faji/etnikai okokra korlátozza a diszkrimináció eseteit. Az adatok hiánya megnehezíti, hogy teljes képet kaphassunk arról, hogy mely interszekcionális csoportok a kiszolgáltatottak és mely szektorokban. Az adatok hiánya arra is kiterjed, hogy valós képet kapjunk arról, hogy mekkora a többszörös diszkrimináció mértéke.” (European Commission 2007: 5.)

Történetileg a „többszörös diszkrimináció” fogalma az Egyesült Államokban jelent meg az 1980-as évek végén, annak a helyzetnek a leírására, amikor egy személy egyszerre több hátrányos csoporthoz tartozott, és ezáltal a diszkriminációnak súlyosabb és komplexebb fajtáit szenvedte el mint azok, akiket csak egy ok miatt ért hátrányos megkülönböztetés (ENAR 2007). A több védett tulajdonság miatt hátrányosan megkülönböztetett embereket a diszkriminációnak három eltérő típusa érheti: 1) a *többszörös diszkrimináció (multiple discrimination)*, amikor a kettő vagy több diszkriminációs ok egymástól függetlenül hat; 2) a *halmozott diszkrimináció (compound or additive discrimination)*, amikor az érintett személyt egyszerre éri kettő vagy több védett tulajdonság alapján diszkrimináció; végezetül, 3) a *interszekcionális diszkrimináció (intersectional discrimination)*, amely esetben a kettő vagy több diszkriminációs ok egyszerre és egymástól elválaszthatatlanul működik. (Danish Institute for Human Rights 2007)

Az Európai Bizottság fentebb említett tanulmánya (European Commission 2007) felhívja a figyelmet arra is, hogy a nemzeti Egyenlő Bánásmód Hatóságok és az anti-diszkriminációs törvénykezéssel foglalkozó szervezetek többsége elkülönülten vizsgálja a diszkriminációs okokat, így a többszörös diszkrimináció fogalma és elterjedtsége többnyire feltáratlan marad. Egy közelmúltban, az Egyenlő Bánásmód Hatóság által az MTA Szociológiai Kutatóintézetével együttműködésben készített kutatás (EBH 2011), amely egy reprezentatív országos mintán a magyar lakosság diszkriminációval kapcsolatos jogtudatosságát vizsgálta, arra a következtetésre jutott, hogy a lakosság egyharmada szenvedett már el diszkriminációt. A kutatás arra is ráirányította a figyelmet, hogy a többszörös diszkrimináció elterjedt jelenség Magyarországon. Országos szinten a megkérdezettek egyötöde élt át több védett tulajdonságra visszavezethető diszkriminációt, vagyis többszörös

diszkriminációt. A diszkrimináltak csoportján belül a többszörös diszkrimináció aránya elérte a kétharmadot. A kutatás keretén belül az országos reprezentatív mintán felül három hátrányos csoporthoz kapcsolódó alminta is feldolgozásra került: a romák, a fogyatékossgal élők, és az LMBT emberek csoportja. Az almintákon belül a többszörös diszkrimináció mértéke szignifikánsan meghaladta az országos átlagot: A fogyatékossgal élő emberek csoportjában kétötödös, az LMBT csoportjában háromötödös, a romák körében háromnegyedes arányt mutatott ki a kutatás. Egy másik magyarországi kutatás, amelyet Simonovits Bori (2009) végzett az alacsony képzettséget igénylő állások esetében a 45 év feletti férfiak veszélyeztetett helyzetét mutatta ki a munkahelyi felvételnél lehetséges diszkriminatív döntések tekintetében. Ezek az előzetes kutatási eredmények egyértelműen alátámasztják, hogy a többszörös diszkrimináció létező jelenség Magyarországon és szükséges további kutatásokkal feltárni a jelenséget.

A diszkrimináció és az elérhető állások minősége (*job quality*) tekintetében a legtöbb nemzetközi tanulmány a bérkülönbségeket vizsgálja faji vagy nemek szerinti különbségekre visszavezethetően (Bodvarsson – Sessions 2011, Carnoy 2010, Petersen – Togstad 2006, Eckstein – Wolpin 1999). Pinkston (2003) például a férfiak és nők közötti bérkülönbségeket a nők – kiválasztási eljárás során megfigyelhető – gyengébb teljesítményjelzéseire (szignáljaira) vezeti vissza. A diszkrimináció, illetve a többszörös diszkrimináció és a holisztikusan vizsgált munka minősége között létező esetleges kapcsolatról nem találtam kutatási eredményeket. A kutatások inkább azzal foglalkoztak, hogy a diszkrimináció ténye hogyan befolyásolja a munkával való elégedettséget és a munka minőségének percepcióját, szubjektív értékelését. Goldsmith és társai (2004) azt bizonyítják, hogy a munkát keresők percepciója a munkáltatók diszkriminatív magatartásával kapcsolatban vagy arra készítheti az embereket, hogy alacsonyabb színvonalú munkaköröket célozzanak meg az álláskeresési folyamat során, vagy – éppen ellenkezőleg –, arra, hogy az önéletrajzukban erősítsék a képzettségeket és a készségek szintjét. Poggi (2010) arról számol be kutatási adatokra támaszkodva, hogy a munkaelégedettséget nem tükrözi teljes mértékben a munkakörülmények objektív színvonala, hanem azt az aspirációk mértéke befolyásolja, illetve a tapasztalt korábbi rossz vagy jó munkakörülmények. Llorente–Macias (2005) azt vizsgálták az 1997-es *International Social Survey Program* adatait felhasználva, hogy a munkaelégedettség jó indikátora-e a munkakör minőségének mérésére vagy sem, és arra a megállapításra jutottak, hogy általában nem. Ezek a kutatási eredmények azt erősítik, hogy a munka minőségét egy részletes objektív indikátorral kell vizsgálni, s nem lehet azt a munkával való elégedettséggel megfeleltetni. Ezen kívül módszertanilag fontos kitétel, hogy a munka minőségével kapcsolatos indikátorok értékelésénél a megkérdezettek válasza a saját szubjektív aspirációik és korábbi diszkriminációs tapasztalataik is befolyással lehetnek.

TÖBBSZÖRÖS DISZKRIMINÁCIÓ MAGYARORSZÁGON ÉS AZ EURÓPAI UNIÓBAN, 2010

A 2010-es ESS kérdőívben két kérdésblokk szerepelt a diszkriminációval kapcsolatban. Az egyik a nemzetközi központi kérdőív részeként a diszkriminációs okokat egy szűkebb körre, kilenc tényezőre kérdezte le: vallás, nemzetiség, faj, szexuális orientáció, életkor, anyanyelv, nem, fogyatékossg és etnikai hovatartozás. A másik diszkriminációval kapcsolatos kérdéssor a csak Magyarországon lekérdezett önkéntes kérdőív blokkban található, amelyben a magyar 2003. évi CXXV. Törvény az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról törvény értelmében hivatalosan szereplő tizenkilenc plusz egy egyéb védett tulajdonság szerepelt.

A következőkben bemutatjuk a diszkrimináció magyarországi áldozataira vonatkozó eredményeket a kétféle változóval kapcsolatban (1. táblázat). A két, egymástól nagyon eltérő megoszlás azonnal módszertani

kérdéseket vet fel. Az első, a nemzetközi kérdőívben használt változók esetében a diszkrimináció áldozatait a vizsgált népesség kevesebb mint egytizedét tették ki (5%). Ezzel szemben az önkitöltős kérdőívben ugyanazon megkérdezettek közel fele jelezte, hogy érte diszkrimináció, azon belül pedig a megkérdezettek háromnegyedét kettő vagy annál több ok miatt szenvedett el hátrányos megkülönböztetést. Az önkitöltős kérdésekre kapott eredmények az Egyenlő Bánásmód Hatóság 2010-es kutatási eredményeivel nagyobb összhangot mutatnak (EBH, 2011), mint a kilenc okra rákérdező nemzetközi kérdésblokk eredményei. Az EBH kutatása ugyan nem önkitöltős kérdőívet használt, azonban a kutatás fókuszja a hátrányos megkülönböztetés volt, ezért nagyobb teret nyújtott a témára való „ráhangolódásra”. Mindenesetre megállapíthatjuk, hogy az önkitöltős kérdezési módszer növeli annak valószínűségét, hogy a megkérdezettek bevallják a megélt hátrányos megkülönböztetést. Módszertanilag fontos tanulság, hogy a diszkrimináció „érzékeny” adat, és a kapott eredmények nagyban függenek a kérdés megfogalmazásától és kontextusától, illetve, hogy a megkérdezetteknek nyilvánosan vagy önkitöltősen kell a kérdésről nyilatkozniuk vagy sem.

Nemzetközi összehasonlításban Magyarország diszkriminációs jellemzői vegyesnek mondhatóak. Egyrészt, a diszkrimináció által nem érintettek arányának tekintetében a középmezőnyben helyezkedünk el (a kilenc diszkriminációt vizsgáló kérdés alapján). Másfelől, az Európai Unió többi országában sokkal jellemzőbb volt, hogy a diszkriminációt észlelők egyetlen okra vezették vissza a hátrányos megkülönböztetést. Magyarországon azonban a diszkriminációt elszenvedők több mint fele kettő vagy több ok miatt érezte a hátrányos megkülönböztetést. Ebből a szempontból Magyarország Észtországgal együtt a legrosszabb helyett foglalja el (2. táblázat).

Összefoglalva a Magyarországra vonatkozó kutatási adatokat, megállapíthatjuk, hogy a többszörös diszkrimináció által érintettek aránya a diszkrimináltak csoportján belül mindenképpen jelentősnek mondható. Az ESS 2010-es, kilenc diszkriminációs okot vizsgáló kérdése alapján a diszkrimináltak felét, az EBH 2010-es felmérése szerint kétharmadát, az ESS 2010-es önkitöltős, 20 diszkriminációs okot vizsgáló kérdése alapján az érintettek háromnegyedét érte többszörös diszkrimináció. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy módszertanilag csak a diszkrimináció szubjektíve érzékelt és tudatosodott arányát tudjuk mérni a fentebb ismertetett kérdőíves vizsgálatok módszerével.

A diszkriminációs okok halmozódása

Faktoranalízissel megvizsgáltuk, hogy a különböző diszkriminációs okok hogyan csoportosulnak Magyarországon. Az elemzés öt faktorra redukálta az adatokat, amelyeket jelen esetben a 20 vizsgált védett tulajdonság alapján képeztünk. Az első faktorba kerültek az etnikai, faji, nemzetiségi származással kapcsolatos diszkriminációs okok, valamint a társadalmi és vagyoni helyzettel összefüggő okok. A második faktor az életkorhoz kapcsolódik. A harmadik faktor a szexuális irányultság és a nemi identitás okait egyesíti legerősebben. A negyedik faktorban összekapcsolódnak a nemmel, a családi állapottal, az anyasággal és terhességgel összefüggő diszkriminációs okok. Végezetül az ötödik faktor a fogyatékkal és egészségi állapottal írható le legjobban. A faktorok elnevezéséből látszik, hogy legtipikusabban az egymással tartalmi rokonságban lévő diszkriminációs okok kapcsolódnak össze, így elképzelhető az is, hogy a megkérdezettek körében a védett tulajdonsággal kapcsolatos kategorizációs bizonytalanság is megjelenik az adatokban, ezáltal

növelve a többszörös diszkrimináció mért arányát (3. táblázat). Az öt faktor együttesen az elemzésbe bevont 20 változó varianciájának mintegy 60 százalékát magyarázza.

Az Egyenlő Bánásmód Hatóság 2010-es, *Az egyenlő bánásmóddal kapcsolatos jogtudatosság növekedésének mértéke – fókuszban a nők, a romák, a fogyatékos és az LMBT emberek* című kutatása (EBH 2011) a diszkriminációs okok elemzése során négy faktort állapított meg, de a faktorok tartalmi szempontból sok hasonlóságot mutatnak az ESS 2010-es kutatási adatokkal. Az EBH-s kutatásban az első faktor szintén az etnikai/szociális okokat tömöríti. Különbség, hogy az életkor nem szerepelt külön faktorként az EBH kutatásában, hanem egy faktorban összevonták a családi helyzettel kapcsolatos diszkriminációs okokkal. Különbség továbbá az is, hogy az EBH kutatásában a szexuális orientációval és nemi identitással kapcsolatos okok nem elkülönült faktorba kerültek, hanem az állampolgársággal és emberi jogokkal összefüggő faktort alkottak. Az ESS és az EBH kutatásai eredményeit a diszkriminációs okok összekapcsolódásáról a következő táblázat összegzi (4. táblázat).

Az ESS adatbázisa sajnos nem ad lehetőséget arra, hogy a többszörös diszkrimináció szakirodalmi áttekintésben bemutatott típusait – többszörös, halmozott és interszekcionális – el tudjuk egymástól különíteni. Így nem tudunk képet alkotni a halmozott diszkrimináció (amikor a diszkrimináció egyszerre két védett tulajdonság miatt következik be), illetve az interszekcionális diszkrimináció eseteiről sem. Éppen ezért jelen tanulmányban a legszélesebb *többszörös diszkrimináció* fogalmát használjuk a jelenség leírására. Adataink arra nyújtanak lehetőséget – a faktoranalízist kiegészítve –, hogy megvizsgáljuk: a két vagy több ok miatt diszkrimináltak csoportján belül mekkora az egyes diszkriminációs okok előfordulási aránya. Ebben az elemzésünkben – a nemzetközi összehasonlíthatóság érdekében – a központi kérdőívben szereplő kilenc diszkriminációs okot feltáró változókat vizsgáljuk (5. táblázat).

Magyarországon a többszörös diszkriminációhoz vezető leggyakoribb okok a *bőrszín*, az *etnikai hovatartozás* és a *nemzetiség*. A bőrszín és az etnikai hovatartozás alapján történő többszörös diszkrimináció, az ESS kutatásban résztvevő európai uniós országokat alapul véve Magyarországon európai összehasonlításban is kiemelkedően magas. Az ESS és az EBH kutatás (EBH 2011) adatai összhangban vannak abból a szempontból, hogy Magyarországon a roma népesség csoportját éri legnagyobb valószínűséggel a többszörös diszkrimináció.

Az európai országokban tetten érhető többszörös diszkrimináció főbb trendjei szignifikánsan eltérnek egymástól, szinte azt mondhatjuk, hogy minden országnak megvan a maga sajátossága. Néhány példa a teljesség igénye nélkül: Belgiumban a bőrszín és a vallás a két leggyakoribb oka a többszörös diszkriminációnak, Csehországban az életkor és a nem, Észtországban a nemzetiség és az anyanyelv. Összegezve elmondható, hogy az Európai Unióban a többszörös diszkriminációhoz vezető leggyakoribb okok a bőrszín, a nemzetiség, az anyanyelv, a vallás és az etnikai hovatartozás, tehát olyan tényezők, amelyek mind az etnicitással szorosan összefüggnek.

A DISZKRIMINÁCIÓ ÉS A MUNKAERŐ-PIACI POZÍCIÓ ÖSSZEFÜGGÉSE

Az ESS 2010-es adatai szerint mind az egyetlen védett tulajdonság alapján azonosított diszkrimináció, mind a többszörös diszkrimináció ténye és a munkaerő-piaci helyzet között szignifikáns kapcsolat mutatkozik, de statisztikai értelemben a korreláció mértéke nagyon gyengének mondható. (A Pearson féle korreláció értéke

0,05 körüli értéket mutat.). A korreláció hasonló módon alakul a fizetett állással rendelkezők és a munkanélküliek arányát tekintve is.

A 18 vizsgált európai országból 12 országban alacsonyabb a diszkrimináltak foglalkoztatási aránya a nem diszkrimináltak foglalkoztatási arányához képest¹. A diszkrimináltak csoportján belül abszolút értelemben a legalacsonyabb foglalkoztatási arányt találtunk Bulgáriában (22%), Magyarországon (35%), Csehországban (40%) és Portugáliában (40%). Ha a diszkrimináltak és nem diszkrimináltak foglalkoztatási arányának hányadosát vizsgáljuk, tehát arra vagyunk kíváncsiak, hogy mekkora az eltérés a két csoport foglalkoztatási aránya között, akkor azt látjuk, hogy a diszkrimináció áldozatainak három kelet-európai országban, Bulgáriában (0,53), Magyarországon (0,71) és Csehországban (0,72) a legalacsonyabb az esélye a foglalkoztatásra relatív értelemben a nem diszkrimináltak foglalkoztatási arányához hasonlítva. (6. táblázat).

További fontos kérdésünk, hogy a többszörös diszkrimináció kimutathatóan erősebb negatív hatást fejt-e ki a foglalkoztatási esélyekre, mint az egyetlen védett tulajdonság miatti diszkrimináció. A többszörös diszkrimináció tekintetében az alacsony esetszámok miatt nehéz országok közötti összehasonlítást végezni. Ezért az összehasonlító táblázatból kivettük azokat az országokat, ahol a két vagy több diszkriminációs okkal érintettek esetszáma 10 fő alatt volt. Ha az Európai Unióban országonként hasonlítjuk össze a kérdezést megelőző hét napban fizetett állással rendelkezők arányát a diszkriminációt egy, illetve több ok miatt elszenvedők körében, akkor a 14 vizsgált európai ország közül nyolcban a két diszkriminációs csoport közül a többszörösen diszkriminált személyek körében volt alacsonyabb a foglalkoztatás aránya. A legnagyobb eltérés mértéke 14,9 százalék volt.

Az egyetlen ok és a több ok miatt diszkrimináltak foglalkoztatási aránya közötti különbség nemcsak az előbb említett negatív irányban fordul elő, hanem fordítva is: elképzelhető, hogy a többszörös diszkrimináció által érintettek foglalkozási adatai kedvezőbbek az egyetlen ok miatt diszkrimináltakéhoz képest. Mindkét irányban 15 százalékos a legnagyobb eltérés (7. táblázat). Amennyiben az ESS 2010 felmérésben résztvevő európai országok átlagos foglalkoztatási arányát vizsgáljuk a nem diszkrimináltak, az egyetlen, illetve a több ok miatt diszkrimináltak tekintetében, akkor azt látjuk, hogy a szignifikáns eltérés a foglalkoztatási arányban a nem diszkrimináltak és az egyetlen ok miatt diszkrimináltak között fedezhető fel, és nem is a diszkrimináltak csoportján belül az egyetlen vagy többszörös diszkrimináció áldozatai között. Iskolai végzettség szerint továbbbontva az adatokat eltérő tendenciákat figyelhettünk meg. Az alsófokú végzettségűek (0-8 éves tanulmányok) esetén a többszörös diszkriminációról beszámoló megkérdezettek jobb foglalkoztatási arányokkal (33,9%) rendelkeznek mind az egyszeres ok miatt diszkrimináltak (24,7%), mind a nem diszkrimináltak csoportjához képest (19,1%). A középfokú végzettséggel rendelkezők (9-14 éves tanulmányok) esetén mind az egy ok, mind a többszörös ok miatt hátrányosan megkülönböztettek szignifikánsan alacsonyabb foglalkoztatási rátával rendelkeznek (40,3% és 44,4%), mint a nem diszkrimináltak csoportja (50,6%), de a többszörös diszkrimináció által érintettek foglalkoztatási aránya magasabb volt. Végül, a felsőfokú végzettségű

¹ A kutatásban a diszkrimináltak csoportjába soroltuk azokat a személyeket, akik a megadott védett tulajdonságok közül legalább egyet megjelöltek mint olyan tényezőt, amely alapján őket hátrányos megkülönböztetés érte. A kérdőívben a következőképpen tették fel a kérdést: Olyan csoport tagjának tartja-e magát, amelyet hátrányos megkülönböztetés ér ma országában? Ha igen, mi alapján éri hátrányos megkülönböztetés az Ön csoportját: vallás, nemzetiség, faj, szexuális orientáció, életkor, anyanyelv, nem, fogyatékosság vagy etnikai hovatartozás? Foglalkoztatottnak vettük azokat a személyeket az elemzés során, akik a kérdezést megelőző hét napban fizetett állással rendelkeztek.

személyeknél találtuk az eredeti hipotézisünknek megfelelő tendenciát, miszerint a nem diszkrimináltakhoz képest (69,7%) egyenes arányosan csökken a foglalkoztatási ráta a diszkriminációs okok számának emelkedésével (65,4% az egy ok, és 63,2% a többszörös diszkrimináció által érintettek csoportjában). Véleményem szerint ezeket az eredményeket érdemes volna további kutatások révén ellenőrizni, hogy jobb képet kapjunk arról, hogy a jelen eredmények mennyiben az adatgyűjtés módszerével függenek össze (például nem önkítöltős kérdőív), vagy mennyire csökkenti a megbízhatóságot az egyes országok esetében tapasztalható kis esetszám miatt a többszörös diszkrimináció tekintetében. A kapott trendekkel kapcsolatban azt a feltevést fogalmazhatjuk meg, hogy a többszörös diszkriminációról beszámoló alacsonyabb iskolai végzettségű megkérdezettek esetleg tudatosabbak a diszkriminációval kapcsolatban, illetve, hogy ez a tudatosság megjelenik abban is, ahogyan a munkaerőpiacon próbálják – jobban – érvényesíteni érdekeiket, és ez magyarázhatná a relatíve jobb foglalkoztatási eredményeket az alacsonyabb végzettségű többszörösen diszkrimináltak esetén. Egy másik tesztelendő felvetés, hogy a munkáltatók foglalkoztatási döntéseiben az a meghatározó elem, hogy van-e egyáltalán a munkáltató szemszögéből negatív, kockázatosnak tartott tulajdonság, amellyel nem akar munkavállalót foglalkoztatni, és nem lényeges, hogy hány ilyen tulajdonsággal rendelkezik a jelentkező.

Magyarországon is jellemző az a tendencia, hogy a foglalkoztatási esélyek vonatkozásában a nem diszkrimináltak és a diszkrimináltak csoportja között húzódik a fő demarkációs vonal. Az ESS 2010 adatai szerint Magyarországra vonatkozóan már láttuk, hogy a diszkrimináltak csoportján belül mind abszolút, mind relatív viszonylatban alacsony a foglalkoztatottak aránya az Európai Unió más országaihoz képest. A többszörös diszkrimináció azonban nem mutatott negatívabb hatást a foglalkoztatásra mint az egyetlen ok miatt diszkrimináltak esetében, sőt Magyarország is azon országok között volt, amelyeknél pozitívabb foglalkoztatási adatokat mutatott az ESS kutatás a többszörös diszkrimináció esetében. Érdekes módon, hasonló – bár kisebb mértékű – tendenciát mutat az Egyenlő Bánásmód Hatóság 2010-ben készült reprezentatív felmérése is (EBH 2011) (8. táblázat).

A MUNKA MINŐSÉGÉNEK INDEXE

A kutatás során egy 23 változó alapján összeállított indexet használtam a munka minőségének (*job quality*) mérésére. A munka minőségét nyolc fő szempont alá rendeztem: a bérezés, a munkaidő-beosztás, a részvétel lehetősége a döntésekben, az önmegvalósítás lehetősége, a szociális és önbecsülési szükségletek kielégíthetősége, a munka és a magánélet egyensúlyának mértéke, és végezetül a munkaterhelés mértéke. A nyolc fő dimenziót súlyoztam 10 és 15 pont értékekkel. Az indexen belül a magasabb súlyt a munka biztonsága, a munkaterhelés, a bérezés, illetve a szociális és önbecsülési szükségletek kielégítése kapta saját szakértői döntés alapján. A kategóriákon belül értelemszerűen a részkérdések is súlyozásra kerültek. Az így létrehozott munka minősége index értékei 0 és 100 között helyezkednek el (lásd a munka minősége index részletes felépítését a 9. táblázatban).

Az ESS 2010 kutatásában az Európai Unió átlagában a megkérdezettek az elérhető maximális érték egyharmadát (33,46 pont) érték el a 100 pontos munka minősége indexből az egész népességre vonatkoztatva. Az országok szinten Norvégia, Svájc, és Svédország teljesített a legjobban (42,41; 39,92; 39,29). A legalacsonyabb munka minősége mutatókkal Európa déli országai rendelkeznek: Portugália, Bulgária és

Spanyolország (30,12; 26,81; 25,11). Magyarország az európai átlagnál alacsonyabb átlagos munka minőséggel rendelkezik (30,78 pont) (10. táblázat).

Amennyiben csak a jelenleg foglalkoztatottak csoportjára számoljuk ki a munka minősége indexet, akkor az előzőekben bemutatottaknál durván kétszer magasabb: a felmérésben résztvevő 17 európai uniós országban átlagosan 59,18 pontot mutatott. Országos szinten a jelenleg foglalkoztatottak körében Norvégia, Svédország és Franciaország érte el a legjobb értéket (64,2; 63,6; 62,3). Legalacsonyabb átlagos munka minősége indexet Lengyelországban, Portugáliában és Csehországban mértek a 2010-es ESS felmérés során (55,4; 55,5; 55,6). Magyarországon a munka minősége index a kutatás időpontjában – az egész népességre vetített adatokhoz hasonlóan – a foglalkoztatottak körében is alacsonyabb volt az európai átlagnál, mégpedig 57,5 pont. A részpontszámok elsősorban a munkahelyi döntésekben való részvétel, a fizetések színvonalának megítélése, és az önmegvalósítás lehetőségének tekintetében maradtak el az európai átlagtól. A magyarországi munkafeltételek többi dimenziója az európai átlaghoz hasonló értékeket mutatott (11. táblázat).

A TÖBBSZÖRÖS DISZKRIMINÁCIÓ ÉS A MUNKA MINŐSÉGE ÖSSZEFÜGGÉSEI

Az ESS 2010-es adatfelvétele idején, az Európai Unió 17 országának adatait figyelembe véve szignifikáns összefüggés mutatható ki a foglalkoztatott népesség körében a diszkriminációs okok száma és a munka minőség indexének átlagos pontszáma között. A munka minősége index értéke a diszkrimináció által nem érintettek körében a legmagasabb (59,30), az egy ok miatt diszkriminációt elszenvedők körében némileg alacsonyabb értéket találunk (57,31), végezetül azok a foglalkoztatottak rendelkeznek a legalacsonyabb értékkel, akik két vagy több ok miatt éltek meg diszkriminációt (55,32). A két változó tehát fordítottan arányos. Összességében a kapcsolat nagyon gyengének mondható: átlagosan 4 ponttal alacsonyabb a munka minősége azok körében, akiket többszörös diszkrimináció ért. A munka minőségét alkotó nyolc dimenzió nem mindegyike esetén találunk szignifikáns összefüggést a diszkrimináció, különös tekintettel a többszörös diszkrimináció tényével. A kutatás adatai szerint a diszkrimináció élménye nem függ össze a munkaidő-beosztással kapcsolatos érzésekkel, a munkaterhelés megítélésével vagy az önmegvalósítás lehetőségével. Ezzel szemben a fizetések nagyságát és a munkahely biztonságát az átlagosnál jelentősebb mértékben befolyásolja a többszörös diszkrimináció (12. táblázat).

Az iskolai végzettség hatásának kiszűrése érdekében kiválasztottuk azokat, akik alapfokú, középfokú, illetve felsőfokú végzettséggel rendelkeznek. Arra voltunk kíváncsiak, hogy a többszörös diszkrimináció vajon minden iskolai végzettségi szinten negatív hatást gyakorol az elérhető munkakörök minőségére, a diszkriminációt el nem szenvedők és az egyetlen ok miatt diszkrimináltakhoz képest. Az iskolai végzettség besorolására a nappali képzésben eltöltött évek számát vettük alapul, s azt találtuk, hogy mindhárom végzettségi kategóriában szignifikáns összefüggés mutatható ki a diszkriminációs okok száma és a munka minősége index átlagos értéke között. A kapcsolat azonban eltérő erősségű: hasonlóan az előzőekben vizsgált teljes foglalkoztatotti csoporton belüli tendenciákhoz, a diszkriminációhoz vezető okok számának növekedésével fordítottan arányosan csökken a munka minősége index átlagos értéke is a három iskolai végzettség kategóriájában. A többszörös diszkrimináció leginkább az alsófokú végzettséggel rendelkezők körében befolyásolja negatívan az elérhető munkák minőségét. Közel 10 ponttal alacsonyabb az alsó fokú végzettséggel rendelkező többszörös diszkrimináció által érintett személyek munka minőség indexe az alsófokú végzettségű, de diszkrimináció által

nem érintettekhez képest (54,5 és 45,08 pont). Érdekes eredménye a kutatásnak, hogy legkevésbé a középfokú végzettséggel rendelkezőknél befolyásolja a diszkrimináció és azon belül a többszörös diszkrimináció a betöltött munkakör minőségét. A középfokú végzettségűek körében hátrányosan megkülönböztettek munka minőség indexe csak 3 ponttal magasabb a többszörös diszkrimináció által érintettekhez képest (58,33 és 55,65 pont). A felsőfokú végzettséggel rendelkezők köztes helyzetben vannak. A nem diszkriminált és a többszörös diszkrimináció által érintett felsőfokú végzettségűek átlagos munka minőség indexe közötti különbség fele akkora, mint az alacsony végzettséggel rendelkezők csoportján belül (61,31 és 56,78 pont), de a középfokú végzettségűekét meghaladja (13. táblázat).

A különböző képzettségi csoportokban a diszkrimináció, és azon belül a többszörös diszkrimináció nem egyformán érinti a munka minőségének különböző elemeit. Az alacsony végzettségűek esetében a többszörös diszkrimináció legerőteljesebben a munkahelyi döntésekben való részvétel lehetőségét csökkenti (a többszörös diszkrimináció által érintettek munkahelyi részvétel mutatója közel fele a nem megkülönböztetett emberekének: 2,51 és 4,84 pont. Ezen kívül szignifikánsan alacsonyabb a munka és magánélet egyensúlyának (4,19 és 6,03 pont) és a munkahely biztonságának átlagos értéke is (7,55 és 10,13 pont). A középfokú végzettségűeknél a többszörös diszkrimináció negatív hatása elsősorban a fizetéssel és a munkahely biztonságával kapcsolatos mutató alacsonyabb átlagos értékében jelenik meg. A felsőfokú végzettséggel rendelkezők esetében a többszörös diszkrimináció negatív hatása pedig a munkahely biztonságával és a munka és magánélet egyensúlyával kapcsolatos mutató alacsonyabb átlagos értékében mutatkozik meg legerőteljesebben (14. táblázat).

Összefoglalva a nemzetközi adatokat, megállapíthatjuk, hogy a többszörös diszkrimináció a különböző iskolai végzettséggel rendelkezők esetében különböző negatív következményekkel jár a munka minőségére nézve. Egyetlen olyan tényező van, amely mindhárom iskolai végzettségű kategóriában kiugróan negatívabb átlagos értéket mutatott a nem diszkrimináltak csoportjához képest, mégpedig a munkahely biztonsága.

Magyarországon vizsgálva a többszörös diszkrimináció hatását a munka minőségére részben eltérő tendenciákat kell megállapítanunk a nemzetközi trendekhez képest. Abban hasonlóságot mutatnak az adatok, hogy legkevésbé a középfokú végzettségűeknél észlelhető hatás az elérhető munkakörök minőségére vonatkozóan a foglalkoztatottak körében. Sőt, Magyarországon egyáltalán nem is mutatható ki ilyen összefüggés a középfokú végzettségűeknél. Amiben különböznek a trendek a nemzetközi adatokhoz képest az az, hogy Magyarországon a többszörös diszkrimináció a felsőfokú végzettségű személyek esetében jár a legnegatívabb következménnyel a munka minőségére. Az alacsony végzettségűek ebben a tekintetben köztes helyet foglalnak el. Az alacsony végzettségűeknél a többszörös diszkrimináció esetén leginkább a munkahely bizonytalanságát, az érdekes munka lehetőségét és az önbecsülési szükségletek kielégítését ítélték meg a nem diszkrimináltakhoz képest gyengébben. A felsőfokú végzettségűeknél pedig a fizetésre, az önmegvalósítás lehetőségére, és a munkaidő-beosztás előnyösségére hatott negatívan a többszörös diszkrimináció (15. táblázat).

ÖSSZEGZÉS

A tanulmány első részében a többszörös diszkrimináció jelenségének jellemzőit és jelentőségét jártuk körbe hazai, illetve nemzetközi adatok segítségével. Megállapítottuk, hogy Magyarországon nemzetközi összehasonlításban is jellemzőnek számít a többszörös diszkrimináció jelensége, akár az ESS 2010-es kilenc diszkriminációs okot vizsgáló kérdésblokkját vettük figyelembe, akár az ESS Magyarország önkitöltős húsz diszkriminációs listája alapján készült számításokat, akár az Egyenlő Bánásmód Hatóság 2010-es felméréseinek eredményeit elemeztük. Az ESS 2010-es kilenc diszkriminációs okot vizsgáló kérdése alapján a diszkrimináltak felét, az EBH 2010-es felmérése szerint kétharmadát, az ESS 2010-es önkitöltős, 20 diszkriminációs okot vizsgáló kérdése alapján a diszkrimináció által érintettek háromnegyedénél volt tapasztalható a többszörös diszkrimináció jelensége. Tehát a tanulmány elején megfogalmazott első hipotézisünk, miszerint a többszörös diszkrimináció meghatározó jelenség Magyarországon és az Európai Unióban, csak részben igazolódott be. Míg Magyarország vonatkozásában a hipotézis igaznak bizonyult, addig a nemzetközi kitekintés nem támasztotta alá, hogy az európai országokban hasonló mértékben meghatározó jelenségről volna szó. Éppen ellenkezőleg, néhány európai országot leszámítva (köztük Magyarországot is) az országok túlnyomó részében az egyetlen okra visszavezethető diszkrimináció volt a domináns jelenség.

Az ESS adatbázisa sajnos nem adott lehetőséget arra, hogy a többszörös diszkrimináció szakirodalmi áttekintésben bemutatott típusait (többszörös, halmozott és interszekcionális) el tudjuk egymástól különíteni, ezért a jelen tanulmányban a legszélesebb *többszörös diszkrimináció* fogalmát használtuk a jelenség leírására. Ugyanakkor a magyarországi húsz, diszkriminációra lehetőséget adó védett tulajdonságot faktoranalízis segítségével 5 faktorra redukáltuk. Ezek között szerepelt az etnikai/állampolgársági és szociális faktor; az életkor faktor; a szexuális orientáció faktora, a családi állapottal összefüggő faktor; és végezetül a fogyatékossággal és az egészségi állapottal összefüggésbe hozható faktor. Megállapítottuk továbbá, hogy legtipikusan az egymással tartalmi rokonságban lévő diszkriminációs okok kapcsolódnak össze a többszörös diszkrimináció esetén. Az elemzés során megállapítottuk azt is, hogy Magyarországon a többszörös diszkriminációhoz vezető leggyakoribb okok a *bőrszín*, az *etnikai hovatartozás* és a *nemzetiség*. A bőrszín és az etnikai hovatartozás alapján történő többszörös diszkrimináció európai összehasonlításban is kiemelkedően magas Magyarországon az ESS adatai szerint. Feltételezve a fogalmak nem teljesen egyértelmű használatát, arra a következtetésre jutottunk, hogy a roma népesség csoportját éri Magyarországon legnagyobb valószínűséggel a diszkrimináció és azon belül a többszörös diszkrimináció. Ezt az eredményt alátámasztják mind az ESS és az EBH kutatási eredményei (EBH, 2011). Megállapítottuk továbbá azt is, hogy az Európai Unióban többszörös diszkriminációhoz vezető leggyakoribb okok a bőrszín, a nemzetiség, az anyanyelv, a vallás és az etnikai hovatartozás, tehát olyan tényezők, amelyek mind az etnicitással szorosan összefüggnek.

A diszkrimináltak és nem diszkrimináltak munkaerőpiaci helyzetét vizsgálva bemutattuk, hogy Magyarországon mind abszolút, mind relatív értelemben az egyik legkedvezőtlenebbül alakult 2010-ben a diszkriminációt elszenvedők foglalkoztatási helyzete. Az ESS 2010 nemzetközi adatait elemezve azt láttuk, hogy a szignifikáns

eltérés a foglalkoztatási arányban a nem diszkrimináltak és az egyetlen ok miatt diszkrimináltak között fedezhető fel, nem pedig a diszkrimináltak csoportján belül az egyetlen vagy többszörös diszkrimináció áldozatai között. Ez a megállapítás a magyarországi trendekre is igaznak bizonyult.

A szakirodalmi áttekintésben rámutattunk arra, hogy a munkakörök minőségét nem lehet megfelelően mérni a munkakörrel kapcsolatos elégedettség mutatójával (Poggi 2010, Llorente – Macias 2005). Ezek a korábbi kutatási eredmények is megerősítették annak a módszertani megközelítésnek a helyességét, hogy a munka minőségét egy komplex, 23 változóból álló indexszel mértük a kutatás során. A többszörös diszkrimináció tényével és a munkaerőpiacon elérhető állások minőségével kapcsolatban azt a hipotézist teszteltük, hogy a többszörös diszkriminációnak nemcsak a foglalkoztatási helyzetre van szignifikánsan negatívabb hatása az egyetlen ok miatt bekövetkező diszkriminációhoz képest, hanem – azonos iskolai végzettségre vetítve – a munka minőségére nézve is. Míg a többszörös diszkrimináció és a foglalkoztatási státusz közötti kapcsolat esetén nem igazolódott be egyértelműen az a feltételezés, hogy a többszörös diszkrimináció hátrányosabban befolyásolja a munkaerőpiaci helyzetet mint az egyetlen ok miatt bekövetkező diszkrimináció, addig a munka minőségével kapcsolatban a hipotézisünk beigazolódott. Kizárólag a foglalkoztatotti státusszal rendelkezők körében vizsgáltuk a munka minőségének alakulását alapfokú, középfokú és felsőfokú végzettségűek körében, az Európai Unió országaiban, illetve külön Magyarországon is. Mindkét elemzés során arra jutottunk, hogy a többszörös diszkrimináció szignifikánsan hátrányosabban érinti a munka minőségével kapcsolatos átfogó indexünk átlagát mind az alapfokú, középfokú és felsőfokú végzettségűeknél, de eltérő mértékben. Ezt a tendenciát alátámasztják Goldsmith és társai (2004) korábbi kutatási eredményei, akik azt bizonyították, hogy a munkát keresők percepciója a munkáltatók diszkriminatív magatartásával kapcsolatban arra készítheti az embereket, hogy alacsonyabb színvonalú munkaköröket célozzanak meg az álláskeresési folyamat során.

A nemzetközi adatok kapcsán megállapítottuk, hogy a többszörös diszkrimináció leginkább az alapfokú végzettséggel rendelkezők körében befolyásolja negatívan az elérhető munkák minőségét, míg a középfokú végzettségűeknél jelentéktelenné vált a különbség. Az alapfokú végzettségűek esetében a többszörös diszkrimináció legerőteljesebben a munkahelyi döntésekben való részvétel lehetőségét csökkenti, ezen kívül szignifikánsan alacsonyabb volt a munka és magánélet egyensúlyának és a munkahely biztonságának átlagos mutatója is. A felsőfokú végzettséggel rendelkezők esetében pedig a többszörös diszkrimináció negatív hatása a munkahely biztonságával és a munka és magánélet egyensúlyával kapcsolatos mutató alacsonyabb átlagos értékében mutatkozott meg legerőteljesebben. Egyetlen olyan tényező volt, amely mindhárom iskolai végzettségű kategóriában kiugróan negatívabb átlagos értéket mutatott nemzetközi vonatkozásban a nem diszkrimináltak csoportjához képest, mégpedig a *munkahely biztonsága*.

Magyarországon – a nemzetközi trendekkel ellentétben – a többszörös diszkrimináció a felsőfokú végzettségű személyek esetében járt a legkedvezőtlenebb következményekkel az elérhető munkakörök minőségére nézve. A felsőfokú végzettségűeknél a fizetésre, az önmegvalósítás lehetőségére, és a munkaidő-beosztás előnyösségére hatott negatívan a többszörös diszkrimináció. Az alapfokú végzettségűeknél a többszörös

diszkrimináció esetén leginkább a munkahely bizonytalanságát, az érdekes munka lehetőségét és az önbecsülési szükségletek kielégítését ítélték meg a nem diszkrimináltakhoz képest gyengébben.

Végezetül, fontos felhívni a figyelmet arra, hogy a többszörös diszkrimináció jelenségének további vizsgálatára van szükség. A jövőben leginkább olyan kutatásoknak lenne aktualitása, amellyel a szűkebben értelmezett halmozott és interszekcionális diszkrimináció eseteit is alaposabban fel lehetne térképezni. Fontos volna tudni, hogy a védett tulajdonságok közül melyek azok, amelyeknél jellemzőbb, hogy egyidejű hatásuk miatt komplexebb és súlyosabb következményekkel kell számolnunk, és melyek azok a védett tulajdonságok, amelyek olyannyira egyidejűleg fejtik ki hatásukat, hogy elválaszthatatlanok is egymástól. Ehhez azonban a kvantitatív megközelítés mellett mindenképpen szükség lesz kvalitatív kutatási módszerek alkalmazására is.

HIVATKOZÁSOK

- Goldsmith, A. – Sedo S. – Darity Jr. W. and Hamilton D. (2004). The labor supply consequences of perceptions of employer discrimination during search and on-the-job: Integrating neoclassical theory and cognitive dissonance. *Journal of Economic Psychology*, Volume 25, Issue 1, pp. 15-39.
- Bodvarsson Ö. B. – Sessions J. G. (2011). The measurement of pay discrimination between job assignments. *Labour Economics*, Volume 18, Issue 3, pp. 297-309.
- Carnoy M. (2010). Race Earnings Differentials. *International Encyclopedia of Education* (Third Edition), pp. 288-297.
- Conway, Delores A. – Roberts, Harry V. (1994). Analysis of employment discrimination through homogeneous job groups. *Journal of Econometrics*, Volume 61, Issue 1, March, pp. 103-131.
- Danish Institute for Human Rights (2007). Literature Review on multiple discrimination.
http://cms.horus.be/files/99935/MediaArchive/pdf/fs33_multipliediscrimination_july2007_en.pdf. Letöltve: 2011. november 15.
- Egyenlő Bánásmód Hatóság (2011). Az egyenlő bánásmóddal kapcsolatos jogtudatosság növekedésének mértéke – fókuszban a nők, a romák, a fogyatékos és az LMBT emberek.
http://www.egyenlobanasmod.hu/tamop/data/MTA_1hullam.pdf. Letöltve: 2011. november 15.
- European Communities (2007). Tackling Multiple Discrimination Practices, policies and laws.
<http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=738&langId=en&pubId=51&type=2&furtherPubs=no>. Letöltve: 2011. november 15.
- European Network Against Racism (ENAR) (2007). Fact Sheet 33. Multiple Discrimination.
http://cms.horus.be/files/99935/MediaArchive/pdf/fs33_multipliediscrimination_july2007_en.pdf. Letöltve: 2011. november 15.
- European Network Against Racism (ENAR) (2011). Fact Sheet 44. The Legal Implication of Multiple Discrimination.
http://cms.horus.be/files/99935/MediaArchive/pdf/fs33_multipliediscrimination_july2007_en.pdf. Letöltve: 2011. november 15.
- European Union Agency For Fundamental Rights (FRA) (2011). European Union Minorities and Discrimination Survey. Data in Focus Report. Multiple Discrimination. www.fra.europa.eu/eu-midis. Letöltve: 2011. november 15.
- Fredman, S. and Szyszak, E. (1993). "The Intersection of Race and Gender" in Hepple and Szyszak (eds) *Discrimination: The Limits of the Law*, London: Mansell.
- Hannett, S. (2003). "Equality at the Intersections: The Legislative and Judicial Failure to Tackle Multiple Discrimination" *Oxford Journal of Legal Studies*. Volume 23, No. 1, pp. 65–86.
- Helps, I.G. – Skitmore P. M. (1975). Discrimination against women in employment *Long Range Planning*, Volume 8, Issue 1, February 1975, pp. 2-13.
- Kertesi Gábor (2001). Munkavállalás. Perspektívák egy tágra zárt társadalomban. Konferencia Kiadvány. Budapest: Társadalomelméleti Kollégium.
- Llorente, R. M. – Macías E. F. (2005). Job satisfaction as an indicator of the quality of work. *Journal of Socio-Economics*, Volume 34, Issue 5, October 2005, pp 656-673.
- Makkonen, Timo (2002). "Multiple compound and intersectional discrimination: Bringing the experiences of the most marginalized to the fore" Institute For Human Rights, Åbo Akademi University. p.67.

- Mannila, S. – Messing, V. – Broek, H. and Vidra, Zs. (2010). Immigrants and Ethnic Minorities. European Tensions, Country Cases and Debates. Helsinki: National Institute for Health and Welfare.
- McDonald, Steve (2011). What's in the "old boys" network? Accessing social capital in gendered and racialized networks. *Social Networks*, Volume 33, Issue 4, October 2011, pp 317-330.
- Mieke Verloo (2006). Multiple Inequalities, Intersectionality and the European Union *European Journal of Women's Studies*. August 2006, Volume. 13. No. 3, pp. 211-228.
- Moon, Gay (é. n.). "Multiple discrimination – problems compounded or solutions found?" <http://www.justice.org.uk/images/pdfs/multiplerediscrimination.pdf>. Letöltve: 2011. november 15.
- Ontario Human Rights Commission (2001). An intersectional approach to discrimination: Addressing multiple grounds in human rights claims. http://www.ohrc.on.ca/en/resources/discussion_consultation/DissIntersectionalityFtns/pdf. Letöltve: 2011. november 15.
- Pagan Ricardo (2011). Ageing and disability: Job satisfaction differentials across Europe. *Social Science & Medicine*, Volume 72, Issue 2, January 2011, pp. 206-215.
- Petersen, Trond – Togstad Thea (2006). Getting the offer: Sex discrimination in hiring. *Research in Social Stratification and Mobility*, Volume 24, Issue 3, 3rd Quarter 2006, pp. 239-257.
- Pinkston Joshua C. (2003). Screening discrimination and the determinants of wages. *Labour Economics*, Volume 10, Issue 6, pp 643-658.
- Poggi Ambra (2010). Job satisfaction, working conditions and aspirations. *Journal of Economic Psychology*, Volume 31, Issue 6, December 2010, pp. 936-949.
- Ravaud, Jean-François – Madiot, Béatrice and Ville, Isabelle (1992). Discrimination towards disabled people seeking employment. *Social Science & Medicine*, Volume 35, Issue 8, October 1992, pp. 951-958.
- Shoben, E. W. (1980). Compound Discrimination: The Interaction of Race and Sex in Employment Discrimination *NYU Law Review*. 55, pp. 793-835.
- Simonovits Bori (2009). A munkaerő-piaci diszkrimináció megjelenési formáinak feltárása álláshirdetések monitorozása, tesztelés és közérdekű igényérvényesítés útján, a fair álláshirdetés és munkaerő-felvétel gyakorlatának kialakítása Tanulmány az álláshirdetések monitorozásáról és a telefonos tesztelés eredményeiről. in: Bihary László – Simonovits Bori – Udvari Márton (2009). Középkorú férfiak esélytelenül? Egy diszkrimináció kutatás különös tapasztalatai. Budapest: Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogvédő Iroda – Másság Alapítvány.
- Tardos Katalin (2005). A foglalkozási diszkrimináció egy magyarországi kistérségben. Külgazdaság, Budapest: Kopint-Datorg Konjunktúra Kutatási Alapítvány.

MELLÉKLETEK

1. táblázat: A népesség megoszlása a diszkriminációs okok száma szerint Magyarországon 2010-ben (%)

	Nem volt diszkrimináció	Egy ok miatt volt diszkrimináció	Kettő vagy több ok miatt volt diszkrimináció	Összesen
A diszkriminációs okok száma a központi kilenc tényezőt vizsgáló változó alapján	95,0	2,4	2,6	100,0 N=1560
A diszkriminációs okok száma az önkéntöltős 20 diszkriminációt felsoroló lista alapján	52,7	11,3	36,1	100,0% N=1560

Forrás: ESS 2010 Magyarország

2. táblázat: A népesség megoszlása országoként a diszkriminációs okok száma szerint az Európai Unióban 2010-ben (%)

	Nem volt diszkrimináció	Egy ok miatt volt diszkrimináció	Kettő vagy több ok miatt volt diszkrimináció	Összesen
Magyarország	95,0	2,4	2,6	100,0
Észtország	94,7	2,7	2,6	100,0
Bulgária	91,1	6,9	2,0	100,0
Egyesült Királyság	90,1	8,3	1,6	100,0
Hollandia	93,4	5,0	1,5	100,0
Franciaország	94,1	4,5	1,4	100,0
Svédország	94,7	4,1	1,3	100,0
Csehország	94,6	4,1	1,3	100,0
Németország	96,8	2,2	1,1	100,0
Dánia	96,5	2,5	1,0	100,0
Svájc	96,3	2,7	,9	100,0
Belgium	96,5	2,8	,8	100,0
Spanyolország	96,3	3,1	,6	100,0
Finnország	95,2	4,2	,6	100,0
Norvégia	96,5	3,0	,5	100,0
Szlovénia	97,9	1,9	,2	100,0
Portugália	97,6	2,2	,2	100,0
Lengyelország	97,4	2,5	,1	100,0

Forrás: ESS 2010, Nemzetközi

3. táblázat: Milyen okok miatt érte Önt az élete során hátrányos megkülönböztetés? (Faktorelemzés)

A megkülönböztetés oka	Faktor				
	1	2	3	4	5
	Etnikai, faji, nemzetiségi származás és társadalmi, vagyoni háttér	Életkor	Szexuális orientáció	Nem, Családi állapot	Fogyatékoság, egészségi állapot
Vallásos meggyőződése	,490	,237	-,074	-,428	-,020
Neme	,488	,170	-,359	,447	-,072
Faji hovatartozása	,637	-,602	-,246	-,040	,098
Bőrszíne	,572	-,647	-,238	-,030	,105
Anyanyelve	,640	,031	,024	-,308	-,223
Társadalmi származása, családi háttere	,647	-,139	-,379	,178	,059
Életkora	,527	,357	-,189	,327	-,082
Anyasága (terhessége), apasága	,485	,116	,105	,499	-,326
Politikai nézetei	,506	,312	-,034	-,360	,044
Nemzetiségi-etnikai kisebbséghez való hovatartozása	,545	-,624	-,106	-,082	,009
Családi állapota	,551	,233	,050	,345	-,043
Szexuális irányultsága	,593	-,219	,604	,048	-,111
Nemi identitása	,531	-,206	,547	,188	-,186
Foglalkoztatás határozott vagy részmunkaidős jellege	,590	,257	-,093	-,304	-,103
Egészségi állapota	,493	,245	,178	-,052	,546
Fogyatékosága	,489	-,001	,455	,108	,527
Vagyoni helyzete	,645	,229	-,240	-,040	,129
Állampolgársága	,638	,099	,160	-,232	-,164
Egyéb helyzet	,187	,226	-,099	,157	,499

KMO=0,850, Bartlett Sig=0,00

4. táblázat: A diszkriminációs okok tipikus faktorai az ESS 2010 és az EBH 2011-es kutatásai eredményei alapján

European Social Survey (ESS) 2010	Egyenlő Bánásmód Hatóság (EBH) 2011
Etnikai, állampolgárság/szociális	Etnikai /szociális
Életkor	-
Szexuális orientáció	Állampolgári /emberjogi
Családi	Életciklus/családi
Egészségi állapot	Egészségi állapot

5. táblázat: A kettő vagy több diszkriminációs ok miatt érintett népességen belül az egyes diszkriminációs okok előfordulási aránya az Európai Unióban 2010-ben (%)

	Bőrszín, faj	Nemzetiség	Vallás	Anyanyelv	Etnikai hovatartozás	Életkor	Nem	Szexuális orientáció	Fogyatékoság	
Belgium	84,6	38,5	61,5	15,4	15,4	15,4	7,7	0,0	7,7	100,0 N=13
Bulgária	56,0	8,0	34,0	26,0	76,0	20,0	8,0	0,0	6,0	100,0 N=50
Csehország	42,4	21,2	15,2	9,1	36,4	63,6	45,5	12,1	27,3	100,0 N=33
Dánia	50,0	50,0	43,8	37,5	43,8	12,5	12,5	0,0	12,5	100,0 N=16
Egyesült Királyság	59,0	31,6	34,2	10,5	18,4	36,8	31,6	5,1	10,3	100,0 N=38
Észtország	0,0	82,6	2,2	91,3	19,6	15,2	10,9	2,2	10,9	100,0 N=46
Finnország	27,3	27,3	18,2	18,2	45,5	36,4	9,1	18,2	9,1	100,0 N=11
Franciaország	73,9	56,5	34,8	21,7	39,1	17,4	30,4	26,1	21,7	100,0 N=23
Hollandia	48,1	55,6	48,1	11,1	48,1	18,5	18,5	7,4	3,7	100,0 N=27
Lengyelország	0,0	0,0	100,0	0,0	50,0	0,0	50,0	0,0	0,0	100,0 N=2
Magyarország	75,0	47,2	8,1	5,6	66,7	13,9	8,3	0,0	8,1	100,0 N=36
Németország	25,6	74,4	35,9	51,3	25,6	5,3	7,7	10,3	10,3	100,0 N=39
Norvégia	42,9	28,6	42,9	14,3	28,6	14,3	28,6	14,3	0,0	100,0 N=7
Portugália	100,0	75,0	50,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0 N=4
Spanyolország	46,2	38,5	23,1	30,8	15,4	25,0	33,3	25,0	0,0	100,0 N=13
Svájc	28,6	92,9	42,9	21,4	57,1	7,1	0,0	0,0	7,1	100,0 N=14
Svédország	10,5	26,3	15,8	26,3	42,1	36,8	57,9	5,3	31,6	100,0 N=19
Szlovénia	33,3	100,0	100,0	33,3	33,3	66,7	33,1	33,3	33,3	100,0 N=3

6. táblázat: A kérelmezést megelőző hét napban fizetett állással rendelkezők aránya a diszkrimináció által érintettek és nem érintettek körében országoként. (%)

	A diszkrimináció által nem érintettek foglalkoztatási rátája (%)	Diszkrimináció által érintettek foglalkoztatási rátája (%)	A diszkrimináltak és nem diszkrimináltak foglalkoztatási rátájának hányadosa
Bulgária	42	22	0,53
Magyarország	49	35	0,71
Csehország	55	40	0,72
Portugália	40	40	0,101
Lengyelország	51	41	0,81
Dánia	56	42	0,75
Hollandia	60	44	0,73
Belgium	51	45	0,88
Svédország	58	46	0,81
Észtország	49	46	0,94
Finnország	49	48	0,99
Szlovénia	47	48	0,103
Németország	53	50	0,93
Egyesült Királyság	52	54	0,104
Franciaország	52	55	0,106
Svájc	61	58	0,95
Spanyolország	49	61	0,126
Norvégia	62	66	0,106

Forrás: ESS 2010, Nemzetközi

7. táblázat: A kérdezést megelőző hét napban fizetett állással rendelkezők aránya a nem diszkrimináltak, az egy ok miatt, és a kettő vagy több ok miatt diszkrimináltak körében országonként. (%)

	A diszkrimináció által nem érintettek foglalkoztatási rátája	Egy diszkriminációs ok által érintettek foglalkoztatási rátája	Kettő vagy több diszkriminációs ok által érintettek foglalkoztatási rátája	A 2 vagy több ok és az egyetlen ok miatt diszkrimináltak foglalkoztatási rátájának különbsége
Dánia	56,1	46,2	31,3	-14,90
Franciaország	52,0	57,0	47,8	-9,20
Hollandia	59,6	45,6	37,0	-8,60
Észtország	49,2	49,0	43,5	-5,50
Finnország	48,5	48,1	45,5	-2,60
Svájc	61,2	58,5	57,1	-1,40
Egyesült Királyság	52,3	54,5	53,8	-0,70
Bulgária	42,0	22,2	22,0	-0,20
Spanyolország	48,5	58,9	61,5	2,60
Csehország	54,9	37,2	45,5	8,30
Németország	53,2	45,7	56,4	10,70
Belgium	51,1	42,6	53,8	11,20
Magyarország	49,3	27,3	41,7	14,40
Svédország	57,5	42,6	57,9	15,30
Európai Unió átlaga (18 ország)	52,6	48,0	48,7	0,7

Forrás: ESS 2010, Nemzetközi

8. táblázat: A foglalkoztatottak aránya (alkalmazottak+vállalkozók, alkalmi munkások és közfoglalkoztatottak nélkül a diszkriminációs okok száma szerint (%))

	Nem diszkrimináltak	Egyetlen ok miatt diszkrimináltak	Kettő vagy több ok miatt diszkrimináltak	Összesen
Nem foglalkoztatott	52,0	59,2	57,1	53,9%
Foglalkoztatott	48,0	40,8	42,9	46,1%
Összesen	100,0 N=654	100,0 N=125	100,0% N=182	100,0% N=961

Forrás: Egyenlő Bánásmód Hatóság, 2011

9. táblázat: A munka minősége index részletes felépítése

	Pontszámok	A kérdőívben felhasznált kérdések
Bérezés	15 pont	
	10	g45 A hozzáállásom és az eredményeim alapján úgy érzem, hogy megfelelő bérezésben részesülök.
	5	g59 Az elmúlt három évben megtörtént-e: csökkent a fizetése?
Munkaidő	10 pont	
	2	g15 Milyen gyakran jár a munkája azzal, hogy esténként vagy éjszakánként is dolgoznia kell?
	2	g16 Milyen gyakran jár a munkája azzal, hogy előzetes bejelentés nélkül túlóráznia kell?
	2	g17 Milyen gyakran jár az ön munkája azzal, hogy hétvégén is dolgoznia kell?
	4	g31 Magam dönthetem el, hogy mikor kezdem és mikor fejezem be a munkát. 4 fokú
Részvétel	10 pont	
	3	f27 Mennyire teszi/tette lehetővé a munkahelyén a főnökség, hogy döntsön a napi munkája megszervezéséről?
	4	f28 Mennyire teszi/tette lehetővé a munkahelyén a főnökség, hogy a szervezet/cég tevékenységét érintő döntéseket befolyásolja?
	3	g42 Az Ön munkahelyén vannak-e rendszeresen megbeszélések a munkavállalók és a munkaadó képviselői között, ahol megvitatják a munkafeltételeket és a munkamenetet?
Önmegvalósítás	10 pont	
	4	g26 Nagyon változatos a munkám.
	4	g27 A munkám megköveteli, hogy folyton új dolgokat tanuljak.
	2	g58 Az elmúlt három évben megtörtént-e: kevésbé érdekes munkát kellett végeznie?
Szociális és önbecsülési szükségletek	15 pont	
	5	g36 Jók az esélyeim az előléptetésre
	5	g53 Mennyire elégedett Ön a munkájával?
	5	g29 Szükség esetén segítségért fordulhatok a munkatársaimhoz.
A munka biztonsága	15 pont	
	3	f23 Milyen munkaszerződése van/volt?
	4	g32 Biztos munkahelyem van.
	4	g61 Az elmúlt három évben megtörtént-e: bizonytalanná vált az állása?
	4	g60 Az elmúlt három évben megtörtént-e: rövidített munkaidőben kellett dolgoznia?
Munka / magán-élet egyensúlya	10 pont	
	10	g54 Mennyire elégedett a munkával töltött ideje és a szabadideje között kialakult egyensúllyal?
Munkaterhelés	15 pont	
	5	g30 A munkám veszélyezteti az egészségemet és a testi épségemet.
	5	g34 A munkahelyemen nagyon keményen kell dolgoznom
	5	f28a Mennyire teszi/tette lehetővé a munkahelyén a főnökség, hogy megválassza vagy megváltoztassa saját munkatempóját?
Össz pontszám	100	

Forrás: Saját

10. táblázat: Átlagos munka minősége index értéke dimenzióként és országonként az egész népességre vetítve az Európai Unióban

Ország	Fizetés (max. 15 pont)	Munkaidő- beosztás (10 pont)	Résztétel (10 pont)	Önbecsülés, társadalmi szükségletek (15 pont)	Munka biztonsága (15 pont)	Munka/magánélet egyensúlya (10 pont)	Munkaterhelés (15 pont)	Önmegvalósítás, érdekes munka (10 pont)	Munka minősége index (100 pont)
Norvégia	6,15	3,41	5,75	6,37	7,83	3,86	4,72	4,32	42,41
Svájc	5,84	3,45	4,63	6,02	7,81	3,93	4,23	3,99	39,92
Svédország	5,48	3,25	5,56	5,71	7,45	3,55	4,51	3,79	39,29
Dánia	5,25	3,20	5,38	5,56	6,99	3,79	4,05	3,57	37,78
Hollandia	5,32	3,10	4,89	5,54	6,60	3,64	4,12	3,51	36,73
Franciaország	4,91	3,04	4,67	4,90	6,74	3,27	4,23	3,58	35,33
Egyesült Királyság	4,91	2,76	4,53	5,20	6,05	3,24	4,46	3,43	34,58
Belgium	5,18	2,80	4,29	5,14	6,54	3,28	3,89	3,27	34,38
Németország	4,72	2,81	4,15	5,03	6,68	3,10	3,98	3,37	33,85
Finnország	4,21	2,79	5,24	4,78	6,47	3,24	4,01	3,09	33,82
Észtország	3,81	2,83	3,94	5,12	6,11	2,93	4,18	3,31	32,24
Csehország	4,67	2,90	3,15	4,62	6,12	3,00	4,50	3,26	32,21
Szlovénia	4,08	2,59	3,59	4,42	6,23	2,86	3,83	3,23	30,82
Magyarország	4,12	2,76	3,37	4,54	6,13	2,89	4,04	2,93	30,78
Lengyelország	4,07	2,62	3,49	4,42	5,85	2,88	3,96	3,08	30,36
Spanyolország	3,95	2,55	4,01	4,49	5,60	3,01	3,81	2,71	30,12
Bulgária	3,54	2,32	3,06	3,73	5,51	2,50	3,86	2,30	26,81
Portugália	3,55	2,15	3,30	3,27	4,91	2,33	3,57	2,02	25,11
Európai Unió átlaga + Svájc (18 ország alapján)	4,66	2,83	4,01	4,93	6,42	3,11	4,24	3,25	33,46

11. táblázat: Átlagos munka minősége index értéke dimenzióként és országonként a foglalkoztatottak körében az Európai Unióban

	Fizetés (15 pont)	Munkaidő-beosztás (10 pont)	Részvétel (10 pont)	Önbecsülés, társadalmi szükségletek (15 pont)	Munka biztonsága (15 pont)	Munka/magánélet egyensúlya (10 pont)	Munkaterhelés (15 pont)	Önmegvalósítás, érdekes munka (10 pont)	Munka Minősége index (100 pont)
Norvégia	9,9	5,5	7,2	10,3	11,6	6,2	6,5	7,0	64,2
Svédország	9,6	5,7	7,0	10,0	11,7	6,2	6,6	6,7	63,6
Franciaország	9,4	5,8	6,2	9,4	11,5	6,3	6,8	6,9	62,3
Dánia	9,4	5,8	6,8	10,0	11,1	6,8	5,9	6,4	62,2
Belgium	10,2	5,5	6,0	10,1	11,3	6,4	6,3	6,4	62,2
Finnország	8,7	5,8	6,8	9,9	11,4	6,7	6,3	6,4	61,9
Egyesült Királyság	9,4	5,3	6,1	9,9	10,1	6,2	6,9	6,5	60,4
Szlovénia	8,7	5,5	5,4	9,4	11,4	6,1	6,7	6,9	60,2
Észtország	7,8	5,8	5,7	10,4	10,3	6,0	6,8	6,8	59,5
Németország	8,9	5,3	5,6	9,5	11,0	5,8	6,3	6,3	58,7
Bulgária	8,8	5,8	4,8	9,3	10,7	6,2	7,0	5,7	58,1
Hollandia	9,1	5,3	6,1	9,4	10,0	6,2	5,9	6,0	58,0
Magyarország	8,5	5,7	4,9	9,3	10,5	5,9	6,7	6,0	57,5
Spanyolország	8,1	5,2	5,8	9,2	10,2	6,2	6,4	5,5	56,6
Csehország	8,6	5,4	4,5	8,5	10,0	5,5	6,8	6,0	55,6
Portugália	9,0	5,4	4,8	8,3	10,3	5,9	6,7	5,1	55,5
Lengyelország	8,1	5,2	5,0	8,8	10,1	5,7	6,4	6,1	55,4
Európai Unió átlaga (17 ország alapján)	8,9	5,4	5,8	9,4	10,7	6,0	6,5	6,3	59,18

Forrás: ESS 2010, Nemzetközi

12. táblázat: A munka minősége index átlagos pontszáma a diszkriminációs okok száma szerint a foglalkoztatottak körében az Európai Unió 17 vizsgált országában 2010-ben.

	Nem diszkrimináltak	Egyetlen ok miatt diszkrimináltak	Kettő vagy több ok miatt diszkrimináltak	Összesen
Fizetés (15 pont)	8,98	8,42	7,81	8,94
Munkaidő-beosztás (10 pont)	5,42	5,24	5,46	5,41
Résztétel (10 pont)	5,81	5,61	5,43	5,80
Önbecsülés, társadalmi szükségletek (15 pont)	9,43	9,36	8,90	9,43
Munka biztonsága (15 pont)	10,76	9,65	9,41	10,70
Munka/magánélet egyensúlya (10 pont)	6,08	5,83	5,47	6,07
Munkaterhelés (15 pont)	6,51	6,90	6,73	6,53
Önmegvalósítás, érdekes munka (10 pont)	6,30	6,29	6,11	6,30
Átlagos munka minősége Index (EU 17) (100 pont)	59,30 N=15960	57,31 N=670	55,32 N=184	59,18 N=16814

Forrás: ESS 2010, Nemzetközi

13. táblázat: A munka minősége index átlagos pontszáma a diszkriminációs okok száma és az iskolai végzettség szerint a foglalkoztatottak körében az Európai Unió 17 vizsgált országában 2010-ben.

Nappali oktatásban eltöltött évek száma	A diszkriminációs okok száma	Munka minősége index átlaga	N	Std. Deviation
Alsófokú végzettség (0-8 év)	0	54,50	898	19,036
	1	55,38	34	15,622
	2	45,08	13	16,811
	Összesen	54,40	946	18,914
Középfokú végzettség (9-14 év)	0	58,33	8717	18,284
	1	55,31	284	16,657
	2	55,65	101	14,790
	Összesen	58,33	8717	18,284
Felsőfokú végzettség (legalább 15 év nappali képzés)	0	61,31	6345	18,046
	1	59,11	352	18,652
	2	56,78	70	15,879
	Összesen	61,15	6767	18,067
Összesen	0	59,30	15960	18,326
	1	57,31	670	17,763
	2	55,32	184	15,546
	Összesen	59,18	16814	18,283

Forrás: ESS 2010, Nemzetközi

14. táblázat: A munka minősége index összetevőinek átlagos pontszáma a diszkriminációs okok száma és az iskolai végzettség szerint a foglalkoztatottak körében az Európai Unió 17 vizsgált országában 2010-ben.

Nappali oktatásban eltöltött évek száma	A diszkriminációs okok száma	Fizetés	Munkaidő- beosztás	Részvétel	Önbecsülés	Munkahely biztonsága	Munka/ magánélet egyensúly	Munkaterhelés	Érdekes munka, önmegvalósítás	Munka minősége index átlaga
Alsófokú végzettség (0-8 év)	0	8,43	5,27	4,84	8,22	10,13	6,03	6,27	5,29	54,50
	1	9,37	5,43	4,96	7,49	10,30	5,66	6,54	5,62	55,38
	2	7,94	4,42	2,51	6,82	7,55	4,19	7,08	4,57	45,08
	Összesen	8,46	5,27	4,82	8,17	10,10	5,99	6,29	5,29	54,40
	N	946	946	946	946	946	946	946	946	946
Középfokú végzettség (9- 14 év)	0	8,93	5,35	5,48	9,25	10,67	6,09	6,47	6,09	58,33
	1	8,25	5,10	4,98	9,18	9,40	5,85	6,48	6,07	55,31
	2	7,27	5,43	5,47	8,96	9,68	5,61	7,01	6,22	55,65
	Összesen	8,89	5,34	5,47	9,24	10,62	6,07	6,48	6,10	58,20
	N	9101	9101	9101	9101	9101	9101	9101	9101	9101
Felsőfokú végzettség (legalább 15 év nappali képzés)	0	9,12	5,53	6,40	9,86	10,97	6,09	6,60	6,74	61,31
	1	8,47	5,33	6,19	9,69	9,79	5,83	7,27	6,53	59,11
	2	8,57	5,70	5,94	9,20	9,38	5,50	6,26	6,24	56,78
	Összesen	9,08	5,53	6,38	9,85	10,90	6,07	6,63	6,72	61,15
	N	6767	6767	6767	6767	6767	6767	6767	6767	6767
Összesen	0	8,98	5,42	5,81	9,43	10,76	6,08	6,51	6,30	59,30
	1	8,42	5,24	5,61	9,36	9,65	5,83	6,90	6,29	57,31
	2	7,81	5,46	5,43	8,90	9,41	5,47	6,73	6,11	55,32
	Összesen	8,94	5,41	5,80	9,43	10,70	6,07	6,53	6,30	59,18
	N	16814	16814	16814	16814	16814	16814	16814	16814	16814

15. táblázat: A munka minősége index összetevőinek átlagos pontszáma a diszkriminációs okok száma és az iskolai végzettség szerint a foglalkoztatottak körében Magyarországon 2010-ben.

(Az önkitöltős 19+1 egyéb diszkriminációs ok alapján számolva)

Nappali oktatásban eltöltött évek száma	A diszkriminációs okok száma	Fizetés	Munkaidő- beosztás	Részvétel	Önbecsülés	Munkahely biztonsága	Munka/ magánélet egyensúly	Munkaterhelés	Érdekes munka, önmegvalósítás	Munka minősége index átlaga
Alsófokú végzettség (0-8 év)	0	7,93	5,53	3,07	9,54	10,25	5,03	6,31	6,13	53,78
	1	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
	2	7,84	5,23	2,78	7,90	8,19	5,23	6,71	4,80	48,69
	Összesen	8,29	5,58	2,87	9,17	9,45	5,53	6,69	5,43	53,01
	N	83	83	83	83	83	83	83	83	83
Középfokú végzettség (9- 14 év)	0	8,20	5,63	4,47	8,98	10,49	5,92	6,73	5,83	56,23
	1	8,84	5,54	4,38	9,40	10,26	5,82	6,74	5,88	56,87
	2	8,62	5,50	5,38	8,84	9,87	5,46	6,96	6,07	56,70
	Összesen	8,42	5,58	4,81	8,97	10,23	5,73	6,82	5,93	56,47
	N	513	513	513	513	513	513	513	513	513
Felsőfokú végzettség (legalább 15 év nappali képzés)	0	10,39	6,38	6,70	9,34	12,02	6,25	6,73	7,49	65,31
	1	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
	2	7,84	4,91	6,11	9,12	10,56	5,37	5,73	5,95	55,59
	Összesen	9,16	5,61	6,31	9,33	11,27	5,87	6,22	6,64	60,41
	N	135	135	135	135	135	135	135	135	135
Összesen	0	8,49	5,73	4,64	9,10	10,69	5,86	6,68	6,11	57,30
	1	9,58	5,83	4,36	9,91	10,56	6,41	6,92	5,86	59,43
	2	8,36	5,34	5,27	8,80	9,84	5,41	6,65	5,90	55,57
	Összesen	8,54	5,58	4,87	9,06	10,33	5,73	6,69	6,00	56,80
	N	732	732	732	732	732	732	732	732	732

Forrás: ESS 2010, Magyarország

KAPITÁNY ÁGNES – KAPITÁNY GÁBOR

KONSZENZUSOK ÉS AMBIVALENCIÁK

REFLEXIÓK EGY ÉRTÉKKUTATÁS EREDMÉNYEIHEZ*

Sajátos helyzetben van a kvalitatív módszerekkel dolgozó kutató, amikor egy kvantitatív adatfelvétel anyagainak másodelemzése által kell következtetéseket levonnia. Nem támaszkodhat a maga adekvát módszereire, a résztvevő megfigyelés, az interjúzás – a finomabb összefüggésekbe, egyedi sajátosságokba is betekintést nyújtó – eszközeire, a kvantitatív összefüggések matematikai-statisztikai elemzését pedig az e módszerekre szakosodott kollégái végzik el. Amit tehet, az egyrészt az, hogy úgy közelít az adatsorokhoz, mint az *élet* bármely megnyilvánulásához a fenomenológiai megközelítés során, másrészt az ezekből az adatsorokból levonható következtetéseket más területeken, más kutatásokban szerzett tapasztalatain szűri át, azokkal veti össze.

Az ESS eddigi adatfelvételi hullámaint feldolgozó kiadványok gazdag empirikus adatmennyiséget és ezekre épített következtetéseket, hipotéziseket tartalmaznak (Füstös és Guba 2002; Füstös, P. Táll és Szabados 2002a; Füstös, P. Táll és Szabados 2002b; Füstös és Szabados 2005; Füstös és Szabados 2006; Füstös, Guba és Szalma 2008; Füstös és Szalma 2010; Füstös, Guba és Szalma 2010). Természetesen ezeket a köteteket kiindulópontnak tekintettük a további következtetések levonása során. Az öt adatfelvételi hullámban kialakult értéksorrendekből levont következtetéseink többsége hipotetikus állítás, s ezekben, mint említettük, egyéb kutatásainkból nyert eredményekre is támaszkodunk. Meggyőződésünk, hogy a kvantitatív és kvalitatív vizsgálatok csak egymásra épülve, eredményeikben egymás által megtámogatva – vagy egymást cáfolva – bírnak társadalomtudományos relevanciával. Az összehasonlításhoz, az itt megjelenő adatok értelmezéséhez jól használhatóknak bizonyultak korábbi értékrendszer-kutatásaink (lásd például: Kapitány és Kapitány 1983, 1995, 2009), a választási kampányok érték-, és szimbolikus tartalmainak 20 éve folyó longitudinális elemzése (Kapitány és Kapitány 1990–2011), a világgépváltozásokról írt elemzéseink (Kapitány és Kapitány 2000, 2009), a “Túlélési stratégiák” c. kutatásunk (Kapitány és Kapitány, 2007), az “Alternatív életstratégiák” című folyamatban lévő kutatásunk, illetve “A szellemi termelési mód” c. kutatásunk (Kapitány és Kapitány 2011), amely többek között a hosszú távú társadalmi folyamatok értékvonatkozásait és értékátalakulásait elemzi.

* Az elemzés az MTA Szociológiai Kutatóintézetben készült, a European Social Survey (ESS) Európai Társadalomtudományi Elemzések (EUTE) több mint 20 országot felölelő nemzetközi longitudinális értékutatás adataira támaszkodik. Az adatfelvétel időpontjai: 1. hullám: 2002. november; 2. hullám: 2004/2005 május; 3. hullám: 2006. december – 2007. január; 4. hullám: 2008–2009 február–április; 5. hullám: 2010. ősz. Magyarországon az MTA SZKI és az MTA PTI konzorciumi együttműködés keretében végzi a vizsgálatot, az MTA SZKI részéről a kutatás vezetője: Füstös László, az MTA doktora. Köszönetet mondunk Ságvári Bencének (MTA Szociológiai Kutatóintézet) és Kapitány Máténak (ELTE PPK Pszichológiai Doktori Iskola) a matematikai feldolgozásban, a táblázatok elkészítésében nyújtott segítségért.

Elemzésünkben természetesen a nagyobb társadalmi folyamatokat vizsgáló hazai és nemzetközi szakirodalom értékvonatkozású eredményeire is támaszkodtunk; ezek egy részét lásd a bibliográfiában.

I. AZ ÉRTELMEZETT ÉRTÉKEK

Az ESS keretében a Schwartz-féle értékteszt adatfelvétele 21 alapérték preferencia-sorrendjét vizsgálja. A teszt 21 alapértéket tartalmaz, és a megkérdezett arról nyilatkozik, hogy az adott érték mennyire hasonlít őrá (a válaszlehetőségek: 1. teljesen hasonlít rám; 2. hasonlít rám; 3. inkább hasonlít rám; 4. inkább nem hasonlít rám; 5. nem hasonlít rám; 6. egyáltalán nem hasonlít rám). Vagyis adott érték annál kiemeltebb jelentőségű a megkérdezett számára, minél alacsonyabb számot rendelünk hozzá.

A Schwartz-féle értékteszt alapértékei a következők:

- G1: Fontos számára, hogy új dolgokat találjon ki, hogy kreatív legyen. Szereti a dolgokat a saját, egyéni módján intézni.
- G2: Fontos számára, hogy gazdag legyen. Azt akarja, hogy sok pénze, és drága dolgai legyenek.
- G3: Fontosnak tartja, hogy minden ember egyforma bánásmódban részesüljön. Azt gondolja, hogy minden embernek egyenlő lehetőséggel kellene rendelkeznie az életben
- G4: Fontos számára, hogy megmutassa képességeit. Azt akarja, hogy az emberek nagyra becsüljék azért, amit tesz.
- G5: Fontos számára, hogy biztonságos körülmények között éljen. Elkerül mindent, ami veszélyezteti biztonságát.
- G6: Szereti a meglepetéseket, és szeret mindig új dolgokat csinálni. Fontosnak tartja, hogy az ember különféle dolgokat csináljon életében.
- G7: Azt gondolja, hogy az embereknek azt kell csinálniuk, amit mások mondanak nekik. Azt gondolja, hogy az embereknek mindig be kell tartaniuk a szabályokat, akkor is, amikor senki sem figyeli őket.
- G8: Fontos számára, hogy meghallgassa azokat, akik másmilyenek, mint ő. Még akkor is, ha nem ért egyet velük, meg akarja érteni őket.
- G9: Fontos számára, hogy szerény és visszafogott legyen. Megpróbál úgy élni, hogy ne vonja magára mások figyelmét.
- G10: Fontos számára, hogy jól érezze magát. Szereti kényeztetni magát.
- G11: Fontos számára, hogy saját maga döntsön arról, hogy mit csinál. Szeret szabad lenni és nem függni másoktól.
- G12: Nagyon fontos számára, hogy segítsen a körülötte élő embereknek. Törődik mások jóllétével.
- G13: Fontos számára, hogy nagyon sikeres legyen. Reméli, hogy az emberek elismerik teljesítményeit.
- G14: Fontos számára, hogy a kormány biztosítsa biztonságát mindenfajta fenyegetéssel szemben. Azt akarja, hogy az állam erős legyen, hogy meg tudja védeni polgárait.
- G15: Keresi a kalandokat, és szeret kockázatot vállalni. Izgalmas életet akar élni.
- G16: Fontos számára, hogy mindig megfelelően viselkedjen. El akarja kerülni, hogy olyat tegyen, ami más ember szemében helytelen.
- G17: Fontos számára, hogy tiszteljék mások. Azt akarják, hogy az emberek azt csinálják, amit mond.
- G18: Fontos számára, hogy becsületes legyen barátaihoz. A hozzá közelálló embereknek akarja szentelni életét.
- G19: Komoly meggyőződése, hogy az embereknek óvniuk kell környezetüket. Fontos számára, hogy vigyázzon a környezetére.

G20: A hagyományok fontosak számára. Megpróbálja követni azokat a szokásokat, amelyeket a vallási vagy családi hagyományok hagytak rá.

G21: Minden lehetőséget megragad, hogy jól érezze magát. Fontos neki, hogy olyan dolgokat csináljon, amelyek örömet okoznak neki.

“Schwartz 10 típusba vonta össze az értékeket, átlagolva a hozzájuk tartozó értékeket, miután alkalmazta a jobboldali centrírozást (minden értékből kivonta az egyén összes kérdésre adott válaszainak átlagát)” (Füstös 2010: 8).

Schwartz a következő 10, érték-indikátornak nevezett típust alkotta meg:

- alkalmazkodó/konformitás (G7, G16 értékek)
- tradicionális (G9, G20 értékek)
- jóindulat, jótékonyosság (G12, G18 értékek)
- univerzalitás, egyetemesség (G3, G8, G19 értékek)
- önállóság, önirányultság (G1, G11 értékek)
- ösztönzés, stimuláció (G6, G15 értékek)
- hedonizmus (G10, G21 értékek)
- teljesítmény (G4, G13 értékek)
- hatalom, anyagi jólét (G2, G17 értékek)
- biztonság (G5, G14 értékek)

Mint kvalitatív vizsgálatokkal foglalkozó kutatók, elsősorban azzal az attitűddel közelítettünk az adatokhoz, hogy azokra a valóságos élethelyzetekre reagáljunk, amelyek a válaszolók lehetséges válaszait feltehetőleg meghatározzák.¹

¹ Ebből a nézőpontból szemlélve a 21 alapérték többsége eléggé egyértelműen ragad meg egy-egy értéket. Néhány esetben azonban problémát okozhat a *kitöltés* során, hogy a megadott két mondat *nem egészen ugyanazt* az értéket teszteli. Ilyenkor a válaszadás során a különböző válaszoló személyek feltehetően különböző stratégiákat, követhetnek, s ez némileg gyengítheti az egyértelműséget. Elképzelhető, hogy valaki csak a két állítás egyikére reagál, s az is lehetséges, hogy – a két összehasonlított értéket egyaránt figyelembe véve –, az adott értéket specifikált, leszűkített értelemben értelmezi.

G1 – a kreativitás és dolgok egyéni módon való intézése nem azonos egymással. Itt tehát a válasz vagy a kreativitást, vagy az individualitást minősíti, esetleg a kreativitás és individualitás együttesét.

G2 – ez viszonylag egyértelmű érték, bár például a puritán-felhalmozó attitűdben fontos a gazdagság, míg az, hogy drága dolgai legyenek, már nem.

G4 – a képességek megmutatása, az önkifejezés sem feltétlenül azonos a megbecsültség igényével.

G7 – a két mondat itt lényegében egymással *ellentétes* értékeket tartalmaz. Aki azt csinálja, amit mások mondanak neki, passzív végrehajtó, míg aki a (belsővé tett) szabályokat mások jelenléte nélkül is végrehajtja, belülről irányított, erkölcs-vezérelte ember is lehet. Természetesen van olyan kombináció is, amikor a szabályok követése az első, alattvalói attitűddel történik, de ez csak az egyik lehetséges értelmezése ennek az itemnek.

G9 – bár aki szerény és visszafogott, nem feltétlenül *kerüli* mások figyelmét, de ez az érték végül is nem önellentmondásos. Mivel a G10 és G21 egyaránt a jó közérzet fontosságára vonatkozik, ezen esetekben a második mondat a két érték közti megkülönböztetést húzza alá (a G10 öncélúbb hedonizmussal vonatkozik a jól-lét fontosságára, a G21 az aktivitást hangsúlyozza). Ez a megfogalmazás tehát helyénvaló.

G14 – a kormány által biztosított biztonság szükséglete egyáltalán nem azonos az erős állam igényével. Ugyanakkor ez a kérdés sem különösen problémás, mivel ebben a formában alkalmas a paternalizmus és/vagy etatizmus jelzésére, ami a többi itemmel szembeállítva tekinthető egyetlen attitűdnek.

G15 – az izgalmas élet igénye nem feltétlenül jelent kalandkeresést, de végső soron ez az érték sem ellentmondásos.

G17 – a két állítás lehet, hogy matematikai statisztikai eljárások során összekapcsolódik, választásuk azonban a gyakorlatban gyakran igen különböző attitűdöt takar. A mások általi megbecsülés, tisztelet kivívására való törekvés egyáltalán nem feltétlenül társul azzal az igénnyel, hogy az ember másokat irányítson. Lehet, hogy a szerző szándéka itt az volt, hogy a G10–G21 párhoz hasonlóan elkülönítse, specifikálja ezt az értéket a G4-gyel szemben – a probléma csak az, hogy erre a kérdésre megint a fent említett, legalább háromféle attitűddel lehet válaszolni.

Ebből is következik, hogy a feldolgozás során alapvetően a 21 alapértékre voltunk kíváncsiak, hisz ha már az alapértékek megfogalmazásának némelyikét is félreérthetőnek vagy problematikusnak találtuk, akkor a probléma csak fokozódik az összevonással, amely további, az értékrendszer szempontjából esetenként alapvető) különbségeket moshat össze.

Mivel az adatfelvétel a 21 alapértékre kérdez rá, és mivel rendelkezésünkre állnak az öt adatfelvételi hullámban ezeknek az adatoknak az országos reprezentatív mintán nyert sorrendjei, ezért elemzésünkben mi ezen sorrendek változásaira koncentrálunk.

II. ÁLLANDÓ ÉS VÁLTOZÓ ÉRTÉKPREFERENCIÁK

Amit először így módon – és a bevezetőben jelzett szempontból – értelmezni próbálunk, az a 21 alapértéknek a teljes magyar mintát tekintve (az öt adatfelvétel időpontjában) kialakult sorrendje.

Mindenekelőtt: a 21 alapérték sorrendje az öt adatfelvétel időpontjában meglepő stabilitást mutat. Természetesen a 2002 és 2010 közötti időintervallum nem olyan jelentős, hogy ez idő alatt lényeges elmozdulások történjenek az alapértékekben, de – mint a későbbiekben erről még részletesebben szó lesz –, finom változások természetesen megfigyelhetők. Egyes értékek ugyanis érzékenyebben rezonálnak jelentősebb társadalmi változásokra, illetve ebben a viszonylag szűk időintervallumban Magyarországon, illetve a világban több olyan társadalmi folyamat is zajlott, illetve zajlik, több olyan nagy hatású esemény is történt, amelyek rövid-, közép-, illetve hosszú távon feltehetőleg hatással vannak az értékek alakulására is.

Az értékek sorrendje az öt időpontban (lásd az I. számú táblázatot) (országos átlag)

- 1-3. hely: létbiztonság (G5); környezet védelme (G19); becsületesség, emberi kapcsolatok fontossága (G18)
- 4-6. hely: erős állam, kormány által biztosított biztonság (G14), egyforma bánásmód, egyenlő lehetőségek (G3); szabadság, függetlenség (G11)
- 7-9. hely: aktivitásöröm (G21); segítőkészség (G12); megfelelő viselkedés, konformitás (G16)
- 10-12. hely: kreativitás, individuum-tudat (G1); tolerancia (G8); szerénység (G9)
- 13-15. hely: hagyományok fontossága (G20); elismertség-igény (G4); hedonizmus (G10)
- 16-21. hely: újdonság, változatosság (G6); sikeresség (G13); dominancia-igény (G17); szabálykövetés, önálárendelés (G7); gazdagság, anyagi jólét (G2); kockázatvállalás, kihívás-keresés (G15).

Az egyes értékek között (a hármas csoportokon belül) vannak apróbb mozgások, de a fent említett érték-triászok között a vizsgált időszakban nincs jelentősebb sorrendi változás.

Stabilan az 1. helyen áll a *létbiztonság* igénye és ugyancsak az élmezőnyben foglal helyet a másik biztonsággal kapcsolatos érték, vagyis a kormány által biztosított biztonság (G14) paternalista-etatista jellegű értéke is. Az erős biztonságigényt sokan és sokféleképpen interpretálták – vannak, akik természetesnek tartják, míg mások, főleg a paternalista változatot elkényelmesítő attitűdként marasztalják el. Többen az útfüggőséget hangsúlyozzák ezzel kapcsolatban, tehát hogy egy évszázadok óta erősen etatista társadalom reflexei nehezen

G18 – a becsületesség és a hozzá közelálló emberekkel szembeni altruizmus megint két különböző érték, de ez is azok közé az itemek közé tartozik, ahol a két állítás együttese azért nem mond ellent a külön állításoknak. Ezekkel a fenntartásokkal tekintettük kiindulópontnak a 21 alapértéket, oly módon, hogy amikor a két mondat között attitűd-különbséget éreztünk, ott a két állítás (egymással specifikált) együttesét tekintettük a mért értéknek.

megváltoztathatóak (Kovács 2002). Akárhogyan is viszonyulunk azonban ennek az értéknek a preferálásához, ez a kiemelt, hangsúlyos szerep ettől még tény marad.

Az egyetlen lényegi (a triász-határt átlépő) elmozdulás a *hagyomány* (G20) értékének erősödése volt az elmúlt évtized második felében: ez az érték a 13-dikról a 10. helyre került az 1. és a 3. adatfelvétel között, s itt maradt az 5. adatfelvétel idején is (miközben a 4. adatfelvételben ideiglenesen a 9. helyre került). Ez elég jelentős változásnak tekinthető, s jól jelzi a Magyarországon az elmúlt évtizedben megerősödő *tradíció-keresést*, a *hagyományok szerepének felértékelődését* a mindennapi élet legkülönbébb területein (a lakásmódban, a kulturális tradíciók keresésében és megerősödésében, a szociális minták vonatkozásában)². Politikai hatás is feltételezhető – a konzervatív pártok térnyerése, a modernista kormányokkal szemben egyre erősebbé vált csalódottság –, de ennek az értékváltozásnak szélesebb kontextust is tulajdoníthatunk. A modernizmus válsága, a konzervatív hullám világszerte érzékelhető tendencia a nyolcvanas évek óta; a tendenciát erősítette az is, hogy a hidegháborús polarizáció végével, a szovjet birodalom összeomlásával új polarizáció került előtérbe, amelyet egyesek a *civilizációk versenyeként* tematizáltak, s ez a polarizáció mindenütt az adott civilizáció kulturális alapjainak, hagyományainak felértékelődését hozza magával. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt az általános értékválságot sem, amelynek minden korban az egyik legmagától értetődőbb ellenhatása a fogódzók keresése, mint például a visszanyúlás a korábbi korszakok hagyományaihoz. A hagyományok felértékelődését tapasztalhatjuk az élet minden területén, és a legkülönbébb társadalmi csoportokban: a paraszti hagyomány után egyre nagyobb érdeklődés fordult a polgári és nemesi minták felé is; a multikulturalizmus reakciójaként is – világszerte, de az új helyét kereső Kelet- és Közép-Európában különösen – felerősödött a nemzeti hagyományok identitásképző újrafelfedezése; a modernizmussal szemben több, egymástól is különböző szellemi áramlat (konzervativizmus, posztmodern, New Age) is megkezdte egyes korábbi korszakok – barokk, középkor, romantika, sámánizmus, stb. – hagyományainak „újrahasznosítását”.

De más változásokra is érdemes figyelni. Növekszik például a *hedonizmus* (G21) szerepe is: ez az érték a 16. helyről folyamatosan erősödve a 13. helyre jön fel. Itt alighanem a *fogyasztói kultúra* alapértékeinek szétterjedése tapasztalható³, de az ezen érték választásában kifejeződő *jelenorientáltságot* felerősítheti a 2006 óta egyre jelentősebben érzékelhető világválság is.

Csökkenő, majd az 5. hullámban ismét kissé megerősödő szerepe van a megfelelő viselkedés, a konformitás (G16) értékének. (1. időpont: 8. hely, 2–3 időpont: 9. hely, 4. időpont: 11. hely, 5. időpont: 9. hely). Ez önmagában nem említésre méltó mértékű változás, de ha a szerénység érték (G9) mozgásával együtt látjuk (1. időpont: 12. hely, 2. időpont: 10. hely, 3. időpont: 12. hely, 4. időpont: 15. hely, 5. időpont: 14. hely), akkor a szokáskövető-tradicionális értékrendszer értékeinek évtizedek óta folyamatos visszaszorulását láthatjuk benne az *individualisztikus értékrendszer* javára (Elias 1991, Bauman 2003, Kapitány és Kapitány 1993, 2000). Ha a konformitás-értéknek az 5. hullámban tapasztalható csekély erősödése nem bizonyul esetlegesnek, akkor ezt az általános érték-elbizonytalanodás közegében természetesnek tekinthető fogódzó-keresések körébe utalhatjuk (s mint később látni fogjuk, erre utalhat az, hogy a legfiatalabb korosztályok körében lesz jellemző). E hagyományos értékek visszaszorulása egyébként nincs feltétlenül ellentmondásban a tradíció szerepének felértékelődésével, hiszen a világszerte tapasztalható hagyomány felé fordulás egyáltalán nem mond ellent az individualisztikus értékrendszer – az egész modern korszakon végigvonuló – térhódításának. Sőt, sokan még az olyan elvileg hagyomány-orientált tendenciákat is, mint a különböző fundamentalizmusok térnyerése,

² Ezt a Magyarországon a nyolcvanas évek közepétől felerősödő folyamatot részletesen elemezzük (Kapitány és Kapitány 2000)

³ Lásd erről pl. Hankiss 1999.

alternatív modernizációs stratégiáknak tekintik.⁴ – a ma hagyomány-keresése ugyanis többnyire egyáltalán nem a hagyományos *értékek és értékrendszerek* talaján történik. Mindazonáltal a tradicionális értékrend visszaszorulása sem jelenti azt, hogy annak egyes elemei ne lehetnének erőteljesek, különösen az idősebb generációk körében (lásd majd ott részletesebben is), de az országos mintában is az értékek középmezőnyében találhatjuk az ehhez az értékrendszerhez sorolható létbiztonság (G5), becsületesség, az emberi kapcsolatok fontossága (G18), segítőkészség (G12), megfelelő viselkedés, konformitás (G16), szerénység (G9), vagy a hagyományok fontossága (G20) értékeit.⁵

Figyelemre méltó viszont, hogy a stabilan az utolsó 6 helyen elhelyezkedő értékek szinte mind a *piacgazdasághoz* kapcsolhatók: sikeresség (G13), gazdagság, anyagi jólét (G2), kockázatvállalás, kihíváskeresés (G15), újdonság, változatosság (G6); illetve *hierarchiajelzők*: dominanciaigény (G17 – a válaszadó van fölérendelt helyzetben) és szabálykövetés, önálárendelés (G7 – a válaszadó van alárendelt helyzetben). Mindez eléggé egyértelműen arra utal, hogy a társadalom erősen elutasítja a hierarchizáltságot, a társadalmi polarizáció különböző formáit, és mindazokat a folyamatokat, amelyek a különbségek fokozódásához vezetnek. Ezt lehet a magyar társadalomban mindmáig erős *egalitáriánus* beállítódásnak tulajdonítani. Ám az egyes értékek egymástól nem függetlenül válnak fontossá vagy kevésbé fontossá egy társadalomban. Ha a hierarchiák elutasítását összefüggésbe hozzuk a domináns biztonságigénnyel, akkor egy olyan társadalom tapasztalatát is láthatjuk ebben, amelyben a hierarchizálódás, a polarizálódás és maga a verseny nagy tömegek számára éppen a biztonság megrendüléseit jelentette. Ebben az alulpreferált értékcsoporthoz arra is felfigyelhetünk, hogy mindenképpen *szélsőségeket* utasítanak el: a (túlságos) szabálykövetés, önálárendelés (G7) az egyik, a (túlzott) kockázatvállalás, kihíváskeresés (G15) a másik szélsőség.

A rendszerváltáskor a magyar társadalom többsége által remélt *szociális piacgazdasághoz*, jóléti államhoz társított értékek a sorrend elején találhatók. Amennyiben egyes társadalmi csoportokban mutatkoznak nosztalgia a szocializmus iránt, paradox módon ezek ugyanazokhoz az értékekhez kapcsolódnak: erős állam, kormány által biztosított biztonság (G4), egyforma bánásmód, egyenlő lehetőségek (G3), segítőkészség (G12), tolerancia (G8).

A *kétféle életélvezet* értékelése között jelentős az eltérés: az aktivitásöröm (G21) a 7–8., az önkényeztető hedonizmus (G10) a 14. és 16. hely között található. (Az utóbbi érték az individualisztikus értékrendhez kötődik, de abban sem egyértelműen csak pozitív asszociációk fűződnek hozzá). De társadalom többsége számára az *aktivitás* igen jelentős örömforrás és alapszükséglet is. (A munkanélküliség és a nyugdíjazás már csak ezért is okoz sokaknak olyan nagy traumát. A munkanélküliség, a jelen társadalom egyik legrombolóbb mechanizmusa nem csak az 1. helyen lévő biztonságérték, de az előkelő helyen álló aktivitás-érték szempontjából is alapvetően szemben áll a társadalom értékpreferenciáival).

A sorrend elején található a *környezet védelme* (G19) érték. Ebben nyilván szerepe van a nyolcvanas éve óta a világszerte erős *ökológiai szemlélet* térhódításának; ez ebben az időszakban szellemi divattá is vált, ugyanakkor a rendszerváltáskor majd később számos kérdésben *politikailag* is exponálódott: lásd a Duna-kör, a falurombolás, a verespataki aranybánya, vagy az osztrák-német hulladéklerakók ügyét, stb., egészen a 2010-es vörösiszap-katasztróráig. Ezek az ügyek társadalmilag érzékeny kérdéseket vetettek fel, s így nem csak a környezetvédelemről szólnak, hanem azt összekapcsolják a diktatúra elutasításának, a nemzeti

⁴ Lásd erről pl. Eisenstadt 2000 és Niedermüller et al 2008.

⁵ A tradicionális és individualisztikus értékrendszer viszonyáról, változásairól lásd Kapitány és Kapitány 1995

“Értékrendszerek és lakások”, illetve “Hogyan neveljünk szavakkal? Gyerekevelési stratégiák és értékrendszerek a nyelvi viselkedés tükrében” c. fejezeteit.

függetlenségnek, vagy a vállalkozó tőke társadalommal szembeni felelősségének kérdéseivel is, majd ezek a kapcsolatok visszahatnak ezen érték választásába, szerepet játszhatnak kiemelt jelentőségében. Ugyanakkor – más módon, de – a környezet védelme, rendben tartása a hagyományos *puritán attitűd*nek és a paraszti rendtartó szemléletnek is része, tehát ennek az értéknek a preferálásában az utóbbi értékrendű válaszolók is részt vehetnek.

Ennél az értékválasztásnál persze azonnal felvetődhet az a régóta ismert és empirikus vizsgálatokkal látványosan igazolt tény, mely szerint a verbálisan kinyilvánított értékpreferencia nem azonos az ugyanarra vonatkozó gyakorlattal. (Később e kutatás eredményeivel kapcsolatban is még lesz szó arról, hogy az értékek deklarált fontossága és a valóságos életgyakorlat között sok esetben jelentős az eltérés – a környezet védelme vonatkozásában pedig ez a *diszkrepancia* különösen nagy.)

Elöl szerepel a listán a becsületesség, az emberi kapcsolatok fontossága (G18) érték is. Ez annak is köszönhető, hogy ez az érték kétfajta értékcsoporthoz is reprezentál: egyrészt, mert a *par excellence* „erkölcsi” értékek csoportját is reprezentálja, ezért aki fontosnak tartja az erkölcsi magatartást, az ezt leginkább ennek az itemnek a választásával fejezheti ki. Másrészt, egyéb értékutatásokból is tudhatjuk, hogy a család, az emberi kapcsolatok a világon mindenütt a legfontosabb értékek között szerepelnek⁶, s mivel ezeket a teszt külön nem említi, a *családi, baráti kapcsolatok fontossága* is ennek az értéknek a választásában tud megjelenni.

Szintén más vizsgálatokból is ismert, hogy a magyar társadalomban relatíve magas az *autonómia-igény* is. Ez ebben a kutatásban is megfigyelhető, az ehhez az értékhez kapcsolható értékek a lista közepén, de még inkább az első felében helyezkednek el: a szabadság, függetlenség (G11) a 6. helyen, a kreativitás, individuum-tudat (G1) a 10. hely körül mozog. A magyar társadalomra nézve különösen érvényes, hogy amikor ez az érték sérül, amikor a politika nem veszi figyelembe a társadalomban erős autonómia-igényt, az *társadalmi konfliktusokat generálhat*; sikeres lehet viszont a politika, amelynek döntéseibe bekapcsolják az autonómia-lehetőségeket is. (Mint ez bebizonyosodott a szocializmus azon szakaszaiban is, amikor például a háztáji, a második gazdaság legalizálása nemcsak a politikai feszültség csökkenéséhez járult hozzá, de nagymértékben megnövelte a társadalom viszonylagos vitalitását, teljesítőképességét is).⁷ Ezek az értékek ráadásul erősen kötődnek a szellemi termelőkhoz (Bell 1974; Said 1996; Kapitány és Kapitány 2011), s bár e csoport aránya a magyar társadalomban nemzetközi összehasonlításban nem kiemelkedő, jellegzetes értékei a magyar társadalom *értékhierarchiájában* hagyományosan jó pozíciókkal bírnak.

Abban, hogy a dominancia igény (G17), a sikeresség (G13) és az elismertség-igény (G4) viszonylag hátul szerepelnek, a *kudarckerülő magatartás* is szerepet játszhat. A 20. század történelmi traumái, az utóbbi évtizedek nagyon erős bizonytalansága, amit a gazdasági válság csak tovább erősített (Kapitány és Kapitány 2007), újabb s újabb tápot adtak ennek a magyar hagyományban is gyakran jellemző attitűdnek.

A *tolerancia* (G8) érték némi csökkenését azért érdemes említeni, mert több egyéb kutatás – és általános tapasztalat – szerint is *csökken a társadalom toleranciaszintje*, számos területen, úgy mint az emberi érintkezésben, a politikai türelmetlenségben, az idegenek elutasításában, a kisebbségekkel, mássággal szembeni viszonyban egyaránt. Az, hogy az egyes egyének kevésbé tartják fontosnak, illetve jellemzőnek a toleráns magatartást a saját gyakorlatukban, válasz is lehet *mások* növekvő intoleranciájára; lehet annak *tükre*, (ha más is, akkor bizonyára én is); kifejeződhet benne a túlságosan liberálisnak, túlságosan toleránsnak látott

⁶ Lásd többek között Losonczy Ágnes, Utasi Ágnes, Neményi Mária, Tóth Olga, Albert Fruzsina, Dávid Bea kutatási eredményeit.

⁷ Lásd például Kuczi Tibor, Sík Endre kutatásait.

attitűd negatív következményeivel való elégedetlenség, s ennek az attitűdnek az elutasítása; de azt is kifejezheti, hogy sokan olyan világban érzik magukat, amelyben megítélésük szerint, sajnos nem (lehet) jellemző a másokra való odafigyelés.

Egy országos minta értéksorrendjében többnyire különböző értékrendszerekre utaló, gyakran egymással ellentétes értékek kerülhetnek egymással azonos pozícióba, ez annál inkább így van, *minél megosztottabb értékrendszerei szempontból* a társadalom. Hiszen ilyenkor az egyes értékrendszerek mindegyikének megvannak a maga domináns értékei, s ha mindegyik értékrendszert sokan képviselik, akkor az egyes, egymással szembenálló értékrendszerekben domináns, s így egymással ellentétes értékek fognak az országos értéksorrend felső sávjába kerülni. Ugyanez ismétlődhet a közepesen gyakran választott és a diszpreferált értékek sávjában is. Az egyes válaszok korrelációin alapuló matematikai statisztikai eljárások kimutathatják, hogy mely értékek választása mozog együtt, s ez igazán fontos a társadalom értékrendszerei tagoltságának feltérképezése szempontjából.⁸ de az egyes egyének persze a tipikustól igen eltérő értékkombinációkat is választhatnak, az átlagsorrend pedig a társadalomról, mint egészről mutat összképet, amelyben ugyan eltűnnek az egyes értékrendszerek szembenállásai, viszont kirajzolódnak olyan tendenciák, amelyek a társadalomnak, mint „egésznek” lehetséges reakcióit jelzik.

Ez utóbbit jelen esetben azért is igen fontosnak tartjuk, mert az itt megnyilvánuló (és a fentiekben röviden jellemzett) értéknilvánítások és a jelenlegi társadalmi állapotok között igen *nagy társadalmi konfliktus-potenciál* is kirajzolódik.

- a) Először is, igen nagy feszültséget generálhat, ha egy társadalomban a *biztonságigény* dominál, miközben igen nagy mértékű (sokak számára egyre növekvő) a *létbizonytalanság*, és folytonos bizonytalanságot okozó változások zajlanak a társadalmi lét szinte minden színterén.
- b) Ugyancsak nagy feszültségforrás, és a magyar társadalom sokat emlegetett „rossz közérzetének” másik alapvető forrása, hogy miközben a *becsületesség és az emberi kapcsolatok fontossága* a kiemelt értékek között szerepel, a társadalom mindennapi gyakorlatát az *anómia*, a növekvő értékbizonytalanság, alapértékek (s ezek között éppen a becsület-érték) anullálódása jellemzi. Az igen preferált G18-as érték (becsületesség, emberi kapcsolatok fontossága) másik összetevője is komoly veszélyben van olyan körülmények között, amikor az emberek többségét igen negatív tapasztalatok érik az emberi kapcsolatok (és a legközvetlenebb emberi kapcsolatok) területén is: a kapcsolatok rombolódása, a családi összetartozás gyengülése, az elmagányosodás általános tapasztalata. (Persze itt is érvényes – mint az előző és a következő példák esetében is –, hogy az adott értéknek ellentmondó uralkodó gyakorlat tovább növelheti az adott érték népszerűségét: azért is annyira fontos, mert hiányzik.)
- c) Ebbe a sorba illeszkedik a relatíve erős *autonómia-igény* is, hiszen az élet számos területén – különösen a munka szférájában – éppen az *autonómia csökkenése/csökkentése* tapasztalható.
- d) Miközben az *egyforma bánásmód, egyenlő lehetőségek igénye* (G3) az értékek rangsorában igen elől található, az általános gyakorlat a *hierarchiák erősödése, a jövedelmi, vagyoni különbségek növekedése, a szociális előnyök és hátrányok polarizálódása*.
- e) Arról pedig már volt szó, hogy a *környezet védelmének* fontossága milyen ellentmondásban áll az általános gyakorlatban tapasztalható hazai és nemzetközi méretű *környezetpusztítással*, hogy az egyéni cselekvés tere ebben viszonylag kicsi, s hogy az intézményes civilformák viszonylag gyengék.
- f) Az értéksorrend végén levő, nem igazán preferált értékek (sikeresség: G13; kockázatvállalás: G15; gazdagság, anyagi jólét: G2; újdonság, változatosság: G6) ugyanakkor nagyon hangsúlyos helyen vannak a politikai és a köznap kommunikációban, s főként a médiaüzenetekben. Mivel ezek mint *domináns korszakelvárások* jelennek meg, igen nagy frusztrációs forrás lehet, hogy a „kor” éppen olyan értékek követését várja el az egyéntől, amelyek számára viszonylag kevésbé vonzóak. (Egyesek azért is

⁸ Lásd például Hankiss, Manchin, Füstös és Szakolczai 1983, illetve Füstös és Szalma 2010.

válaszolhatják azt, hogy ezek az értékek nem jellemzőek rá, mert úgy ítélik meg: *a kor elvárásaihoz képest* túl kevésbé törekednek ezen értékek követésére). Mindenesetre az értékválasztás és a korszak valósága ennél az értékcsoporthoz is a szembenállás-feszültség viszonyában van.

- g) *Értékkollíziók* (és éppen az elutasított értékek körében is) azonban más módon is tapasztalhatók, nem csak az egyén és a környező valóság ütközésében, hanem az egyénen belül is: míg a gazdagság, anyagi jólét (G2) értéke az utolsó előtti helyen szerepel az értékválasztások sorrendjében, addig a valóságos törekvésekben igen jelentős hajtóerő, a mindennapokat átszövik az ehhez kapcsolódó cselekvésformák, vágyak, ambíciók. A dominancia-igény (G17) is igen hátul szerepel az értékválasztás deklarált szintjén, ugyanakkor a mindennapi élet tele van dominancia-harcokkal, a munkahelyi, családi, közösségeken belüli konfliktusok nagy része ilyen dominanciaharcokból származik. Sok esetben tehát arról van szó, hogy a társadalom egyes tagjai maguk sem viselkednek deklarált értékeik szerint (Böhm 2008; Tóth és Dupcsik 2008).

Mindez azonban nem „csak” erkölcsi, individuáletikai kérdés. Az már *társadalmi* kérdés is – mint erre már Durkheim anómia-elmélete lényegi választ adott –, hogy egy társadalom tagjai miért kerülnek szembe ilyen jelentős arányban saját vallott értékeikkel. Az pedig bizonyos, hogy amikor *egy társadalom uralkodó értékei és a társadalmi viszonyok valósága között ilyen mértékű a szembenállás* – és ilyenkor annál, hogy a társadalom egyes tagjai mennyire felelősek maguk is a helyzet kialakulásáért, fontosabb, hogy a feszültség jóval nagyobb nemcsak az optimálisnál, hanem olykor az elviselhetőnél is –, akkor vagy az értékek devalválódnak, s kerül a társadalom mind mélyebb értékválságba, vagy az értékekhez való ragaszkodás robban ki az adott társadalmi viszonyokkal való szembenállás különböző formáiban. Az itt jelzett feszültség enyhülése mindig olyan társadalmi gyakorlatoknak köszönhető, amikor a társadalom működtetése mind a hatalom, mind a szélesebb értelemben vett intézményrendszer szintjén a társadalom értékrendjét a lehető legnagyobb mértékben figyelembe véve, arra építve – s ezáltal a társadalom belső koherenciáját növelve – történik. S mindebben nagyon fontos a társadalom *vallott* értékrendje, mert jóllehet az egyes értékekkel való azonosulásukat kinyilvánítók mindennapi gyakorlata ellentmondhat ezeknek a célértékeknek, a céltételezésben⁹ mindig a *helyesnek tartott* értékek tára, s ezen keresztül az adott társadalom számára kívánatos társadalom-modell jelenik meg.¹⁰

- h) Feszültségek forrása lehet végül az is, hogy az egyes értékpreferenciákban jelentős különbségek vannak a különböző társadalmi csoportok között. Ezek közül mi az alábbiakban a *generációs eltérésekre* térünk ki részletesebben. Az egyes korcsoportok eltérő értékpreferenciái jelentősen hozzájárulnak a generációs *gap*hez, amit pedig különösen felerősít az, hogy ezeket az eltéréseket sok esetben tudatosan fel is használják, ki is játsszák az egyes generációk egymással való szembefordítására (munkaerőpiaci-, illetve szociális döntésekben, a nyugdíjasok vagy a pályakezdekők megítélésében).

Az értékkollíziók¹¹ fentebb jelzett néhány típusának részletesebb elemzése meghaladná e tanulmány kereteit. A továbbiakban rátérünk a generációk értékválasztásainak bemutatására és értelmezésére.

⁹ És az is fontos, hogy „az alapvető változások (mindig) inkább a célértékek átlagos preferenciájában mutatkoznak” (Füstös 2002a: 166).

¹⁰ Egyetértve Füstös László alábbi gondolatmenetével: „Az értékek tehát nem azonosak a (szupraindividuális) normákkal, egy adott társadalom konszenzuális elveivel. Nem gyökereznek az ember (szubindividuális) biológiai vagy fiziológiai szükségleteiben sem. Az értékek többnyire az egyén életvezetéséhez kapcsolódnak, tényleges életelvek, amelyek a viselkedést irányítják, és hozzáférhetővé válnak, amint a gondolkodás által adekvátan megfogalmazódnak” (Füstös 2002a: 125). Mi ugyanakkor megengedőbben fogalmaznánk: ahogy az egyének értéknilvánításai sem mindig „tényleges életelvek, amelyek a viselkedést irányítják”, azt sem lehet kizárni, hogy összességükben közük lehet „egy adott társadalom konszenzuális elveihez is”. Nem egy explicit konszenzus jegyében, hiszen az ilyen konszenzusok sosem teljesek és explicit megjelenésük feltételezett tartalma mindig erősen kérdéses is, hanem abban a plurális formában, amelynek megragadásával (mintegy eredőként) igenis meghatározhatók egy-egy társadalom értékdominanciái, s melynek politikai figyelembevételének szükségességére a főszövegben utaltunk.

¹¹ Ezek az értékkollíziók összefüggnek a Füstös és mások által is hangsúlyozott, az ún. axiális kor értékeit kikezdő válsággal is (lásd pl. Füstös 2002a: 203), ami jó magyarázó elmélet számos mai válságjelenség értelmezéséhez. De az ebben az elméletben hangsúlyozottnál mi egy kissé erősebbnek érezzük a társadalom tagjait irányító értékeket. Egyfelől teljesen egyetértünk azzal, hogy a nagy válságokban éppen ezek a nagy narratívák által megalapozott axiális értékek szorulnak vissza, bizonytalanodnak el – s ma is valóban ennek is tanúi lehetünk –, ugyanakkor azonban érdemes hangsúlyozni az összefüggés másik oldalát is: az új korszakok új axiális értékei mindig arra tudnak építeni, hogy a társadalom egészében –

III. GENERÁCIÓS ELTÉRÉSEK, KONSZENZUS ÉS KONFLIKTUS LEHETŐSÉGEK¹²

Nincs lényeges generációs eltérés az alábbi értékek megítélésében: egyforma bánásmód, egyenlő lehetőségek (G3), létbiztonság (G5), tolerancia (G8), segítőkészség (G12), dominancia-igény (G17), becsületesség, emberi kapcsolatok fontossága (G18), környezet védelme (G19), szabadság, függetlenség (G11) – kivéve a 18–29 év közöttieket, akiknél ez utóbbi előkelőbb helyen áll. Mindezek meglehetősen különböző értékek, közös jellemzőjük, hogy vagy *általános* – minden nemzedékben az emberek többségére jellemző – *emberi értékek*, mint a létbiztonság, vagy olyan erkölcsi értékek, amelyek választása nem nemzedék-, hanem jellem-, illetve habitusfüggő, illetve olyan, az adott *korszakra jellemző értékek*, amelyeket életkorától függetlenül bárki választhat. A szabadság–függetlenség értéke minden korban erősebben kötődik a társadalmi szerepekbe még nem betagozódott fiatalokhoz. (A 18 és 29 közötti korcsoportban ez itt is megmutatkozik.) Különbségek inkább azoknál az értékeknél mutatkoznak az egyes nemzedékek között, amelyeknél nagyobb szerepe van azoknak a társadalmi struktúráképző elemeknek – politikai rendszer, gazdasági modell, uralkodó értékrendszer –, amelyek a különböző nemzedékek eltérő szocializációjának sajátosságait is meghatározzák.

Az egyes korcsoportok között némi eltérés mutatkozik az alábbi értékekkel kapcsolatban: kreativitás, individuum-tudat (G1) – ez a fiatal generációkban, tehát az első 3 korcsoportban nagyobb jelentőségű, míg a 60 felettiéknél hátrébb kerül. Ugyanez vonatkozik a gazdagság, anyagi jólét (G2), az elismertség-igény (G4), az újdonság, változatosság (G6) és sikeresség (G13) értékeire is.

A két legfiatalabb korcsoportban kap kiemelt hangsúlyt a hedonizmus (G10), és a kockázatvállalás, kihívás-keresés (G15), (ez már az 50 és 60 közöttieknél is visszaszorul), az aktivitásöröm (G21) pedig a legfiatalabb csoportban jóval erősebb a többinél.

Nem meglepő módon viszont a szabálykövetés, önálrendelés (G7) a 60 évnél idősebbek körében jóval hangsúlyosabb, a fiatalabb nemzedékekben ugyanakkor sokkal kevésbé. Ugyanez érvényes a szerénység (G9), a megfelelő viselkedés, konformitás (G16) és a hagyományok fontossága (G20) értékekre. (Később visszatérünk arra, hogy a *legfiatalabb* korcsoportban az ötödik hullám során viszont ez az utóbbi érték erősödik.)

Mindebből egyrészt kirajzolódik az *individualisztikus értékrendszer térhódítása* a szokáskövető–hagyományőrző értékrendszer rovására, az elmúlt évtizedekben generációról generációra erősödve. Erre utal a hedonizmus (G10), az aktivitásöröm (G21), a sikeresség (G13), az újdonság, változatosság (G6), a kreativitás, individuum-tudat (G1), illetve a szerénység (G9), a megfelelő viselkedés, konformitás (G16), és a hagyomány (G20) értékeinek generációs megosztó szerepe.

Természetesen más tényezők is szerepet játszanak. Az értékválasztások generációs különbségei mögött mindig *ott vannak a vitalitásfok életkori különbségei*.¹³ Ezt jelzi például a G21 (aktivitásöröm) kiemelkedése a 18 éven aluliaknál, vagy a kockázatvállalás, kihívás-keresés (G15), az újdonság, változatosság (G6) fiatalok általi választása, ezenkívül a *munkában való aktivitás*, illetve az onnan való visszavonulás helyzetkülönbségét jelző

ideológiáktól és domináns értékrendszerektől függetlenül, a válságkorszakokban is – jelen vannak azok az alapértékek, amelyek azután új rendszerbe tudnak összeállni.

¹² Lásd a II–V. táblázatokat.

¹³ “Az életkori különbségek lehetnek a biológiai, illetve az úgynevezett ‘szociális’ öregedés függvényei, de összefügghetnek az időbeli-történeti változásokkal. (...) Az egymást követő nemzedékek értékrendjét föltérképezve így a társadalmi értékrend, társadalmi értékrend időbeli-történeti vonulata rajzolódik ki előttünk”. (Füstös 2002a: 133). Úgy gondoljuk, hogy mindig érdemes mérlegelni, vajon ezen lehetséges meghatározó tényezők (az időbeli-történeti változások, a biológiai és a szociális öregedés, stb.) közül melyik milyen súllyal játszik szerepet az egyén értékválasztásaiban.

változások: az elismertség-igény (G4), a sikeresség (G13) visszaszorulása, és a szerénység (G9) erősebb volta a nyugdíjas korú nemzedékben. Életkori kérdés is, hogy idősebb korban felerősödik a *nem-materiális* értékek felé fordulás. Idetartozik a gazdagság, anyagi jólét értékéhez (G2) és némileg a hagyományhoz (G20) való eltérő viszony.

A fiatalabb generációk mindig nyitottabbak az *új dolgokra*, míg az idősebbekben megnövekszik a *folytonosság-igény*: ezt is jelzi az újdonság, változatosság (G6) és a hagyományok (G20) megítélésében mutatkozó nemzedéki eltérés.

A fiatalabb generációkban erősebb az *önérvényesítés*, az *én-központúság*, míg az idősebbeknél inkább az *én visszavonulása* figyelhető meg. (Ez sem csak értékrendszeri, hanem életkori kérdés is.) Erre is utal egyfelől a kreativitás, individuums-tudat (G1), az elismertség-igény (G4), a sikeresség (G13), másfelől a szabálykövetés, önálrendelés (G7), a szerénység (G9), és a megfelelő viselkedés, konformitás (G16) eltérő megítélése.

Természetesen megjelennek az értékválasztásokban a társadalmi-politikai változások hatásai is. A fiatalabb generációk életét már sokkal inkább meghatározták, s így értékválasztásaikban is erőteljesebben jelentkeznek a *piacgazdaság és fogyasztói kultúra* által preferált értékek, így a sikeresség (G13), a kockázatvállalás, kihíváskeresés (G15), az elismertség-igény (G4), a kreativitás, individuums-tudat (G1), az újdonság, változatosság (G6) és a hedonizmus (G10).

Hogy a *társadalmi-politikai korszakváltás*, az *értékrendszer-változási trend*, illetve az *életkori vitalitás és élethelyzet változás* milyen mértékben határozza meg ezeket a generációs különbségeket, csak további, ezeket a tényezőket elkülönítő vizsgálatokkal tisztázható. Mindenesetre e tényezők között az életkori vitalitás- és élethelyzet-változás nagyon jelentős szerepére utalhatnak azok a különbségek, amelyek akkor válnak igazán szembevetővé, ha például az első és az ötödik hullám adatai között szembesítjük az első hullám 50 és 60 év közötti, illetve az ötödik hullám 60 év feletti korcsoportjának – vagy még inkább a 2002-es 18 év alattiak és a 2010-es 18 és 29 év közöttiek – válaszkülönbségeit. Jóllehet, persze nem ugyanazokról a személyekről van szó, de egy-egy kohorsz tagjainak jelentős része 8 év alatt a másik kategóriába lépett át, s ha azt látjuk, hogy az értékek inkább a mostani életkori csoport mintázatát mutatják, mintsem a korábbi csoportban nyilvánított értékeket viszik tovább (miközben a náluk egy évtizeddel fiatalabbak értékei nem különböznek jelentősen az ő hajdani választásaiktól), ez legalábbis valószínűsítheti, hogy az adott változás inkább az életkorbeli, élethelyzetbeli változás következménye, mintsem az értékrendszer átalakulása. Ahol viszont egy adott életkori csoportban mutatkozik érték-eltolódás a hullámok között, ott nagyobb valószínűséggel feltételezhetjük olyan társadalmi-politikai változások hatását, amelyek – ha csekély mértékben is, de – megváltoztatják egy-egy nemzedék tipikus értékszerkezetét.¹⁴

18 év alattiak jellegzetességei¹⁵

Érdemes kiemelten is szemügyre venni a 18 évnél fiatalabbak korcsoportjára vonatkozó eredményeket, mert ebben az életkorban az értékrendszer *kialakulatlanabb, instabilabb*, s ennek következtében az idősebbeknél jóval inkább formálják a *divatok, ízlésváltozások, a médiahatások, a kortárscsoport nyomása, az aktuális politikai, társadalmi események*.

¹⁴ A fiatal korosztályok társadalomképének, politikához való viszonyának, szocializációjának sajátosságairól lásd többek között Gábor Kálmán, Szabó Ildikó, Csepeli György, Örkény Antal, Székelyi Mária, Szapu Magdolna kutatásait.

¹⁵ Lásd II. táblázat.

Ez nem mindig jelent trendeket, hiszen van, amikor éppen e nagyobb befolyásoltság következtében inkább az értékválasztásoknak az aktuális hatásokra reagáló *pulzálása* jellemző. Például a létbiztonság (G5) érték az öt felvételi időpontban az 1. és 5. hely között pulzál, a becsületesség, emberi kapcsolatok fontossága (G18) a 2. és 8. hely között, a környezet védelme (G19) az 1. és 8. hely között, az elismertség-igény (G4) a 3. és 14. hely között; a szabadság, függetlenség (G11) a 2. és 11. hely között, a kreativitás, individuum-tudat (G1) a 6. és 12. hely között; az újdonság, változatosság (G6) pedig a 3. és 10. hely között. (Ugyanezek az értékek más korcsoportokban – egy-egy kivétellel – jóval stabilabban őrzik helyüket a rangsorban.)

Életkori jellemző is lehet – *a politikától való nagyobb távolságot, illetve az állami hierarchiákba még be nem tagozódott léthelyzetet is tükrözve* –, hogy a legfiatalabb korosztályban az erős állam, kormány által biztosított biztonság (G14) értéke minden felvételi időpontban gyengébb az átlagnál.¹⁶ (Ez még a 18 és 29 év közötti korcsoportra is érvényes). Ebben persze jelentős szerepe lehet annak is, hogy a két legfiatalabb csoport már javarészt az etatista államszocializmus bukása után szocializálódott egy olyan uralkodó értékrendszer jegyében, amely az állam túlzott szerepének negativitását hangsúlyozta.

A további módosulásokban talán tendenciák is megnyilvánulnak; ezek lehetőségét – erős kérdőjelekkel – talán érdemes mérlegelni.

A *létbiztonság* (G5) értéke ebben a korcsoportban kissé csökkenni látszik, az évtized végére az 1. helyről a 4.-5. helyre süllyedt. Ez vajon a gazdasági válságra, a létbiztonság csökkenésének tényére adott válaszreakció? Vagy a korcsoport radikalizálódásának a jele? (Hiszen bármely radikalizmus a biztonság elé helyezi a változtatás szükségességét). Vagy annak a jele, hogy egyfelől az önérvényesítés individualisztikus értékei, másfelől a spirituális/erkölcsi értékek válnak fontosabbá?

Az *újdonság, változatosság* (G6) értékének a 3.-ról a 10. helyre kerülése az utolsó hullámban ismét kérdéseket vet fel. Vajon ez a hirtelen zuhanás esetleges? Az addig uralkodó modernista diskurzus bukására utal? A politikában bekövetkezett helycserét kísérő konzervatív értékrendi fordulat következménye? Számos további magyarázat is lehetséges, például lehet ez a gazdasági válságra adott reakció is, hiszen a válságban inkább a stabilitás igénye erősödik fel. (Bár a létbiztonság-érték imént említett változása éppen nem erre utal.)

A korosztályra jellemző *aktivitásöröm* (G21) értéke egy átmeneti enyhe gyengülés után elég stabilan az első helyre kerül az utolsó három hullámban. Itt az életkori sajátosságot felerősíti a kor uralkodó szellemisége, hiszen az egész popkultúra, a reklámok, a médiában sugallt értékrend ideálisnak, abszolút követendő mintának állítja be az ennek az értéknek megfelelő mentalitást. (Ugyanakkor ennek az értéknek a választásában is megjelenhet a növekvő politikai érdeklődés, a más értékeknél tetten érhető radikalizálódás is).

A *becsületesség, emberi kapcsolatok fontossága* (G18) a 8. helyről a 2–4. helyre jön fel. Ez megint jele lehet a konzervativizmus térhódításának, a morális értékek iránti növekvő igénynek, illetve elutasító reakciója egy olyan korszaknak, amely sok vonatkozásban amorálissá vált, s amelyet az értékkollíziók sokasága jellemez. Ugyanakkor mindenképpen jelzi a közvetlen kapcsolatok iránti igény felerősödését is, aminek megint több összetevője lehet, az elmagányosodástól, a tömegessé vált kapcsolatteremtési nehézségektől a társadalom makroviszonyaitól való elidegenedésig, addig a tapasztalatig, hogy az ember számára csak a közvetlen családi-baráti kapcsolatai nyújthatnak biztonságos fogódzót.

¹⁶ Ezt persze határozottabban állíthatnánk, ha rendelkezésünkre állnának a mai idősebb nemzedékek ifjúkori értékválasztásai, hiszen ha azokban e kérdésre vonatkozóan hasonló értékarányokat találnánk, ez nyilván az életkor/élethelyzet erős szerepét húzná alá.

A *hagyomány értéknek* tekintése (G20) az 1. és 2. hullámban ennél a korosztálynál jóval az országos átlag alatt, a 19. helyen szerepel, majd az 5. hullámban – ebben a nemzedékben is erősödve –, a 16. helyre jön fel. Ez nem nagyon erős, de mégiscsak változás, ami, ha hosszabb távon igazolódik, megint a konzervativizmus térhódításának jele lehet a fiatalok körében is.

A *környezet védelme* (G19) értéknek előbb erősödése, aztán gyengülése figyelhető meg. (Ugyanez a változás megfigyelhető a 18 és 29 közöttiekénél is). Bár ennyi módosulás alapján messzemenő következtetések nem vonhatók le, feltételezhető előbb a környezettudatosság divatjának erős hatása, majd e divathullám tetőzése után az érték jelentőségének csökkenése. (De itt is számolni kell esetleg a gazdasági válság hatásával is, hiszen ilyenkor szükségképpen másfajta prioritások kerülnek előtérbe.)

A *hedonizmus* (G10) értéke a 10. helyről az utolsó hullámban a 15. helyre süllyed. Ez megint lehet esetleges változás, de illeszkedhet a konzervativizmus térhódításának jelei közé is. Mivel ez az érték a fogyasztói társadalom egyik leghangsúlyozottabb értéke, elképzelhető, hogy gyengülésében a fogyasztói társadalom negatívumainak elutasítása fejeződik ki.

A további változásokban – továbbra is a kérdőjelek szintjén – súlyos társadalmi feszültségek lehetőségét magukban rejtő jelek is mutatkozhatnak.

Először is, a *tolerancia* (G8) érték a 13.-ról a 18. helyre kerül. (A jelentősebb esés itt is a legutóbbi adatfelvétel idején, az 5. hullámban mutatkozik.) Ez talán a társadalomban egyre általánosabb intolerancia-növekedésre, és a radikális-intoleráns megoldások elfogadására utalhat ebben a nemzedékben is.

Ehhez társul az a fejlemény, hogy a *segítőkézség* (G12) értéke a 10. helyről az utolsó hullámban – miközben az országos átlagban a 8. helyen van (!) – a 17. helyre esik vissza. A két érték esetén együttmozgása nem-szolidáris, kíméletlenségre is képes fiatalok színrelépésének veszélyét jelzi; az értékrendszer-alakulásban ez a *negatív individualizálódás* következménye is lehet, ez utóbbin az individuum olyan felértékelődését értve, amelyben az önérvényesítés nem társul az individuumok együttműködésének *citoyen* eszményéhez.

Az *önérvényesítő individualitás* felértékelődését mutathatja, hogy az *elismertség-igény* (G4) a 9. helyről egészen a 3. helyre jön fel. Ez ugyanakkor kifejeződése lehet egy olyan nemzedék alapélményének is, amelynek – miközben a környező világ az elismertség, sikeresség mindenek feletti fontosságát sulykolja –, nem nagyon volt még része elismertségben, s az erősödő verseny következtében e tekintetben pályakezdése a korábbi nemzedékekénél jóval nehezebb is.

Azt, hogy a legfiatalabb nemzedék tagjai *nagyobb társadalmi szerepre tartanak igényt*, az is igazolja, hogy a *dominancia-igény* (G17) is feljött a 20. helyről – kis ingadozásokkal – az 5. hullámban a 11. helyre!

A megfelelő viselkedés, konformizmus (G16) értékét a 18 év alattiaktól rendre elvárja a felnőttek társadalma, az azonban a korábbiakhoz képest változást jelez, hogy ezt az elvárást az adott nemzedék tagjai korábban jobban elutasították: ez az érték az ötödik hullámra a 16. helyről a 12. helyre kerül. Ez a változás is inkább a *konzervativizálódásra* utalhat, sőt, az „alattvalói” mentalitás erősödésének veszélyét is magában hordja, ami a fent említettekkel (a tolerancia-, és szolidaritáscsökkenéssel és a növekvő ambíciókkal) együtt a történelmileg jól ismert igen negatív magatartásformákká állhat össze.

A *kockázatvállalás, kihíváskeresés* (G15) értéke a 16. helyről némi visszacsúszás után az 5. hullámra a 13. helyre jön fel, miközben az országos átlagban végig az utolsó helyen szerepel. Ez lehet annak is a jele, hogy a

legfiatalabb nemzedék a korábbiaknál jobban elfogadja a világ versenyszemléletét, attitűdjeiben felkészültebb a piaci versenyre, de összefügghet a már többször említett *társadalmi/politikai radikalizálódással* is.

A 18 és 29 közöttieknél sok hasonlóság van a legfiatalabbakkal¹⁷. Még ennek a korosztálynak az értékhierarchiái is viszonylag változékonyak, külső hatásoknak erősebben kitettek.

A különböző adatfelvételi időpontokban számos érték megítélésében némi pulzálás jellemző náluk, így például:

- az egyforma bánásmód, egyenlő lehetőségek (G3) az 5. és 8. hely között,
- az újdonság, változatosság (G6) a 7. és 11. hely között,
- a tolerancia (G8) a 12. és 15. hely között,
- a hedonizmus (G10) a 8. és 12. hely között,
- az aktivitásöröm (G21) a 4. és 7. hely között,
- a szabadság, függetlenség (G11) a 2. és 6. hely között,
- az erős állam, kormány által biztosított biztonság (G14) 4. és 12. hely között mozog. Itt mindenképpen megjegyzendő, hogy a 3. és 4. adatfelvételi időpont között ugrott ez az érték a 12. helyről a 4. helyre. Ez idő alatt történt az őszi beszéd nyilvánosságra kerülése, a tévészékház ostroma, a 2006. október 23-i megmozdulások, az etnikai feszültségek kiéleződése, amelyek hatása indokolhatja ezt a jelentős elmozdulást.
- A dominancia-igény (G17) a 18 év alattiakhoz hasonlóan náluk is erősödik (a 19. helyről feljön a 16. helyre),
- ugyancsak a 18 év alattiakhoz hasonlóan az országos átlaghoz képest sokkal mélyebbre süllyed a segítőkészség (G12) értéke,
- a környezet védelme (G19) itt is a 18 év alattiakhoz hasonlóan (és a többi nemzedéktől eltérően) az 1-2. helyről az 5. hullámban az 5. helyre csúszik vissza.

Különbözik viszont e korosztály a 18 év alattiaktól abban, hogy az „alattvalói magatartás” utóbbiaknál felmerült veszélye rájuk nem tűnik jellemzőnek. A 18 és 29 év közöttieknek a szabálykövetés, önälrendelés (G7) értéke stabilan az utolsó helyen áll, miközben a szabadság, függetlenség (G11) értéke erősebb az országos átlagnál.

Ehhez is kapcsolódhat, hogy náluk a kreativitás, individuum-tudat (G1) némileg erősebb az országos átlagnál; az 5. hely és 9. hely között mozog. A megfelelő viselkedés, konformitás (G16) érték viszont kevésbé hangsúlyos az átlagnál – míg ott a 8-9. hely között mozog, ennél a korcsoportnál a 14-15. hely között. Végül a hagyomány (G20) érték jóval az országos átlag alatt marad, s még az ötödik hullámban is tovább csökken, már csak a 19. helyen áll! Ez a nemzedék ugyanis, ugyancsak eltérően a legfiatalabbaktól, nem tűnik különösebben affinisnek a hagyományok iránt.

Az 50 és 59 közöttiek jellegzetességei¹⁸

Ugyancsak óvatos-kérdőjeles állításokat fogalmazhatunk meg az idősök értékválasztásainak finomabb változásairól.

A *környezet védelme* (G19). Míg a két legfiatalabb korcsoportban a környezet védelme, mint láthattuk, egy kicsit veszít központi fontosságából, az 50 és 59 év közöttieknek – a 60 felettiekkel együtt – az utolsó két hullámban az 1. helyre kerül. Vajon a civilizációs problémák fokozott érzékelése áll a háttérben? Vagy az e

¹⁷ Lásd III. táblázat.

¹⁸ Lásd IV. táblázat.

korosztályt már felelős, s még nyitottabb középnemzedék-korban elért *New Age* szemlélet hatása? Állítható-e, hogy ebben a generációban globálisabb gondolkodás jelei mutatkoznak? Vagy arról van szó, hogy 50 fölött, amikor az emberek nagy részének figyelme fokozottabban a stabilabb életmód kialakítása felé fordul, amikor a megteremtett saját otthon védelme az egyik legfőbb törekvés, az ezt veszélyeztető környezeti problémák erősebb súllyal jelentkeznek? S e nemzedékben erős még az a tradicionális értékező is, amelyben a környezet rendben tartása jelentős érték...

Az *aktivitásöröm* (G21) ennél a – még aktív, de már nem a legdinamikusabb nemzedéknél – kissé pulzál (a 8. és 11. hely között).

A *szerénység* (G9) érték a 7. helyről a 15. helyre süllyed. Ez eléggé jelentős változás. Úgy tűnik, az önérvényesítés jelentősége ebben a generációban felerősödött: mint már hangsúlyoztuk, fontos, hogy még aktív nemzedékről van szó, amelynek a gazdasági válság és a verseny erősödése közben kell talpon maradnia, miközben nagyon veszélyeztetett helyzetben van a munkaerőpiacon. Ez a helyzet nemigen engedi meg a “szerénységet”.

S ezzel párhuzamba hozható az *elismertség-igény* (G4) kisebb mértékű erősödése is: a 15. helyről a 12.-re az utolsó hullámban.

A *megfelelő viselkedés, konformitás* (G16) érték a 8. és 14. hely között pulzál – ezt a pulzálást talán az okozza, hogy éppen ennek a nemzedéknek az életében zajlott le a tradicionális és individualista értékrendszer közti átmenet legnagyobb hulláma, s a két értékrendszer közötti küzdelem során mindkét értékrendszer oldaláról érték őket hatások.

Tolerancia(G8): míg a fiataloknál, mint láttuk, csökken a tolerancia, itt, az idősebbek körében kissé még nő is a jelentősége: az 5. hullámban a 10. helyen van, míg a 18 év alattiaknál a 18., a 18 és 29 év közöttieknek pedig a 15. helyen. Egyrészt ezt a nemzedéket olyan posztkommunista nemzedéknek láthatjuk, amely ugyan a szocializmusban szocializálódott, de már nem vett részt annak kemény szakaszában. A hatvanas évek pacifista beatkorszakában volt fiatal, a szocializmusnak és bukásának tapasztalataiból a diktatórikus mentalitás elutasítását szűrte le, sokan közülük a liberalizmus – vagy egy szabadelvű konzervativizmus – jegyében. Mindehhez járulhat még az említett verseny-fenyegetettség érzése, ami – védekező helyzetben – szintén a tolerancia fontosságának hangoztatása felé terelhet.

A *hagyomány* (G20) érték ennél a generációnál (is) erősödik, és sorrendi helye magasabb az országos átlagnál. Ebben is több tényező játszhat szerepet, a nemzedék egyik felének erős konzervativizmusától addig az életkori sajátosságig, amelynek jegyében minden korszak idősebb korosztályai előszeretettel fordulnak saját múltjuk, elődeik és általában a hagyomány felé.

A 60 felettiek jellegzetességei¹⁹

E korcsoport értékrendje jóval stabilabb (lezárultabb) az összes többinél. Néhány sajátosságuk a többi korcsoportéhoz képest jellemző.

Az *aktivitásöröm* (G21), és a *kreativitás, individuum-tudat* (G1) érték náluk az országos átlag alatt van (ez a korábban említett vitalitás-, és munkaaktivitás különbségekből is természetesen adódik).

¹⁹ Lásd V. táblázat.

A *szerénység* (G9) viszont az országos átlag fölött van. Itt megint több tényező együttes hatásáról lehet szó, az életkorral járó ego-visszavonulástól az idősebb nemzedékben nagyobb arányban képviselt konzervatívabb értékrendszer hatásáig.

A *hagyomány* (G20) érték ebben a korosztályban – a fentiekkel is összhangban – természetesen hangsúlyosabb az országos átlagnál (az átlag rangsorban a 10., náluk a 6. helyre kerül ez az érték a listán a legutóbbi adatfelvétel szerint). Itt kell megjegyeznünk viszont, hogy az első hullámban még nagyobb volt a különbség az átlag és az idősök között a hagyomány értékelésében (13. illetve 7. hely). Az országos átlag és az idős korcsoport közötti különbség csökkenése azonban inkább a legfiatalabbaknak a tradíció iránt korábban bemutatott megnövekedett érdeklődéséből adódik, mert az időseknél ez a viszony nagyjából változatlan.

A *szabálykövetés, önlárendelés* (G7) az országos átlagban a 19., náluk a 14. helyen állt – tehát inkább jellemző rájuk, mint más nemzedékekre –, majd az ötödik hullámban náluk is visszacsúszott a 17. helyre. Lehet, hogy ez annak is köszönhető, hogy mostanra beléptek a legidősebb korcsoportba azok a nemzedékek, akik ehhez az értékhez már nem a háború előtt szocializáltak azonosuló „alattvaló-magatartásával” viszonyulnak, hanem a szocializmus – és általában a diktatúrák – negatívan megítélt „alattvaló-magatartását” értik rajta. Ilyen feltevések igazsága persze akkor volna ellenőrizhető, ha például interjú módszerrel utánamehetnénk az egyes értékválasztások indoklásainak is.

Végül figyelemre méltó, hogy a *hedonizmus* (G10) értéke viszont náluk is erősödik: a 17. helyről a 13. helyre jön fel, annak jeleként, hogy a fogyasztói kultúra értékrendje eléri ezt a nemzedéket is. De persze, mint az összes többi esetben, itt is feltételezhetünk egyéb okokat is: a növekvő kellemetlenségekkel teli időskorban az embernek természetesen lesz egyre fontosabb az, ha jól tudja érezni magát.

* * *

Ez az utolsó feltételezett összefüggés is arra figyelmeztet, hogy az értékmegoszlások értelmezésében ne feltételezzük, hogy a különböző válaszadók egybeeső válaszai ugyanazokkal az okokkal magyarázhatók. Már csak azért sem, mert *ugyanazok az értékek is egészen mást jelenthetnek, egészen más képzetkörhöz társulhatnak a különböző válaszadói csoportok, s így a különböző korcsoportok számára is*²⁰. Így, bár úgy gondoljuk, hogy az értékeszt válasz-sorrendjeinek alakulása önmagában is igen sok érdekes információval szolgál, s a fentiekben ilyeneket próbáltunk sorra venni – mint például a hagyományok általános felértékelődése, ugyanakkor az individualisztikus értékrendszer további térhódítása, az értékek és a létfeltételek ütközéséből adódó növekvő feszültségek, a biztonság megrendülésével összefüggésben az „óvatos haladás” stratégiájának preferálása, s egyúttal a legfiatalabb nemzedékben az intoleráns megoldások veszélyének növekedése, stb. Ezekből igazán megalapozott következtetéseket csak más felvételi módszerek kiegészítő alkalmazásával – például a válaszadók motivációira, a használt fogalmak szemantikus mezejére rákérdező interjútechnikákkal – vonhatunk le.

²⁰ Már csak ezért is óvatosnak kell lennünk akkor is, amikor egyes értéknívókat egyes ideológiák követésével azonosítunk. Egészen különböző ideológiák is építhetnek ugyanazokra az értékekre.

HIVATKOZÁSOK

- Albert Fruzsina és Dávid Beáta (2007). Embert barátjáról. A barátság szociológiája, Budapest: Századvég
- Appadurai, Arjun (2008). Különválások és különbségek a globális és kulturális gazdaságban In: Niedermüller Péter, Horváth Kata, Oblath Márton és Zombory Máté (szerk.) Sokféle modernitás. A modernizáció modelljei és stratégiái a modern világban, Budapest: Nyitott Könyv—l'Harmattan, pp. 238–261.
- Bauman, Zygmunt (2003). The Individualized Society, Cambridge: Polity Press,
- Bell, Daniel (1974). The Coming of Post-Industrial Society, London: Heinemann Educational Books
- Böhm Gergely (2008). Gazdasági erkölcs a hétköznapiakban, In: Füstös László, Guba László és Szalma Ivett (szerk.) (2008). Társadalmi Regiszter 2008/1, Budapest: MTA PTI — MTA SZKI, pp. 117–153.
- Castells, Manuel (2007). Az évezred vége. Az információ kora. Gazdaság, társadalom és kultúra III. Budapest: Gondolat – Infonia (Az információs társadalom klasszikusai)
- Csepeli György, Örkény Antal és Székelyi Mária (1997). Kisebbségsszociológia, Budapest: ELTE Szociológiai Intézet (Minoritás könyvek 4.)
- Debord, Guy (2006). A spektakulum társadalma, Budapest: Balassi — BAE Tartóshullám
- Durkheim, Émile (1978). A társadalmi tények magyarázatához. Válogatott tanulmányok Budapest: KJK
- Durkheim, Émile (1992). Professional Ethics and Civic Morals, London – New York: Routledge
- Eisenstadt, Shmuel N. (2000). Multiple Modernities, *Daedalus* 129 (winter), pp. 1–29.
- Eisenstadt, Shmuel N. (2008). A modernitás antinómiái. In: Niedermüller Péter, Horváth Kata, Oblath Márton és Zombory Máté (szerk.) Sokféle modernitás. A modernizáció modelljei és stratégiái a modern világban), Budapest: Nyitott Könyv — l'Harmattan pp. 121–131.
- Elias, Norbert (1991). The Society of Individuals, Oxford: Basil Blackwell
- Ferge Zsuzsa (2010). Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek. Adalékok a rendszerstruktúra és a társadalmi struktúra átalakulási dinamikájához, "20 év után", Budapest: Napvilág
- Fülöp Ádám (2011). I-nemzedék, *Eszmélet*, 89, pp. 101–107.
- Füstös László (2002a). Kontinuitás és diszkontinuitás az értékpreferenciákban. In: Füstös László és Guba László (szerk.) Társadalmi Regiszter 2002, Budapest: MTA PTI — MTA SZKI, pp. 123–209.
- Füstös László (2002b). Az értékrendszerek változása Európában. In: Füstös László, P. Táll Éva és Szekeres Tímea (szerk.) Európai Társadalmi Regiszter 2002, Budapest: MTA PTI — MTA SZKI, pp. 191–227.
- Füstös László és Guba László (szerk.) (2002). Társadalmi Regiszter 2002, Budapest: MTA PTI — MTA SZKI
- Füstös László, P. Táll Éva és Szabados Tímea (2002a). Európai Társadalmi Regiszter, Budapest: MTA PTI – MTA SZKI
- Füstös László, P. Táll Éva és Szabados Tímea (2002b). Társadalmi Ábratár, 2002, Budapest: MTA PTI — MTA SZKI
- Füstös László és Szabados Tímea (2005). Társadalmi Ábratár, 2005, Budapest: MTA PTI — MTA SZKI
- Füstös László és Szabados Tímea (2006). Társadalmi Ábratár, 2006, Budapest: MTA PTI — MTA SZKI
- Füstös László, Guba László és Szalma Ivett (szerk.) (2008). Társadalmi Regiszter 2008, 1–2. Budapest: MTA PTI — MTA SZKI

- Füstös László és Szalma Ivett (szerk.) (2010). A változó értékrendszer 2010, 1–2. Budapest: MTA SZKI
- Füstös László, Guba László és Szalma Ivett (szerk.) (2010). European Social Register, Budapest: MTA PTI — MTA SZKI
- Garnham, Nicholas (2000). Emancipation, the Media, and Modernity. Arguments about the Media and Social Theory, Oxford – New York: Oxford University Press
- Gábor Kálmán (1996). Társadalmi átalakulás és ifjúsági korszakváltás, Budapest: Educatio füzetek
- Gábor Kálmán (1999). Ifjúsági korszakváltás és erőszak, *Educatio*, 4, pp. 740–751.
- Giddens, Anthony (1984). The Constitution of Society, Cambridge: Polity Press
- Hankiss Elemér (1998). Az emberi kaland, Budapest: Helikon
- Hankiss Elemér (1999). Proletár reneszánsz, Budapest: Helikon — Universitas
- Hankiss Elemér — Manchin Róbert — Füstös László és Szakolczai Árpád (1983). Continuity and Break: The Analysis of the Value System of Hungarian Society 1930-1978, Budapest: MTA Szociológiai Intézet
- Horváth Ákos és Kmetty Zoltán (2008). Mást gondolnak a világról? A külföldön élő magyarországi diplomások értékrendje. In: Füstös László, Guba László és Szalma Ivett (szerk.) Társadalmi Regiszter 2008/1, Budapest: MTA PTI — MTA SZKI, pp. 153–173.
- Inglehart, Ronald (1977). The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles Among Western Publics, Princeton: Princeton University Press
- Jameson, Fredric (1996). Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism. London – New York: Verso, (Részletek magyarul: Jameson, Fredric (1997). A posztmodern avagy a késői kapitalizmus kulturális logikája, Budapest: Józsvőveg
- Kaelble, Hartmut (2008). Európa önértelmezése a 20. században, In: Niedermüller Péter, Horváth Kata, Oblath Márton és Zombory Máté (szerk.) Sokféle modernitás. A modernizáció modelljei és stratégiái a modern világban, Budapest: Nyitott Könyv — L'Harmattan, pp. 160–181.
- Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor (1993). Értékrendszereink, Budapest: Kossuth
- Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor (1995). Rejtjelek 2. Budapest: Kossuth
- Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor (2000). Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón, Budapest: Új Mandátum
- Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor (2007). Túlélési stratégiák. Társadalmi adaptációs módok, Budapest: Kossuth
- Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor (2009). A kultúra változása – változások kultúrája. In: Antalóczy Tímea, Füstös László és Hankiss Elemér (szerk.) (Vész)jelzések a kultúráról. Jelentés a magyar kultúra állapotáról, No. 1. Budapest: MTA PTI, pp. 17–84.
- Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor (1990–2011). "Értékválasztás" longitudinális vizsgálat publikációi:
- Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor (1990). Értékválasztás, Budapest: Művelődéskutató Intézet
- Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor (1994). Értékválasztás, 1994, Budapest: Friedrich Naumann Stiftung — Societas
- Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor (1998). Értékválasztás, 1998, Budapest: Új Mandátum
- Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor (2003). Értékválasztás, 2002, Budapest: Új Mandátum,

- Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor (2007). Értékválasztás, 2006. In: Sándor Péter, Vass László és Tolnai Á. (szerk.) Magyarország Politikai Évkönyve, I-II, Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, II. kötet, pp. 1148–1187.
- Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor (2011). Értékválasztás, 2010, In: Sándor Péter és Vass László (szerk.) Magyarország Politikai Évkönyve 2010-ből. Kormányzat, közpolitika, közélet, Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, , pp. 3927–4285.
- Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor (2011). A szellemi termelési mód, Budapest: Kossuth
- Keller Tamás (2008). Létezik-e európai értékrend? In: Füstös László, Guba László és Szalma Ivett (szerk.) (2008). Társadalmi Regiszter 2008/1, Budapest: MTA PTI — MTA SZKI, pp. 39–46.
- Kopp Mária, Skrabski Árpád, Lőke János és Szedmák Sándor (1996). Magyar lelkiállapot az átalakuló társadalomban. *Századvég*, 2, p. 87.
- Kornai János (2007). Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás, Budapest: Akadémiai
- Kovács János Mátyás (szerk.) (2002). A zárva várt Nyugat, Budapest: 2000 – Sík
- Kuczi Tibor (2006). Kisvállalkozók a magyar társadalomban. In: Kovách Imre (szerk.) Társadalmi metszetek, Budapest: Napvilág
- Losonczi Ágnes (2005). Sorsba fordult történelem, Budapest: Holnap
- Meyrowitz Joshua (1984). The Adult Child and the Childlike Adult, *Daedalus*, 113, 3, pp. 19–48.
- Neményi Mária és Takács Judit (2002). Befogadás és idegenellenesség. In: Füstös László és Guba László (szerk.) Társadalmi Regiszter 2002, Budapest: MTA PTI — MTA SZKI pp. 43-63.
- Németh György (2007). Egységesülő gazdaság, megosztó társadalom. In: Sándor Péter, Vass László, Tolnai Ágnes (szerk.) Magyarország Politikai évkönyve 2006-ról, I. kötet Budapest: Demokrácia kutatások Magyar Központja, pp. 554–569.
- Niedermüller Péter, Horváth Kata, Oblath Márton és Zombory Máté (szerk.) (2008). Sokféle modernitás. A modernizáció modelljei és stratégiái a modern világban, Budapest: Nyitott Könyv — L'Harmattan
- Papp Gábor (2008). Konvergencia és divergencia az európai értékrendszerben, In: Füstös László, Guba László és Szalma Ivett (szerk.) Társadalmi Regiszter 2008/1, Budapest: MTA PTI — MTA SZKI, pp. 173–187.
- Parsons, Talcott (1951). The Social System, Glencoe: The Free Press
- Pataki Ferenc (1998). A tömegek évszázada, Budapest: Osiris
- Said, Edward W. (1996). Representations of the Intellectual, New York: VintageBooks
- Sántha Ágnes (2008). A fiatalok munkával való elégedettsége Magyarországon és Németországban. In: Füstös László, Guba László és Szalma Ivett (szerk.) Társadalmi Regiszter 2008/2, Budapest: MTA PTI — MTA SZKI, pp. 107–123.
- Sík Endre (1988). Az örök kaláka, Budapest: Gondolat
- Síklaky István (szerk.) (2003). Létbiztonság és harmónia, Budapest: Éghajlat
- Szabó Ildikó (2009). Nemzet és szocializáció. A politika szerepe az identitások alakulásában Magyarországon, 1867-2006, Budapest: L'Harmattan
- Szabó Ildikó és Örkény Antal (1998). Tizenévesek állampolgári kultúrája, Budapest: Minoritás könyvek 5.

Szapu Magdolna (2002). A zúrkorszak gyermekei, Budapest: Századvég

Tamás Pál (szerk.) (2006). A tudásalapú társadalom kialakulása Magyarországon. Stratégiai kutatások – Magyarország, 2015, Budapest: Új Mandátum

Tóth Olga és Dupcsik Csaba (2008). Az emberekbe vetett bizalom és a családi-nemi szerepek konzervativizmusa, In: Füstös László, Guba László és Szalma Ivett (szerk.) Társadalmi Regiszter 2008/2, Budapest: MTA PTI — MTA SZKI, pp. 63–79.

Touraine, Alain (1995). Critique of Modernity, Oxford — Cambridge: Blackwell

Utasi Ágnes (2002). A kapcsolatok integráló ereje 24 európai országban. In: Füstös László és Guba László (szerk.) Társadalmi Regiszter 2002, Budapest: MTA PTI — MTA SZKI, pp. 131–169.

Wallerstein, Immanuel (1998). Utopistics, or Historical Choices of the Twenty-First Century, New York: The New Press

Wittrock, Björn (2008). Egy vagy sok? Az európai modernitás, mint globális jelenség. In: Niedermüller Péter, Horváth Kata, Oblath Márton és Zombory Máté (szerk.) Sokféle modernitás. A modernizáció modelljei és stratégiái a modern világban. Budapest: Nyitott Könyv — L'Harmattan, pp. 135–159.

MELLÉKLETEK

1. táblázat: A Schwartz-féle értékeknek a teljes mintán mért átlagok alapján képzett sorrendje az öt felvételi időpontban

Első felvételi időpont (2002)			Második felvételi időpont (2004)			Harmadik felvételi időpont (2006)			Negyedik felvételi időpont (2008)			Ötödik felvételi időpont (2010)		
Érték-sorrend	Érték	Teljes minta átlag	Érték-sorrend	Érték	Teljes minta átlag	Érték-sorrend	Érték	Teljes minta átlag	Érték-sorrend	Érték	Teljes minta átlag	Érték-sorrend	Érték	Teljes minta átlag
1.	5	1,79	1.	19	1,67	1.	5	1,71	1.	5	1,77	1.	5	1,77
2.	19	1,83	2.	5	1,72	2.	19	1,78	2.	19	1,82	2.	19	1,82
3.	18	1,99	3.	18	1,81	3.	18	1,82	3.	18	1,91	3.	18	1,91
4.	14	2,00	4.	3	2,00	4.	14	1,98	4.	14	1,99	4.	14	1,99
5.	11	2,12	5.	14	2,01	5.	11	2,05	5.	11	2,11	5.	3	2,11
6.	3	2,21	6.	11	2,08	6.	3	2,07	6.	3	2,22	6.	11	2,22
7.	21	2,36	7.	21	2,20	7.	21	2,23	7.	12	2,31	7.	21	2,31
8.	16	2,38	8.	12	2,29	8.	12	2,28	8.	21	2,40	8.	12	2,40
9.	12	2,40	9.	16	2,32	9.	16	2,46	9.	20	2,49	9.	16	2,49
10.	8	2,46	10.	9	2,41	10.	20	2,50	10.	1	2,51	10.	20	2,51
11.	1	2,48	11.	1	2,41	11.	1	2,51	11.	16	2,58	11.	1	2,58
12.	9	2,48	12.	8	2,43	12.	9	2,54	12.	8	2,58	12.	8	2,58
13.	20	2,61	13.	20	2,57	13.	8	2,54	13.	10	2,60	13.	10	2,60
14.	4	2,68	14.	4	2,62	14.	10	2,55	14.	4	2,64	14.	9	2,64
15.	6	2,78	15.	10	2,67	15.	4	2,64	15.	9	2,67	15.	4	2,67
16.	10	2,79	16.	6	2,68	16.	6	2,69	16.	6	2,78	16.	6	2,78
17.	13	3,02	17.	13	2,97	17.	13	3,01	17.	13	3,01	17.	13	3,01
18.	17	3,18	18.	17	3,13	18.	17	3,11	18.	17	3,11	18.	17	3,11
19.	7	3,45	19.	7	3,43	19.	7	3,70	19.	7	3,65	19.	7	3,65
20.	2	3,82	20.	2	3,80	20.	2	3,90	20.	2	3,75	20.	2	3,75
21.	15	4,19	21.	15	4,13	21.	15	4,28	21.	15	4,15	21.	15	4,15

2. táblázat: A Schwartz-féle értékeknek a 18 év alattiak mintáján mért átlagok alapján képzett sorrendje az öt felvételi időpontban

Első felvételi időpont (2002)			Második felvételi időpont (2004)			Harmadik felvételi időpont (2006)			Negyedik felvételi időpont (2008)			Ötödik felvételi időpont (2010)		
Érték-sorrend	Érték	18 év alattiak átlaga	Érték-sorrend	Érték	18 év alattiak átlaga	Érték-sorrend	Érték	18 év alattiak átlaga	Érték-sorrend	Érték	18 év alattiak átlaga	Érték-sorrend	Érték	18 év alattiak átlaga
1.	5	1,87	1.	19	1,81	1.	21	1,74	1.	21	2,03	1.	21	1,63
2.	21	1,88	2.	11	1,90	2.	18	1,84	2.	11	2,04	2.	18	1,81
3.	11	1,91	3.	5	1,90	3.	6	1,88	3.	6	2,04	3.	4	2,06
4.	6	2,01	4.	18	1,93	4.	5	1,97	4.	18	2,11	4.	5	2,06
5.	19	2,13	5.	21	1,94	5.	19	2,02	5.	5	2,11	5.	11	2,14
6.	1	2,27	6.	6	1,96	6.	3	2,16	6.	19	2,15	6.	1	2,18
7.	3	2,31	7.	3	2,06	7.	4	2,17	7.	1	2,17	7.	3	2,23
8.	18	2,32	8.	4	2,11	8.	14	2,21	8.	13	2,30	8.	19	2,30
9.	4	2,38	9.	14	2,12	9.	13	2,24	9.	3	2,40	9.	14	2,32
10.	10	2,38	10.	13	2,18	10.	12	2,28	10.	14	2,41	10.	6	2,46
11.	14	2,47	11.	1	2,19	11.	11	2,31	11.	12	2,52	11.	17	2,55
12.	12	2,56	12.	10	2,26	12.	1	2,32	12.	10	2,57	12.	16	2,61
13.	8	2,60	13.	12	2,43	13.	10	2,47	13.	8	2,70	13.	15	2,66
14.	16	2,60	14.	8	2,49	14.	16	2,58	14.	4	2,70	14.	13	2,85
15.	13	2,63	15.	15	2,54	15.	8	2,72	15.	16	2,80	15.	10	2,88
16.	15	2,73	16.	16	2,61	16.	9	3,11	16.	15	2,81	16.	20	2,99
17.	2	3,39	17.	17	3,15	17.	20	3,18	17.	20	3,18	17.	12	3,00
18.	9	3,43	18.	9	3,29	18.	17	3,27	18.	2	3,30	18.	8	3,44
19.	20	3,49	19.	20	3,29	19.	15	3,41	19.	17	3,35	19.	2	3,50
20.	17	3,49	20.	2	3,32	20.	2	3,62	20.	9	3,44	20.	7	3,68
21.	7	3,65	21.	7	4,03	21.	7	3,89	21.	7	3,76	21.	9	3,81

3. táblázat: A Schwartz-féle értékeknek a 18-29 évesek mintáján mért átlagok alapján képzett sorrendje az öt felvételi időpontban

Első felvételi időpont (2002)			Második felvételi időpont (2004)			Harmadik felvételi időpont (2006)			Negyedik felvételi időpont (2008)			Ötödik felvételi időpont (2010)		
Érték-sorrend	Érték	18-29 év közöttiek átlaga	Érték-sorrend	Érték	18-29 év közöttiek átlaga	Érték-sorrend	Érték	18-29 év közöttiek átlaga	Érték-sorrend	Érték	18-29 év közöttiek átlaga	Érték-sorrend	Érték	18-29 év közöttiek átlaga
1.	5	1,92	1.	19	1,76	1.	5	1,82	1.	5	1,81	1.	5	1,80
2.	19	1,95	2.	5	1,78	2.	11	1,83	2.	19	1,89	2.	11	1,81
3.	11	2,01	3.	18	1,93	3.	19	1,87	3.	18	1,96	3.	18	1,93
4.	18	2,02	4.	21	1,99	4.	18	1,87	4.	14	2,07	4.	21	1,97
5.	1	2,15	5.	3	2,01	5.	21	2,01	5.	11	2,10	5.	19	1,98
6.	14	2,16	6.	11	2,06	6.	3	2,06	6.	1	2,20	6.	3	2,03
7.	21	2,20	7.	6	2,19	7.	1	2,09	7.	21	2,22	7.	14	2,06
8.	3	2,22	8.	14	2,20	8.	10	2,15	8.	3	2,28	8.	1	2,08
9.	6	2,23	9.	1	2,20	9.	6	2,17	9.	6	2,38	9.	10	2,18
10.	4	2,38	10.	4	2,33	10.	12	2,26	10.	4	2,41	10.	4	2,25
11.	10	2,43	11.	10	2,38	11.	4	2,36	11.	12	2,42	11.	6	2,30
12.	8	2,43	12.	12	2,43	12.	14	2,36	12.	10	2,42	12.	12	2,36
13.	12	2,48	13.	8	2,44	13.	8	2,47	13.	8	2,59	13.	13	2,37
14.	13	2,64	14.	16	2,60	14.	13	2,62	14.	13	2,61	14.	16	2,52
15.	16	2,69	15.	13	2,65	15.	16	2,74	15.	16	2,73	15.	8	2,65
16.	9	2,98	16.	9	2,75	16.	20	2,84	16.	20	2,90	16.	17	2,81
17.	20	3,12	17.	20	2,94	17.	9	3,01	17.	9	3,01	17.	9	2,86
18.	15	3,26	18.	17	3,22	18.	17	3,18	18.	17	3,24	18.	15	2,87
19.	17	3,35	19.	15	3,37	19.	15	3,22	19.	2	3,42	19.	20	2,93
20.	2	3,55	20.	2	3,50	20.	2	3,38	20.	15	3,62	20.	2	3,18
21.	7	3,77	21.	7	3,68	21.	7	3,78	21.	7	3,78	21.	7	3,61

4. táblázat: A Schwartz-féle értékeknek az 50-59 évesek mintáján mért átlagok alapján képzett sorrendje az öt felvételi időpontban

Első felvételi időpont (2002)			Második felvételi időpont (2004)			Harmadik felvételi időpont (2006)			Negyedik felvételi időpont (2008)			Ötödik felvételi időpont (2010)		
Érték-sorrend	Érték	50-59 év közöttiek átlaga	Érték-sorrend	Érték	50-59 év közöttiek átlaga	Érték-sorrend	Érték	50-59 év közöttiek átlaga	Érték-sorrend	Érték	50-59 év közöttiek átlaga	Érték-sorrend	Érték	50-59 év közöttiek átlaga
1.	19	1,72	1.	19	1,58	1.	5	1,64	1.	19	1,72	1.	19	1,69
2.	5	1,72	2.	5	1,62	2.	19	1,68	2.	5	1,80	2.	14	1,77
3.	14	1,85	3.	18	1,65	3.	14	1,82	3.	14	1,87	3.	18	1,78
4.	18	1,93	4.	14	1,80	4.	18	1,86	4.	18	1,96	4.	11	1,88
5.	11	2,05	5.	3	1,97	5.	3	2,10	5.	11	2,11	5.	5	1,91
6.	3	2,11	6.	11	2,01	6.	11	2,25	6.	3	2,13	6.	3	2,00
7.	9	2,15	7.	9	2,05	7.	12	2,32	7.	20	2,24	7.	12	2,16
8.	16	2,22	8.	12	2,07	8.	21	2,33	8.	12	2,27	8.	20	2,21
9.	12	2,28	9.	16	2,12	9.	9	2,34	9.	16	2,49	9.	21	2,31
10.	20	2,34	10.	21	2,21	10.	20	2,37	10.	9	2,51	10.	8	2,32
11.	21	2,34	11.	20	2,25	11.	1	2,39	11.	21	2,59	11.	1	2,36
12.	8	2,37	12.	8	2,34	12.	16	2,46	12.	8	2,66	12.	4	2,43
13.	1	2,42	13.	1	2,39	13.	8	2,51	13.	1	2,67	13.	10	2,44
14.	4	2,65	14.	4	2,63	14.	4	2,64	14.	10	2,68	14.	16	2,46
15.	10	2,83	15.	6	2,79	15.	10	2,68	15.	4	2,82	15.	9	2,58
16.	6	2,91	16.	10	2,98	16.	6	2,72	16.	6	3,00	16.	13	2,71
17.	17	2,99	17.	13	3,05	17.	17	3,21	17.	17	3,09	17.	6	2,76
18.	13	3,03	18.	17	3,06	18.	13	3,22	18.	13	3,28	18.	17	2,79
19.	7	3,29	19.	7	3,16	19.	7	3,71	19.	7	3,47	19.	2	3,56
20.	2	3,74	20.	2	3,84	20.	2	4,03	20.	2	3,89	20.	7	3,58
21.	15	4,59	21.	15	4,61	21.	15	4,71	21.	15	4,58	21.	15	4,09

5. táblázat: A Schwartz-féle értékeknek a 60 év feletti mintáján mért átlagok alapján képzett sorrendje az öt felvételi időpontban

Első felvételi időpont (2002)			Második felvételi időpont (2004)			Harmadik felvételi időpont (2006)			Negyedik felvételi időpont (2008)			Ötödik felvételi időpont (2010)		
Érték-sorrend	Érték	60 év feletti átlaga	Érték-sorrend	Érték	60 év feletti átlaga	Érték-sorrend	Érték	60 év feletti átlaga	Érték-sorrend	Érték	60 év feletti átlaga	Érték-sorrend	Érték	60 év feletti átlaga
1.	5	1,65	1.	5	1,58	1.	5	1,57	1.	5	1,63	1.	19	1,69
2.	19	1,73	2.	19	1,62	2.	14	1,70	2.	19	1,73	2.	5	1,75
3.	14	1,84	3.	18	1,67	3.	18	1,70	3.	18	1,77	3.	18	1,90
4.	18	1,88	4.	14	1,79	4.	19	1,74	4.	14	1,84	4.	14	1,98
5.	9	2,06	5.	16	1,86	5.	3	1,94	5.	20	2,01	5.	3	2,02
6.	16	2,08	6.	9	1,93	6.	11	2,06	6.	11	2,14	6.	20	2,07
7.	20	2,12	7.	3	1,96	7.	20	2,06	7.	3	2,25	7.	16	2,13
8.	11	2,18	8.	20	2,02	8.	9	2,13	8.	12	2,27	8.	9	2,17
9.	3	2,20	9.	11	2,05	9.	16	2,13	9.	9	2,29	9.	11	2,24
10.	12	2,35	10.	12	2,27	10.	12	2,27	10.	16	2,34	10.	12	2,34
11.	8	2,51	11.	21	2,43	11.	21	2,35	11.	8	2,55	11.	8	2,53
12.	21	2,55	12.	8	2,44	12.	8	2,57	12.	21	2,56	12.	21	2,55
13.	1	2,93	13.	1	2,78	13.	10	2,82	13.	10	2,87	13.	10	2,84
14.	7	3,08	14.	17	2,78	14.	17	2,83	14.	17	2,87	14.	4	2,99
15.	17	3,10	15.	10	2,82	15.	1	3,07	15.	1	3,06	15.	1	3,08
16.	4	3,11	16.	7	2,95	16.	4	3,14	16.	4	3,11	16.	17	3,11
17.	10	3,11	17.	4	3,06	17.	6	3,38	17.	7	3,47	17.	7	3,31
18.	6	3,41	18.	6	3,21	18.	13	3,47	18.	6	3,49	18.	6	3,38
19.	13	3,50	19.	13	3,52	19.	7	3,52	19.	13	3,62	19.	13	3,64
20.	2	4,25	20.	2	4,22	20.	2	4,43	20.	2	4,24	20.	2	4,14
21.	15	5,09	21.	15	5,02	21.	15	5,07	21.	15	5,05	21.	15	4,79